

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૮-૧૦ કિંમત

ગ્રંથનામ ગોપાલ ત્રસાદ

વર્ગાંક ૫૨૧ : ૨૧૪૧

અન્યાંક ૧૨ મે

શ્રી ગોપાલ પ્રસાદ.

(સંગૃહિત તથા અનુવાદિત. મણુકો ૬ હો)

શ્રી રામ (તત્ત્વ) દર્શન.

(અધ્યાત્મ રામાયણમાંથી)

—૦ ઓ ૦—

સુત વિત્ત મંદિર સુંદરી, પાપીકો મી હોય ।
સંતસમાગમ હરિકથા, તુલસી દુર્લભ દોય ॥

નિત્ય પાઠ તથા મનન માટે લેટ.

મળવાનું ઠેકાણું :

શ્રી વેદાન્ત ભવન.

કંસારા બજાર, નડીઆદ.

સં. ૧૯૯૯ મહા વદ ૭ પંચમી સંવત્સરી પ્રત ૧૦૦૦

જેમને પુસ્તક મફત ન લેવું હોય તેમણે પુસ્તકની કિંમત
પેટે રૂ. ૦-૧૨-૦ આપવા. તે ઉપરાંત
બહાર ગામથી મંગાવનારે ટપાલ ખર્ચ વગેરે માટે રૂ. ૦-૪-૦ની
ટિકિટ મોકલવી. પુસ્તક હશે તો સગવડ પ્રમાણે મોકલીશું.

રામો ન માનુષો દેવઃ સાક્ષાન્નારાયણોઽવ્યયઃ ॥૧૬॥

સીતા ભગવતી માયા જનસમ્મોહકારિણી ।

લક્ષ્મણો ભુવનાધારઃ સાક્ષાચ્છેષઃ ફણીશ્વરઃ ॥૧૭॥

રામ (કેઈ) મનુષ્ય નથી; (પણુ)

અવિનાશી એવા સાક્ષાત્ નારા-

યણુ દેવ છે. મનુષ્યોને મોહ

કરનારી સીતા (એ તો) ભગવાનની

માયા છે. (અને) લક્ષ્મણ, સર્વ

ભુવનના આધારરૂપ, નાગના ઈશ્વર

સાક્ષાત્ શેષ ભગવાન છે. (કિષ્કિન્ધાકાંડ. સર્ગ ૭.)

(રામ=પુરુષ; બ્રહ્મ. સીતા=પ્રકૃતિ; માયા. લક્ષ્મણ=શ્વાત્મા)

અગ્ર મે સફલં જન્મ પ્રતીતોઽસિ મમ પ્રભો ।

બ્રહ્માદિભિરલભ્યસ્ત્વં પ્રકૃતેઃ પારગો મતઃ ॥૩૦॥

હે પ્રભો ! બ્રહ્માદિને અલભ્ય એવા

તથા પ્રકૃતિથી પર મનાએલા, તમારાં

આજે મને દર્શન થયાં તેથી મારે

જન્મ સફળ થયો છે. (બાલકાંડ સર્ગ ૭)

ब्रह्मानन्दं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिम्
द्वन्द्वातीतं गगनमदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम् ।
एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षीभूतम्
भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरो त्वां नमामि ॥

श्री० प्र० महाराज श्री गोपाणदास०.
आचर्या तथा प्रतिष्ठाता, श्री वेदान्त लवन, नदीआह.
सं. १९९२ वैशाख सुद ३
जन्म सं. १९२४ शरद पूर्णिमा. स्वर्गपरम. सं. १९९४ महा व. ७

શ્રી સદ્ગુરુ ઉપકાર કથન.

સદ્ગુરુના ઉપદેશથી, આવ્યું અપૂર્વ ભાન;
નિજપદ નિજમાંહે લહું, દૂર થયું અજ્ઞાન.
ભાસ્યું નિજસ્વરૂપ તે, શુદ્ધ ચેતના રૂપ;
અજર અમર અવિનાશી ને, દેહાતીત સ્વરૂપ.
કર્તા ભોક્તા કર્મનો, વિભાવ વરને જ્યાંય;
વૃત્તિ વહી નિજભાવમાં, થયો અકર્તા ત્યાંય.
અથવા નિજ પરિણામ જે, શુદ્ધ ચેતના રૂપ;
કર્તા ભોક્તા તેહનો, નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ.
ભોક્તા કહ્યા નિજ શુદ્ધતા, તે પામે તે પંથ;
સમજાવ્યો સંક્ષેપમાં, સકળ માર્ગ નિર્ગ્રન્થ.
અહો ! અહો ! શ્રી સદ્ગુરુ, કરુણાસિંધુ અપાર;
આ પામરપર પ્રભુ ! કર્યો, અહો ! અહો ! ઉપકાર.
શું પ્રભુચરણ કને ધરું, આત્માથી સૌ હીન;
તે તો પ્રભુએ આપીયો, વરતું ચરણાધીન.
આ દેહાદિ આજથી, વરતો પ્રભુ આધીન;
દાસ, દાસ હું દાસ છું, ગુરુપ્રભુનો દીન.
પદ સ્થાનક સમજાવીને, સિદ્ધ અતાવ્યો આપ;
મ્યાનથકી તરવારવત્ , એ ઉપકાર અમાપ.

(શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણિત “તત્ત્વજ્ઞાન”માંથી.)

— — — ઐ — — —

ધર્મ.

(કવિત)

સાક્ષી સુખદ હોય, માનતણો મદ હોય,
ખમા ખમા ખુદ હોય, તે તે કશા કામનું ?
જીવાનીનું જોર હોય, એશનો અંકાર હોય,
દોલતનો દોર હોય, એ તે સુખ નામનું.
વનિતા વિલાસ હોય, પ્રૌઢતા પ્રકાશ હોય,
દક્ષ જેવા દાસ હોય, હોય સુખ ધામનું;
વદે રાયચંદ્ર એમ, સદ્ધર્મને ધાર્યા વિના
જાણી લેજ સુખ એ તો, બેએજ બદામનું ! ૧

મોહ માન મોડવાને, ફેલપણું ફેડવાને,
જળફંદ તોડવાને, હેતે નિજ હાથથી;
કુમતિને કાપવાને, સુમતિને સ્થાપવાને,
મમત્વને માપવાને, સકલ સિદ્ધાંતથી.
મહા મોક્ષ માણવાને, જગદીશ જાણવાને,
અજન્મતા આણવાને, વળી ભલી ભાતથી;
અલૌકિક અનુપમ, સુખ અનુભવવાને,
ધર્મ ધારણાને ધારો, ખરેખરી ખાંતથી. ૨

દિનકર વિના જવો, દિનનો દેખાવ દીસે,
 શશિ વિના જવી રીતે, શર્વરી સુહાય છે;
 પ્રજાપતિ વિના જવી, પ્રજા પુરતણી પેખે,
 સુરસ વિનાની જવી, કવિતા કહાય છે.
 સત્તિલ વિહીન જવી, સરિતાની શોભા એવી,
 ભરથાર વિહીન જવી, ભામિની ભગાય છે;
 વદે રાયચંદ્ર વીર, સદ્ધર્મને ધાર્યા વિના,
 માનવી મહાન તેમ, કુકર્મી કળાય છે. ૩

ચાતુરો ચોંપેથી ચાહી, ચિંતામણી ચિત્ત રણે,
 પંડિતો પ્રમાણે છે, પારસમણિ પ્રેમથી;
 કવિયો કલ્યાણકારી, કલ્પતરુ કથે જને,
 સુધાનો સાગર કથે, સાધુ શુભ ક્ષેમથી.
 આત્માના ઉદ્ધારને, ઉમંગથી અનુસરો જો,
 નિર્મળ થવાને કાજો, નમો નીતિ નેમથી;
 વદે રાયચંદ્ર વીર, એવું ધર્મરૂપ જાણી,
 “ધર્મવૃત્તિધ્યાનધરો, વિલખો ન વે’મથી.” ૪

(શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણિત “તત્ત્વજ્ઞાન”માંથી.)

===== ૐ ૐ =====

જ ક્રિયાથી અહિં પણ આનંદ, ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત
 થાય તથા પરલોકમાં પણ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય તે
 ક્રિયા, તે સાધન તે ધર્મ. (કણાદ)

===== ૐ =====

ૐ

શ્રીગોપાલસદ્ગુરવે નમઃ ॥

મહામુનિ શ્રી વેદવ્યાસજી રચિત અને સાક્ષાત્ શંકર ભગવાને પોતાને અતિપ્રિય, આદિશક્તિ દેવી પાર્વતીને સંભળાવેલી એવી “અધ્યાત્મરામાયણ” નામની ગાથા છે.

આ ગાથામાં સાત કાંડ છે. તે કાંડોના ચોસઠ સર્ગ છે અને તે સર્ગોમાં ચાર હજાર બસો શ્લોક છે. આ શ્લોકોમાં શ્રી વેદવ્યાસજીએ તત્ત્વાર્થનું વિવેચન કરતાં સેંકડો શ્રુતિયોનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ ગાથામાં શ્રી શંકર ભગવાને પરમ રસાયન રામચરિત્રનું વર્ણન કરતાં જુદાજુદા પ્રસંગો ગોઠવી ભક્તિ, જ્ઞાન, ઉપાસના, નીતિ તથા સદાચાર સંબંધી દિવ્ય ઉપદેશ દીધો છે.

વિધવિધ વિષયો ઉપર વિવરણ કરેલું છે છતાં તેમાં “અધ્યાત્મ તત્ત્વ”નું વિશેષ કરીને વિવેચન કરેલું છે અને તેથી જ આ ગાથા “અધ્યાત્મ રામાયણ” કહેવાય છે.

આ ગાથામાં ઉપદેશ ભાગ ઉપરાંત બીજા જે કથા ભાગ છે તે પણ કોઈ સાધારણ ભાગ નથી.

ભગવાન શ્રી રામ મૂર્તિમાન્ પરબ્રહ્મ છે. માટે એમના પરમ પાવન ચરિત્રના મહિમાનું જોટલું વર્ણન કરાય તે બધું અપૂર્ણ ગણાશે.

મહામુનિ શ્રી વેદવ્યાસજીએ બાર હજાર શ્લોક-વાળા એક “બ્રહ્માંડ પુરાણ”ની રચના કરી છે. તેના ઉત્તરખંડમાં આ તત્ત્વાર્થ વર્ણવતી “અધ્યાત્મ રામાયણ” ગાથા ગુંથેલી છે.

આ ગાથામાંથી મેં નિત્યપાઠ માટે તથા આત્માનંદમાં મગ્ન થવાની ભાવનાથી સાતે કાંડમાંથી ચોપન પ્રસંગો ચુંટી કાઢ્યા છે. તેમાં લગભગ છસો અડસઠ શ્લોકો છે. તે પ્રસંગોદ્વારા ભક્તિ, જ્ઞાન, તથા ઉપાસનાના સ્વરૂપનું અને વિશેષે કરીને

શ્રી રામ(પરમાત્મ)તત્ત્વનું રૂઢી પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે. અને આ પુસ્તકનું નામ “શ્રી રામ(તત્ત્વ)દર્શન” રાખેલું છે તે યથાર્થજ છે એમ વિવેચક દૃષ્ટિવાળાને તેની આલોચના કરતાં અનુભવાશે.

“શ્રી રામ” સામાન્ય મનુષ્ય નથી. પરંતુ ઉપાસકોના સાક્ષાત નારાયણ છે, વિષ્ણુ છે. વેદાંતીઓના પરબ્રહ્મ છે; યોગીઓના ઈશ્વર છે; કર્મકાંડી-

ઓના પ્રભુ છે અને વેદે ન ઇતિ ન ઇતિ કહીને વળી પાછા જેમને સચ્ચિદાનંદ કહ્યા છે તે પ્રાણીમાત્રના આત્મારૂપ છે; તથા સીતા, જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરવાવાળી માયા, પ્રકૃતિ અથવા પ્રધાન છે એવું તત્ત્વ એક કરતાં વિશેષ પ્રસંગોમાં આ પુસ્તકમાં વેદવ્યાસજીએ સમજાવ્યું છે. તે રામ, તે પૂર્ણબ્રહ્મ જગતનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ છે. કીડીથી બ્રહ્મા પર્યંત સ્થાવર જંગમાત્મક જગત્ રામ અને સીતામય છે એ અર્થ પણ સિદ્ધ કર્યો છે.

જીવ, ઈશ્વર, પરબ્રહ્મ અને જગત્ વગેરેનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવવું એ આ ગ્રંથનો વિષય છે; પ્રતિપાદ્ય પ્રતિપાદક, જન્ય જનક, નિવર્ત્ય નિવર્તક વગેરે આ ગ્રંથના સંબંધ છે; સદ્ગુરુની સેવા આદિથી તથા તપ યજ્ઞ દાનાદિ નિષ્કામ કર્મોથી જેનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ થયું છે તે આ ગ્રંથનો અધિકારી છે; અને કારણ (અજ્ઞાન) સહિત જન્માદિક દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ તથા પોતાનું પરમાનંદ સ્વરૂપ તેની પ્રાપ્તિ એ આ ગ્રંથનું પરમ પ્રયોજન છે.

નમોઽસ્તુ તે વ્યાસ વિશાલબુદ્ધે ॥ અદ્ભુત અને

વિશાળ દૃષ્ટિવાળા એવા આ ગાથાના રચયિતા શ્રી વેદ-
વ્યાસજીને આ પવિત્ર ગાથા વાંચ્યા અગર શ્રવણ કર્યા
પછી નમસ્કાર સ્વાભાવિક જ થઈ જાય છે. શ્રીમદ્
ભગવદ્ ગીતાનું જેમણે જેમણે શ્રીસદ્ગુરુદ્વારા અધ્ય-
યન કર્યું છે તે વ્યક્તિયો જ્યારે આ “અધ્યાત્મ રામા-
યણ” ગાથાનું અધ્યયન તથા મનન કરે છે ત્યારે શ્રી
વેદવ્યાસજીની વિશાળ બુદ્ધિ આગળ તેમનું મસ્તક
ઝુકાવ્યા વગર રહેતા જ નથી. કારણ કે જે તત્ત્વ, શ્લોકો-
દ્વારા આ ગાથામાં વર્ણન કરેલું છે તે જ તત્ત્વ, વેદોની
અનેક શ્રુતિયોનાં પ્રમાણવાળી, સંગ્રહવાળી તથા સમાન
અર્થવાળા શ્લોકોવાળી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાંથી પણ
મળી આવે છે.

માટે મુમુક્ષુ માત્રને તેમના કરકમળમાં આ પુસ્તક
અર્પણ કરતા પહેલાં એટલી જ વિનંતિ છે કે આ
પુસ્તક આદિથી અંત સુધી ધીમે ધીમે વાંચી,
(—જે સદ્ગુરુ મુખે શ્રવણ થાય તો તો કહેવું જ
શું ?) પોતે કોણ છે તેનો નિશ્ચય કરે. આ પ્રસં-
ગોમાંથી એકાદ પ્રસંગ વાંચી કોઈ વાંચનાર અમુક
જાતનો અભિપ્રાય ન બાંધે; પરંતુ સઘળા પ્રસંગો
વાંચી, તેના ઉપર મનન કરી તેમાંથી સાર (તત્ત્વ)
ખેંચે. વૈરાગ્યમાં પ્રવૃત્ત થએલાને આ ગ્રંથ પ્રિયકર

થઈ પડે તેવો છે અને તેમાં સર્વોત્તમ યોધ સમાચ્છેલો છે. પુસ્તક સુંદર દેખાય છે માટે તેને લાવી પુસ્તકોના કબાટમાં મૂકી ન દેશો, પરંતુ તે વાંચીને, તમારા સંજ્ઞનોને તે વાંચવા પ્રેરશો.

મારા પોતાના માટે કરેલો આ સંગ્રહ શ્રી સદ્-ગુરુ કૃપાએ તેમની પાંચમી સંવત્સરીને દિવસે તેમના પ્રસાદરૂપે આપના કરકમળમાં માણકારૂપે આવે છે; તેમાંથી દરેક વિચારકને જે જે ભાગ હૃદયગ્રાહ્ય લાગે, તે તે ગ્રહણ કરી, આચરવા જેવું લાગે ત્યાં તે પરમ-કૃપાળુ સદ્ગુરુદેવનો કૃપાપ્રસાદ સમજશો; તેમજ આ સંગ્રહ તથા તેના ભાષાન્તરમાં જ્યાંજ્યાં, જે જે, ત્રુટિ લાગે તે તે મારા અહંકારજનિત ધૃષ્ટતાનું પરિણામ સમજી તે બદલ ક્ષમા આપશો તથા તે તે ત્રુટિ સુધારી વાંચવા કૃપાવન્ત થશો.

અન્તમાં જે દયાળુ સદ્ગુરુની કૃપાથી તથા જે લીલામય પરમાત્માની લીલા કટાક્ષથી આ સંગ્રહરૂપી લીલા બની છે તે સદ્ગુરુના ચરણકમળમાં આ લીલા-સંગ્રહ લાખો પ્રણામ સહિત સમર્પણ છે.

સં. ૧૯૯૮ ભાદ્રપદ, કૃષ્ણ. ૨. }
શ્રી વેદાન્ત ભવન-નડીઆદ.

સંગ્રાહક.

ॐ कल्याण ॥

निश्चय કરો—હું સત્ છું, ચૈતન્ય છું તથા આનંદ છું. મારા નિત્ય સત્પણને મોત પણ બદલી શકતું નથી. મારા અખંડ ચિત્સ્વરૂપમાં કદિપણ અજ્ઞાન અથવા મોહ પ્રવેશ કરી શકતાં નથી; અને મારા અનન્ત, અનામય, એકરસ આનંદમાં તો કદિ કોઈ પ્રકારનું રૂપાન્તર થતું નથી.

નિશ્ચય કરો—માયા, પ્રકૃતિ મારા સ્વરૂપ-માં કલ્પિત છે. તે પ્રકૃતિ સર્વ પ્રકારની ક્રિયા મારા સાન્નિધ્યમાં રહી મારી સત્તા-કૃતિ વડે કરે છે. (છતાં) અજ્ઞાનીઓ તે સર્વ ક્રિયાઓ મારામાં આરોપણ કરે છે. સરખાવો :
मयाध्यक्षेण प्रकृतिः भूयते सचराचरम् ।

(ગીતા ૮।૧૦)

मां विद्धि मूलप्रकृतिं सर्गस्थित्यन्तकारिणीम् ।
तस्य सन्निधिमात्रेण सृजामीदमतन्द्रिता ॥

અં રાં બાં કાં ૧।૩૪

सदा मत्सन्निधानेन चेष्टते सर्वमिन्द्रियम् ।

(શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય ।)

નિશ્ચય કરો—આ દૃશ્ય દેહ હું નથી. હું તો
સર્વશક્તિમાન ભગવાનનો સનાતન અંશ છું.

નિશ્ચય કરો—કોઈ પ્રકારનો રોગ, શોક,
વિષાદ, ભય, ક્રોધ, લોભ મારામાં રહી શકતાં
નથી. હું સદા નીરોગી, સદા પ્રસન્ન, સદા
નિર્ભય, સદા અક્રોધી તથા સદા નિર્લોભી છું.

નિશ્ચય કરો—જે ભગવાન મારામાં છે,
અને જે ભગવાનમાં મારો નિવાસ છે તેજ
ભગવાન સર્વમાં છે તથા તે ભગવાનમાં જ
સર્વનો નિવાસ છે. માટે ખીજું કંઈ જ નથી,
પરંતુ ભગવાન જ ભગવાનમાં વસીને ભગ-
વાનની લીલા કરી રહ્યા છે.

નિશ્ચય કરો—જે જે હું કરું છું, ખાઉં છું,
હોમું છું, તથા દાન કરું છું એમાંથી મારું
કંઈ જ નથી. હું ત્રણ ગુણથી પર છું,
અજન્મા છું અને અવિકારી છું. વાંચો:—

યત્કરોમિ યદશ્નામિ યજ્જુહોમિ દદામિ યત્ ।

एतत्सर्वं न मे किञ्चिद्विशुद्धोऽहमजोऽव्ययः॥અવંગીતા

નિશ્ચય કરો—જે જે દેખાય છે, સંભળાય
છે, સ્મરણ કરાય છે તે તે બધું હું જ છું.

નિશ્ચય કરો—શોક ન કરવા યોગ્યનો હું
શોક કરું છું. અદૃષ્ટ કોઈ બદલી શકતું નથી.

નિશ્ચય કરો—કેવળ સુખ, શાન્તિ, પુણ્ય,
પ્રેમ, પરમાત્માની ભક્તિ તથા પરમાત્મા સં-
બંધી અખંડ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા તથા આખા
જગતમાં તેનો વિસ્તાર કરવા હું આ જગતમાં
આવ્યો છું. આ મારા જીવનનું પરમ વ્રત છે.

નિશ્ચય કરો—આ જે બધું દેખાય છે તે
પરમાત્માની માયા છે. વિધવિધ ધાર અને રંગ
તે તો પરમાત્માએ પહેરેલાં કપડાં છે.

નિશ્ચય કરો—સર્વ પ્રાણીમાં હું રહેલો
છું અને મારામાં સર્વ પ્રાણીઓ રહેલાં છે.

નિશ્ચય કરો—સર્વ શરીરોમાં રહેલો
એક, અજર, અમર આત્મા હું છું.

નિશ્ચય કરો—હું સ્વભાવથી જ નિર્મળ,
શુદ્ધ છું; આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં મુક્ત જ
છું, કદિ પણ બંધનવાળો નથી. સરખાવો:

આદિમધ્યાન્તમુક્તોઽહં ન બદ્ધોઽહં કદાચન ।

સ્વભાવનિર્મલઃ શુદ્ધ ઇતિ મે નિશ્ચિતા મતિઃ॥ અંગીતા

શ્રી રામ (તત્ત્વ) દર્શન.

અનુક્રમણિકા.

અસંગ. સર્ગ.	વિષય	પૃષ્ઠ
બાલકાંડ		
૧ ૧	શ્રી રામનું સ્વરૂપ૨
૨ ૧	પરમાત્મા, માયા અને જગતનું સ્વરૂપ૩
૩ ૩	કૌશલ્યાએ કરેલી શ્રી રામની સ્તુતિ.૭
૪ ૫	અહલ્યાએ કરેલી શ્રી રામની સ્તુતિ.૧૦
૫ ૬	જનકરાજને નારદદ્વારા રામ તથા સીતાવતાર સૂચન....	૧૩
૬ ૬	સાસરે જતી સીતાને માતાઓની શિખામણ. ...	૧૫
૭-૮ ૭	પરશુરામે કરેલી શ્રી રામની સ્તુતિ. ...	૧૫

અયોધ્યાકાંડ

૧ ૧	“રામ-ગૃહસ્થ” જગત્ સીતા-રામ મય ...	૨૦
૨ ૨	ગુરુ શિષ્ય મિલાપ તથા પરસ્પર આચાર. ...	૨૬
૩ ૨	કુસંગ અને તેનું ફળ	૩૦
૪ ૩	રામની પિતૃભક્તિ; ત્રણ પ્રકારના પુત્રો. ...	૩૧
૫ ૪	જગતનાં અનિત્ય પદાર્થો માટે ક્રોધ શો ? ...	૩૨
૬ ૫	મુનિવર વામદેવ દુઃખાતુર સાધુસમાજને જ્ઞાન આપે છે. ૪૦	
૭ ૬	(ગુહ પ્રતિ) કોણ, કોના સુખદુઃખનો હેતુ છે ? ...	૪૬
૮ ૬	વાલ્મીકિ ઋષિ રામને રહેવાનું ધામ કહે છે. ...	૫૦
૯ ૭	વસિષ્ઠજી તત્ત્વજ્ઞાનદ્વારા ભરતને શોકમુક્ત કરે છે. ...	૫૪
૧૦ ૯	ચિત્રકૂટમાં ભરત-રામ મિલાપ, ભરતનો આગ્રહ તથા વસિષ્ઠજીએ એકાન્તમાં ભરતને આપેલો બોધ....	૫૮

- ૧૧ ૬ કૈકયી-રામ-મિલાપ. કૈકયીની એકાન્તમાં ક્ષમા યાચના....૬૧
૧૨ ૯ અત્રિઋષિએ કરેલી શ્રી રામની સ્તુતિ.૬૬

અરણ્યકાંડ

- ૧ ૧ શ્રીરામની સ્તુતિ, આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે માયા....૬૪
૨ ૨ અગસ્ત્યના શિષ્ય સુતીક્ષ્ણે કરેલી શ્રીરામની સ્તુતિ. ...૬૫
૩ ૩ અગસ્ત્ય ઋષિ શિષ્યોને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સમજાવે છે....૬૮
૪ ૪ શ્રી રામ, લક્ષ્મણને ગુહ્યતર જ્ઞાન કહે છે.... ...૭૫
૫ ૮ સીતાની શોધ-રામનું અજ્ઞાનીના જોતું આચરણ. ...૮૪
૬ ૮ ધવાએલા જટાયુને રામ-મિલાપ.... ...૮૫
૭ ૮ દેહ છોડતા જટાયુએ કરેલી શ્રી રામની સ્તુતિ ...૮૬
૮ ૧૦ ભગવાનના દર્શનમાં હક્ક કાનો ? તથા નવ પ્રકારની ભક્તિ ૯૨

કિષ્કિન્ધાકાંડ

- ૧ ૧ સુગ્રીવને રામનું જ્ઞાન તથા ભગવદ્ભાવપ્રાપ્તિ. ...૯૭
૨ ૨ રામ વાલીને તેના વધનું કારણ કહે છે.... ...૧૦૧
૩ ૩ વિલાપ કરતી તારાને રામે કરેલો તત્ત્વઉપદેશ. ...૧૦૪
૪ ૬ દેવી સ્વયંપ્રભાએ કરેલી શ્રી રામની સ્તુતિ. ...૧૧૨
૫ ૭ અંગદને રામાદિનું ઓળખાણ અને નિર્ભયતા. ...૧૧૫
૬ ૮ સંપાતિને ચન્દ્રમા મુનિદ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન.૧૧૭
૭ ૮ સંપાતિને ચન્દ્રમા મુનિ “કર્તવ્ય” કહે છે. ...૧૨૦

સુન્દરકાંડ

- ૧ ૨ સીતા સમક્ષ રાવણે કરેલી રામની નિંદા(દ્વિઅર્થી ભાષા) ૧૨૨
૨ ૪ પ્લહાસ્રથી બંધાએલા હનુમાન રાવણની સમામાં. ...૧૨૭

યુદ્ધકાંડ

- ૧ ૧ સમુદ્રને કિનારે સર્વે વાનરોની વચમાં શ્રી રામ....૧૩૪
૨ ૨ વિભીષણની રાવણને શિખામણ ત્યારપછી રાવણ-ત્યાગ. ૧૩૫

૩	૩	વિભીષણુ રામને શરણે અને તેને અભય પ્રાપ્તિ.	૧૩૮
૪	૩	સમુદ્ર ક્રોધાવિષ્ટ રામને શરણે આવે છે....	૧૪૪
૫	૪	શુક નામનો ચર, રાવણને રામનું જ્ઞાન કરાવી કહે છે “ ભલો થા, રામને શરણે જા ” ...	૧૪૭
૬	૬	રાત્રે ધવાયેલા રાવણને કાલનેમિને ઘેર આશ્રય તથા સલાહ. ૧૫૧	
૭	૭	રાવણ-કુંભકર્ણુ મિલાપ અને રાવણને સનાતન ધ્વજ રામની જોળખ.	૧૫૭
૮	૮	કુંભકર્ણુ-વિભીષણુ વાર્તાલાપ. રામે કરેલો કુંભકર્ણુ વધ. ૧૬૦	
૯	૧૦	રાવણે યજ્ઞ અધૂરો મૂકી, ઉઠી મન્દોદરીને જ્ઞાન કર્યું ત્યારે મન્દોદરીએ કરેલી રાવણને વિનંતિ. ...	૧૬૬
૧૦	૧૨	રાવણ વધ. લક્ષ્મણે વિભીષણુ આદિને કરેલો જોધ....	૧૭૨
૧૧	૧૪	અયોધ્યાપ્રતિ પાછા ફરતા રામ ભરદ્વાજ આશ્રમમાં. ૧૭૮	

ઉત્તરકાંડ

૧	૨	રામની સભામાં અગસ્ત્ય ઋષિએ કરેલું રામનું વર્ણન. ૧૮૨	
૨	૩	સનતકુમાર-રાવણમિલાપ. પરમાત્મા રામનાં સ્વરૂપો. રામના હાથે મરવાનો રાવણે કરેલો નિશ્ચય. ...	૧૮૪
૩	૪	સીતા વિયોગી રામ મુનિવ્રત પાળે છે. ...	૧૮૬
૫	૬	વાલ્મીકિ મુનિ કુશને સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન કહે છે....	૧૮૭
૪	૫	શ્રી રામગીતા ...	૧૯૩
૬	૭	શ્રી રામ કૌશલ્યાને અન્તિમ જોધ કરે છે. ...	૨૩૯

પ્રકાશક
સ્વામિ આત્માનન્દગિરિ,
વેદાન્ત સવન, કંસારાખનર.
નડીઆદ.

મુદ્રક
શા. મણિલાલ છગનલાલ
ધી નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ,
ધોળાંટા રોડ, અમદાવાદ.

શ્રી ગોપાલસદ્ગુરવે નમઃ ॥

શ્રી યોગિજનવલ્લભાય નમઃ ॥

અથ

શ્રી રામ(તત્ત્વ)દર્શન પ્રારમ્ભ્યતે ॥

અહમેવ પરં બ્રહ્મ મયિ સર્વં પ્રકલ્પિતમ્ ।

જ્ઞાતં ચત્કૃપયા તસ્મૈ ગોપાલગુરવે નમઃ ॥

હું પરબ્રહ્મ જ છું, (આ નામરૂપ)
સકળ (સંસાર) મારામાં કલ્પિત છે
એવું જેમની કૃપા વડે જાણ્યું તે શ્રી
ગોપાલ નામના સદ્ગુરુને નમસ્કાર.

પ્રસંગ ૧ લો

બાલકાંડ. સર્ગ ૧. શ્લો. ૧૭-૧૮

પાર્વતીજીએ શ્રી મહાદેવજીને ભક્તિપૂર્વક “રામ”
નું તત્ત્વ જાણવા માટે પ્રશ્ન કર્યો તેથી બહુ જ પ્રસન્નતાથી
શ્રી મહાદેવે ઉવાચ ॥

રામઃ પરાત્મા પ્રકૃતેરનાદિ—

રાનન્દ એકઃ પુરુષોત્તમો હિ ॥૧૭॥

શ્રી મહાદેવજી કહે છે:—શ્રી રામચન્દ્રજી નિઃસંદેહ
પ્રકૃતિથી પર, પરમાત્મા, અનાદિ, આનન્દધન,
અદ્વિતીય તથા પુરુષોત્તમ છે. ૧૭

સ્વમાયયા કૃત્સ્નમિદં હિ સૃષ્ટ્વા

નભોવદન્તર્વહિરાસ્થિતો યઃ ।

સર્વાન્તરસ્થોઽપિ નિગૂઢ આત્મા

સ્વમાયયા સૃષ્ટમિદં વિચષ્ટે ॥૧૮॥

જે રામચન્દ્રજી પોતાની માયા વડે આ સંપૂર્ણ
જગતને રચીને, આકાશની પેઠે તેની અંદર તથા
બહાર વ્યાપી રહેલા છે; વળી આત્મા સ્વરૂપે સર્વની
અંદર રહેલા તથા અતિ ગુપ્ત હોવા છતાં પોતાની
માયા વડે રચેલા આ જગતને ચેતનવાળું કરે છે. ૧૮

પ્રસંગ ૨ જો

બાલકાંડ. સર્ગ ૧. શ્લો. ૩૨-૪૩

રાવણને હણી, સીતાદિ સહિત અયોધ્યામાં પાછા ફર્યા પછી હનુમાનજી, વસિષ્ઠજી વગેરેથી વીંટાઈ શ્રી રામ સિંહાસન ઉપર બિરાજેલા છે તે સમયે નિરાકાંક્ષી હનુમાન હાથ જોડી ઉભા રહ્યા છે. તે નિષ્પાપી હનુમાનને તત્ત્વ કહેવા માટે સીતાજીને શ્રી રામે આજ્ઞા કરી તેથી

સીતા ઉવાચ ।

રામં વિદ્ધિ પરં બ્રહ્મ સચ્ચિદાનન્દમદ્વયમ્ ।
સર્વોપાધિવિનિર્મુક્તં સત્તામાત્રમગોચરમ્ ૩૨

સીતા કહે છે:—(હે હનુમાન!) શ્રી રામને અદ્વિ-
તીય, સચ્ચિદાનન્દ, પરબ્રહ્મ, સર્વ ઉપાધિથી રહિત,
સત્તામાત્ર, મન તથા ઈન્દ્રિયોનો અવિષય, ૩૨

આનન્દં નિર્મલં શાન્તં નિર્વિકારં નિરંજનમ્ ।
સર્વવ્યાપિનમાત્માનં સ્વપ્રકાશમકલ્મષમ્ ॥

આનન્દરૂપ, નિર્મળ, શાન્ત, નિર્વિકાર (છ વિ-
કારથી રહિત), નિરંજન, સર્વવ્યાપક, સ્વયંપ્રકાશ
તથા પાપરહિત જાણો. ૩૩

માં વિદ્ધિ મૂલપ્રકૃતિં સર્ગસ્થિત્યન્તકારિણીમ્ ।

તસ્ય સન્નિધિમાત્રેણ સૃજામીદમતન્દ્રિતા ॥૩૪॥

મને સંસારની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા અન્ત
કરવાવાળી મૂળ પ્રકૃતિ જાણો.

આજસરહિત બનીને તેમના સન્નિધિ માત્રથી
આ વિશ્વની રચના હું કરું છું. ૩૪

તત્સાન્નિધ્યાન્મયા સૃષ્ટં તસ્મિન્નારોપ્યતેઽબુધૈઃ ।

અયોધ્યાનગરે જન્મ રઘુવંશેઽતિનિર્મલે ॥ ૩૫ ॥

એમની સન્નિધિ માત્રથી મેં જે (જે) સરજ્યું છે
તેનો અવિવેકી પુરુષો શ્રી રામમાં આરોપ કરે છે.

અયોધ્યાપુરીમાં, અત્યંત પવિત્ર રઘુકુળમાં
(એમનો) જન્મ; ૩૫

વિશ્વામિત્રસહાયત્વં મર્ક્ષસંરક્ષણં તતઃ ।

અહલ્યાશાપશમનં ચાપભંગો મહેશિતુઃ ॥૩૬॥

વિશ્વામિત્રને સહાય; (તેમના) યજ્ઞની રક્ષા;
અહલ્યાને શાપથી મુક્ત કરવી; શ્રી મહાદેવના
ધનુષ્યને તોડવું; ૩૬

મત્પાણિગ્રહણં પશ્ચાદ્ધાર્ગવસ્ય મદક્ષયઃ ।

અયોધ્યાનગરે વાસો મયા દ્વાદશવાર્ષિકઃ ॥૩૭॥

મારું પાણિગ્રહણ; પરશુરામનો ગર્વખંડન
કરવો; અયોધ્યાને વિષે નિવાસ, પછી મારી સાથે
બાર વર્ષ સુધી, ૩૭

દણ્ડકારણ્યગમનં વિરાધવધ એવ ચ ।

માયામારીચમરણં માયાસીતાહૃતિસ્તથા ॥૩૮॥

દંડકાવનમાં જવું; વિરાધ (રાક્ષસ)નો વધ
કરવો; તેમજ માયાવી (મૃગરૂપે આવેલા) મારીચને
હણવો; તથા માયાવી સીતાનું હરણ, ૩૮

જટાયુષો મોક્ષલાભઃ કબન્ધસ્ય તથૈવ ચ ।

શબર્યાઃ પૂજનં પશ્ચાત્સુગ્રીવેણ સમાગમઃ ॥૩૯॥

જટાયુ (ગૃધ્રરાજ) તથા કબન્ધ (રાક્ષસ)ને
મોક્ષ પ્રાપ્તિ; શબરીથી પૂજવું; પછી સુગ્રીવ સાથે
સમાગમ; ૩૯

વાલિનશ્ચ વધઃ પશ્ચાત્સીતાન્વેષણમેવ ચ ।

સેતુબન્ધશ્ચ જલધૌ લંકાયાશ્ચ નિરોધનમ્ ॥૪૦॥

વાલીનો વધ; પછી સીતાની શોધ; તથા સમુદ્ર
ઉપર સેતુ બાંધવો અને લંકા નગરીને ઘેરી લેવી; ૪૦

રાવણસ્ય વધો યુદ્ધે સપુત્રસ્ય દુરાત્મનઃ ।

વિभीષણે રાજ્યદાનં પુષ્પકેણ મયા સહ ॥૪૧॥

પુત્રો સહિત દુષ્ટ અન્તઃકરણવાળા રાવણને
યુદ્ધમાં મારવો; વિભીષણને (લંકાનું) રાજ્ય આપવું
પુષ્પક વિમાનમાં (બેસીને) મારી સાથે ૪૧

અયોધ્યાગમનં પશ્ચાદ્રાજ્યે રામાભિષેચનમ્ ।

અયોધ્યામાં (પાછા) આવવું (અને) પછી
શ્રીરામનો રાજ્ય પદ ઉપર અભિષેક થવો :

एवमादीनि कर्माणि मयैवाचरितान्यपि ।

आरोपयन्ति रामेऽस्मिन्निर्विकारेऽखिलात्मनि ॥

આ અને બીજાં કર્મો મારાથીજ કરાયલાં છે છતાં
(અજ્ઞાની લોકો તે બધાંનો) નિર્વિકાર તથા સર્વના
આત્મારૂપ શ્રી રામમાં આરોપણ કરે છે. ૪૨

रामो न गच्छति न तिष्ठति नानुशोच-

त्याकांक्षते त्यजति नो न करोति किंचित् ।

आनन्दमूर्तिरचलः परिणामहीनो

मायागुणाननुगतो हि तथा विभाति ॥૪૩॥

(વાસ્તવિક રીતે જોતાં) રામ (તો) નથી ચાલતા;
નથી ઉભા રહેતા; નથી શોક કરતા (કે) નથી ઇચ્છા
કરતા; નથી ત્યાગ કરતા કે નથી ક્રોધ ક્રિયા કરતા.

તે તો આનન્દસ્વરૂપ, અવિચળ તથા પરિણામ રહિત
(છે); માયાના ગુણોના સંબંધને લીધે તે તેવા (તેવી
સર્વ ક્રિયાઓવાળા) દેખાય છે. ૪૩

પ્રસંગ ૩ જો

બાલકાંડ. સર્ગ ૩. શ્લો. ૨૦-૨૮

પુત્ર સ્વરૂપે પ્રગટ થયેલા તે પરમાત્માને દેખતાં
 કૌશલ્યા વિસ્મિત થતાં, વ્યાકુલ થયાં; નેત્રામાં આનં-
 દાશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં તેથી બે હાથ જોડી નમસ્કાર
 કર્યા પછી

કૌસલ્યા ઉવાચ ।

દેવદેવ નમસ્તેઽસ્તુ શંખચક્રગદાધર ।

પરમાત્માચ્યુતોઽનન્તઃ પૂર્ણસ્ત્વં પુરુષોત્તમઃ ॥૨૦॥

કૌશલ્યા કહે છે—હે દેવોના દેવ ! હું શંખ ચક્ર
 અને ગદા ધારણ કરનાર ! તમને નમસ્કાર હો. તમે
 પરમાત્મા અચ્યુત, અનન્ત, (છો); પૂર્ણ (છો); ૨૦

વદન્ત્યગોચરં વાચાં બુદ્ધચાદીનામતીન્દ્રિયમ્ ।

ત્વાં વેદવાદિનઃ સત્તામાત્રં જ્ઞાનૈકવિગ્રહમ્ ॥૨૧॥

તમને વેદવાદી મહાત્માઓ મન અને વાણી
 આદિના અવિષય, ઈન્દ્રિયોથી પર, સત્તામાત્ર (તથા)
 કેવળ જ્ઞાન સ્વરૂપ કહે છે. ૨૧

ત્વમેવ માયયા વિશ્વં સૃજસ્યવસિ હંસિ ચ ।

સત્ત્વાદિગુણસંયુક્તસ્તુર્ય એવામલઃ સદા ॥૨૨॥

સત્ત્વઆદિ ગુણોથી યુક્ત એવા તમેજ તમારી માયા વડે આ વિશ્વની રચના કરો છો, પાલન કરો છો તથા સંહાર કરો છો. (વાસ્તવમાં) તમે સદા નિર્મળ તથા તુરીય સ્વરૂપ છો. ૨૨

કરોષીવ ન કર્તા ત્વં ગચ્છસીવ ન ગચ્છસિ ।

શૃણોસિ ન શૃણોષીવ પશ્યસીવ ન પશ્યસિ ॥૨૩॥

તમે કર્તા નથી છતાં કર્તા હો તેવા, ચાલતા નથી છતાં ચાલતા હો તેવા, સાંભળતા નથી છતાં સાંભળતા હો તેવા, દેખતા નથી છતાં દેખતા હો તેવા (ભાસો છો.) ૨૩

અપ્રાણો હ્યમનાઃ શુદ્ધ इत्यादि श्रुतिर्ब्रवीत् ।

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્નાપિ ન લક્ષ્યસે ॥૨૪॥

અજ્ઞાનધ્વાન્તચિત્તાનાં વ્યક્ત એવ સુમેધસામ્ ।

જઠરે તવ દૃશ્યન્તે બ્રહ્માણ્ડાઃ પરમાણવઃ ॥૨૫॥

શ્રુતિ કહે છે કે (તમે) પ્રાણ તથા મનથી રહિત છો, શુદ્ધ છો વગેરે; સર્વભૂતોમાં સમાનપણે રહેતા છતાં અજ્ઞાનથી જેમનું ચિત્ત ઢંકાઈ ગયું છે તેમને

દેખાતા નથી; (પણ) બુદ્ધિમાન પુરુષોને આપ
દેખાઓ છો. તમારા ઉદરમાં (અનેક) બ્રહ્માંડો પર-
માણુઓ જેવાં દેખાય છે; ૨૪-૨૫

ત્વં મમોદરસંભૂત इति लोकान्विडम्बसे ।

भक्तेशु पारवश्यं ते दृष्टं मेऽद्य स्थूतम् ॥૨૬॥

(તોપણ) મારા ઉદરથી તમે ઉત્પન્ન થયા એ
પ્રમાણે હું ભગવન્ ! લોકોને મોટું આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન
કરો છો; (એમાં) આજે મને તમારું ભક્તોને પર-
વશપણું દેખાયું. ૨૬

संसारसागरे ममा पतिपुत्रधनादिषु ।

अमामि मायया तेऽद्य पादमूलमुपागता ॥૨૭॥

તમારી માયા વડે (મોહ પામેલી) હું, સંસાર
સાગરમાં ડૂબેલી, પતિ પુત્ર અને ધન આદિમાં ભટકું
છું. તે હું (મુક્ત થવા) આજે તમારા ચરણને શરણે
આવી છું. ૨૭

देव त्वद्रूपमेतन्मे सदा तिष्ठतु मानसे ।

आवृणोतु न मां माया तव विश्वविमोहिनी ॥૨૮॥

હું દેવ ! તમારું આ સ્વરૂપ સદા મારા મનમાં
રહેજે; (તથા) વિશ્વને મોહ પમાડનારી તમારી માયા
મને આવરણ ન કરો. ૨૮

ઉપસંહર વિશ્વાત્મન્નદો રૂપમલૌકિકમ્ ।

હે વિશ્વાત્મન્ ! આ તમારા અલૌકિક સ્વરૂપને
સંકેલી લો (અંતર્ધ્યાન કરો.)

પ્રસંગ ૪ થો

બાલકાંડ. સર્ગ ૫. શ્લો. ૪૯-૫૭

ગાતમન્નપિના આશ્રમમાં શિલારૂપે રહેલાં અહ-
લ્યાનો શ્રી રામે ઉદ્ધાર કર્યો. ત્યાર પછી સ્તુતિ કરતાં
અહલ્યા ઉવાચ ।

સોઽયં પરાત્મા પુરુષઃ પુરાણ

एकः स्वयंज्योतिरनन्त आद्यः ।

मायातनुं लोकविमोहनीयां

धत्ते पुरानुग्रह एष रामः ॥૪૯॥

અહલ્યા કહે છે:—તેજ પુરાણ પુરુષ, પરમાત્મા,
સ્વયંજ્યોતિ, અનન્ત અને સર્વનું આદિકારણ આ
રામ સંસાર ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે જગન્મોહન
માયામય રૂપ ધારણ કરે છે. ૪૯

अयं हि विश्वोद्भवसंयमाना—

मेकः स्वमायागुणबिंबितो यः ।

विरञ्चिविष्ण्वीश्वरनाममेदान्

धत्ते स्वतंत्रः परिपूर्ण आत्मा ॥૫૦॥

સ્વતંત્ર, પરિપૂર્ણ (વ્યાપક), અન્તરાત્મા આ શ્રી રામ, જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરવા માટે એક છતાં પોતાની માયાના (રજઃ, સત્ત્વ અને તમઃ) ગુણને વિષે પ્રતિબિંબિત થવાથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ રીતે નામ ભેદને ધારણ કરે છે. ૫૦

નમોઽસ્તુ તે રામ તવાંઘ્રિપદ્મજં

શ્રિયા ધૃતં વક્ષસિ લાલિતં પ્રિયાત્ ।

આક્રાન્તમેકેન જગત્ત્રયં પુરા

ધ્યેયં મુનીન્દ્રૈરભિમાનવર્જિતૈઃ ॥૫૧॥

હે રામ ! તમારું ચરણકમળ કે જેને લક્ષ્મીજી પોતાના હૃદય ઉપર રાખી પ્રેમથી લાડ લડાવે છે; જેનાથી પૂર્વકાળમાં (બળિબન્ધન સમયે) એકજ પગલે સંપૂર્ણ ત્રિલોકી માપી લીધી હતી અને અભિમાન-રહિત મુનિજનો જેનું ધ્યાન ધરે છે તે તમારા ચરણ કમળને હું નમસ્કાર કરું છું. ૫૧

જગતામાદિભૂતસ્ત્વં જગત્ત્વં જગદાશ્રયઃ ।

સર્વભૂતેષ્વસંયુક્તઃકો ભાતિ ભવાન્પરઃ ॥૫૨॥

તમેજ જગતના આદિકારણ, જગતરૂપ અને જગતના આશ્રય છો. તમે સર્વ પ્રાણિયોથી પૃથક્

છો, અને એક અદ્વિતીયરૂપે પ્રકાશો છો. ૫૨

ओंकारवाच्यस्त्वं राम वाचामविषयः पुमान् ।

वाच्यवाचकभेदेन भवानेव जगन्मयः ॥૫૩॥

હે રામ! તમે ઓંકારનું વાચ્ય છો તથા તમેજ વાણીને અગોચર પરમપુરુષ છો. વાચ્ય, વાચક (શબ્દ—અર્થ) ભેદથી આપજ સમ્પૂર્ણ જગતરૂપ છો. ૫૩

कार्यकारणकर्तृत्वफलसाधनभेदतः ।

एको विभासि राम त्वं मायया बहुरूपया ॥૫૪॥

હે રામ! બહુરૂપી માયા વડે કાર્ય, કારણ, કર્તૃત્વ, ફળ તથા સાધન (એવા) ભેદથી તમે એકજ (બુદ્ધા બુદ્ધા) ભાસો છો. ૫૪

त्वन्मायामोहितधियस्त्वां न जानन्ति तत्त्वतः ।

मानुषं त्वाभिमन्यन्ते मायिनं परमेश्वरम् ॥૫૫॥

તમારી માયા વડે જેમની બુદ્ધિ મોહ પામી છે તે લોક તમારું વાસ્તવિકસ્વરૂપ જાણતા નથી (તેથી) માયાપતિ એવા તમને પરમેશ્વરને (સામાન્ય) મનુષ્ય માને છે. ૫૫

आकाशवत्त्वं सर्वत्र बहिरन्तर्गतोऽमलः ।

असङ्गो ह्यचलो नित्यः शुद्धो बुद्धः सदव्ययः ॥૫૬॥

તમે આકાશની માફક બહાર, અંદર તથા સર્વ
ઠેકાણે રહેલા નિર્મળ, અસંગ, અચળ, નિત્ય, શુદ્ધ,
બુદ્ધ, સત્યસ્વરૂપ તથા અવ્યય છો. ૫૬

યોષિન્મૂઢાઽહમજ્ઞાતે તત્ત્વં જાને કથં વિમો ।

તસ્માત્તે શતશો રામ નમસ્કુર્યામિનન્યધીઃ ॥૫૭॥

હે વિમો ! અતિમૂઢ, અજ્ઞાત, સ્ત્રી જાતિ હું
તમારા તત્ત્વ(સ્વરૂપ)ને કેવી રીતે જાણું ? (ન જાણી
શકું.) માટે અનન્ય બુદ્ધિથી તમને સેંકડોવાર નમ-
સ્કાર કરું છું. ૫૭

પ્રસંગ ૫ મો

બાલકાંડ. સર્ગ ૬. શ્લોક ૬૩-૬૬

ચારે કન્યાઓનાં લગ્ન કર્યા પછી રાજા જનક,
પહેલાં નારદજી પોતાને જે ગુહ્ય વચનો કહી ગયા હતા
તે વસિષ્ઠજી તથા વિશ્વામિત્રને વિનયપૂર્વક કહી
સંભળાવે છે:—

પરમાત્મા હૃષીકેશો ભક્તાનુગ્રહકામ્યયા ।

દેવકાર્યાર્થસિદ્ધયર્થ રાવણસ્ય વધાય ચ ॥૬૩॥

ઇન્દ્રિયોના ઇશ્વર (હૃષીકેશ), પરમાત્મા (રામ-

ચંદ્ર) ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે, દેવ કાર્યની સિદ્ધિને અર્થે અને રાવાણનો વધ કરવા માટે ૬૩

જાતો રામ इति ख्यातो मायामानुषवेषधृक् ।

आस्ते दाशरथिर्भूत्वा चतुर्धा परमेश्वरः ॥૬૪॥

માયાએ કરી મનુષ્યના વેષને ધારણ કરી “રામ” એ નામથી વિખ્યાત (થએલા છે. તે) પરમેશ્વર (રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન રૂપે) દશરથને ત્યાં પોતાના ચાર અંશોથી અવતરેલા છે. ૬૪

योगमायाऽपि सीतेति जाता वै तव वेश्मनि ।

अतस्त्वं राघवायैव देहि सीतां प्रयत्नतः ॥૬૫॥

યોગમાયા પણ તારા ઘરમાં સીતારૂપે જન્મ્યાં છે. માટે તું પ્રયત્નપૂર્વક તે સીતાને રામ સાથે પરણાવ. ૬૫

नान्येभ्यः पूर्वभार्यैषा रामस्य परमात्मनः ।

इत्युक्त्वा प्रययौ देवगतिं देवमुनिस्तदा ॥૬૬॥

ખીજ કોઈ સાથે (પરણાવીશ) નહિં. કારણ કે એ પહેલેથી પરમાત્મા રામની જ ભાર્યા છે. એમ કહીને દેવર્ષિ નારદજી આકાશમાર્ગે ચાલ્યા ગયા. ૬૬

પ્રસંગ ૬ હો

બાલકાંડ. સર્ગ ૬. શ્લો. ૮૧

જનકની રાણીઓ સીતાને સાસરે વળાવતી વખતે
(રોતાં રોતાં) સીતાને શિખામણુ આપે છે:—

શ્વશ્રૂશુશ્રૂષણપરા નિત્યં રામમનુવ્રતા ।

પાતિવ્રત્યમુપાલમ્બ્ય તિષ્ઠ વત્સે યથાસુખમ્ ૮૧

હે પુત્રિ ! સાસુ સસરાની સેવામાં પ્રીતિવાળી
રહી, નિત્ય રામને અનુસરી, પતિવ્રતાના ધર્મનો
આશ્રય કરીને સુખપૂર્વક રહેજો. ૮૧

પ્રસંગ ૭ મો

બાલકાંડ. સર્ગ ૭. શ્લો. ૨૦-૪૮

શ્રી રામે પરશુરામના હાથમાંથી ધનુષ્ય ખેંચી
લઈ તેના ઉપર બાણ સાંધ્યું. પછી “આ બાણ ક્યાં
મારું ?” એમ શ્રી રામે તેમને પૂછ્યું કે તુરત જ પર-
શુરામને પોતાના પૂર્વવ્રત્તાંતની સ્મૃતિ થતાં

પરશુરામ ઉવાચ ।

રામરામ મહાબાહો જાને ત્વાં પરમેશ્વરમ્

પુરાણપુરુષં વિષ્ણું જગત્સર્ગલયોદ્ધવમ્ । ૨૦

પરશુરામ કહે છે: ‘હે રામ ! હે રામ ! હે મહા-

બાહો ! જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરનાર,
પુરાણ પુરુષ એવા પરમેશ્વર, વિષ્ણુરૂપ તમને હું
ઓળખું છું. ૨૦

પ્રસંગ ૮ મો

બાલકાંડ. સર્ગ ૭. શ્લો. ૨૯-૪૮

સ એવ વિષ્ણુસ્ત્વં રામ જાતોઽસિ બ્રહ્મણાર્થિતઃ ।
 મયિ સ્થિતં તુ ત્વત્તેજસ્ત્વયૈવ પુનરાહતમ્ ॥૨૯॥

હે રામ ! બ્રહ્માની પ્રાર્થનાથી એ વિષ્ણુરૂપ તમેજ
જન્મ લીધો છે. વળી મારે વિષે રહેલા તમારા
તેજને તમેજ પાછું હર્યું છે. ૨૯

અદ્ય મે સફલં જન્મ પ્રતીતોઽસિ મમ પ્રભો ।
 બ્રહ્માદિભિરલભ્યસ્ત્વં પ્રકૃતેઃ પારગો મતઃ ॥૩૦॥

હે પ્રભો ! બ્રહ્માદિને પણ અલભ્ય એવા, પ્રકૃતિથી
પર મનાએલા તમે આજે મને પ્રત્યક્ષ જણાયા તેથી
મારો જન્મ સફળ થયો છે. ૩૦

ત્વયિ જન્માદિષ્ડ્ભાવા ન સન્ત્યજ્ઞાનસંભવાઃ ।
 નિર્વિકારોઽસિ પૂર્ણસ્ત્વં ગમનાદિવિવર્જિતઃ ॥૩૧॥

તમારે વિષે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા જન્માદિ
છ વિકાર નથી; તમે નિર્વિકાર, ગમનાદિ ક્રિયાથી
રહિત તથા પૂર્ણ છો. ૩૧

યથા જલે ફેનજાલં ધૂમો વહ્નો તથા ત્વયિ ।

ત્વદાધારા ત્વદ્વિષયા માયા કાર્યં સૃજત્યહો ॥૩૨॥

જેમ જળમાં ફીણનો સમૂહ રહેલો છે તથા જેમ અગ્નિમાં ધૂમાડો રહેલો છે તેમ તમારા આશ્રયે રહેલી તથા તમને વિષય કરવાવાળી માયા વિચિત્ર કાર્ય (૩૫ જગત)ને સરજે છે. ૩૨

યાવન્માયાવૃતા લોકાસ્તાવત્ત્વાં ન વિજાનતે ।

અવિચારિતસિદ્ધેષાઽવિદ્યા વિદ્યાવિરોધિની ॥૩૩॥

જ્યાં સુધી લોકો માયામાં વિંટાળેલા છે ત્યાં સુધી તમારા સ્વરૂપને જાણી શકતા નથી; જ્ઞાનની વિરોધી આ અવિદ્યા, જ્યાં સુધી વિચાર કરવામાં આવતો નથી ત્યાં સુધી તે રહે છે. ૩૩

અવિદ્યાકૃતદેહાદિસદ્જાતે પ્રતિબિમ્બિતા ।

વિચ્છત્તિર્જીવલોકેઽસ્મિન્ જીવિત્યભિધીયતે ॥૩૪॥

અવિદ્યાજન્ય દેહાદિ સંઘાતમાં પ્રતિબિંબ પામેલી ચિત્-શક્તિ આ લોકમાં “ જીવ ” કહેવાય છે. ૩૪

યાવદ્દેહમનઃપ્રાણબુદ્ધ્યાદિષ્વભિમાનવાન્ ।

તાવત્કર્તૃત્વમોત્કૃત્વસુખદુઃખાદિભાગ્મભવેત્ ॥૩૫॥

જ્યાં સુધી (જીવ) દેહ, મન, પ્રાણ અને બુદ્ધિ વગેરેને વિષે અભિમાનવાળો રહે છે ત્યાં સુધી કર્તા-

પણાના અને ભોક્તાપણાના (૬૫ ૩૫) સુખ-
દુઃખ વગેરેને ભોગવ્યા કરે છે. ૩૫

આત્મનઃ સંસૃતિર્નાસ્તિ બુદ્ધેર્જ્ઞાનં ન જાત્વિતિ ।

અવિવેકાદ્ દ્વયં યુક્ત્વા સંસારીતિ પ્રવર્તતે ॥૩૬॥

આત્માને (જન્મ મરણ આદિ) સંસાર નથી;
બુદ્ધિને (જડ હોવાથી) કદિ જ્ઞાન થવાનો સંભવ
નથી.(આત્મા અને બુદ્ધિ એ)બન્નેને અવિવેકથી ભેગાં
માનીને, (જીવ) “ હું સંસારી છું ” એવું માનીને
(કર્મમાં) પ્રવર્તે છે. ૩૬

જડસ્ય ચિત્સમાયોગાચિત્ત્વં ભૂયાચિતેસ્તથા ।

જડસંગાજ્જડત્વં હિ જલાગ્ન્યોર્મેલનં યથા ॥૩૭॥

જળ અને અગ્નિનો સંબંધ થવાથી જેમ (જળમાં
ઉણગુતા અને અગ્નિમાં શીતળતા ઉત્પન્ન થાય છે તે
પ્રમાણે)જડ(બુદ્ધિ)નો ચેતન (આત્મા)સાથે સંબંધ
થવાથી તેમાં ચેતનતા અને ચેતન(આત્મા)નો જડ
(બુદ્ધિ)સાથે સંબંધ થવાથી તેમાં જડતા પ્રગટ થાય છે. ૩૭

યાવત્ત્વત્પાદમક્ત્તાનાં સદ્ગસૌખ્યં ન વિન્દતિ ।

તાવત્સંસારદુઃસ્વૌધાન્ન નિવર્તેન્નરઃ સદા ॥૩૮॥

(જીવને અવિદ્યાથી જન્મ મરણ થાય છે તેનાથી
મુક્ત કેવી રીતે થાય તેનું સાધન હવે બતાવે છે.)

હે પ્રભો ! જ્યાં સુધી મનુષ્ય તમારા ચરણની ભક્તિ કરનારા ભકતોનો સંગ કરતો નથી ત્યાં સુધી તે સંસાર દુઃખના સમૂહથી કોઈ દિવસ નિવૃત્તિ પામતો નથી. ૩૮
તત્સજ્જલબ્ધયા ભક્ત્યા યદા ત્વાં સમુપાસતે ।

તદા માયા શનૈર્યાતિ તાનવં પ્રતિપદ્યતે ॥૩૯॥

તેમના સંગથી મળેલી ભક્તિ વડે મનુષ્ય જ્યારે તમારી રૂઠી પ્રકારે ઉપાસના કરે છે ત્યારે તમારી માયા ધીમે ધીમે જતી રહે છે, અને તે ક્ષીણ થતી જાય છે. ૩૯

તતસ્ત્વજ્ઞાનસંપન્નઃ સદ્ગુરુસ્તેન લભ્યતે ।

વાક્યજ્ઞાનં ગુરોર્લબ્ધ્વા ત્વત્પ્રસાદાદ્દિમુચ્યતે ॥૪૦॥

પછી એ સાધકને, તમારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયેલું છે એવા સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે સદ્ગુરુ-દેવ પાસેથી મહાવાક્યનો જોધ પામીને તે તમારી કૃપાવડે મુક્ત થઈ જાય છે. ૪૦

યદિ મે[×]ન્નુગ્રહો[×] રામ તવા[×]સ્તિ મધુસૂદન ।

ત્વદ્ગત્તસજ્ઞસ્ત્વત્પાદે દૃઢા ભક્તિઃ સદાસ્તુ મે ॥૪૧॥

હે મધુસૂદન રામ ! જો તમારી મારા ઉપર કૃપા હોય તો મને સદા તમારા ભકતોનો સંગ રહે તથા તમારા ચરણકમળમાં મારી સુદૃઢ ભક્તિ રહે. ૪૧

અયોધ્યાકાંડ.

પ્રસંગ ૧ લો.

અયોધ્યાકાંડ. સર્ગ ૧. શ્લો. ૯-૨૮

સ્વર્ગમાંથી નારદજી અયોધ્યામાં રામજીને ત્યાં પધાર્યા. તેમને દેખતાંજ શ્રી રામે ઉઠી તેમનો સત્કાર કરીને કહ્યું, “અમને, ગૃહસ્થીઓને આપ જેવા સંતોનાં દર્શન, પૂર્વનાં મહાન્ પુણ્યકર્મનો ઉદય થવાથી થાય છે. આજે હું કૃતાર્થ થયો છું. આપનું શું કાર્ય કરું?” એ સાંભળી નારદ કહે છે:-

किं मोहयसि मां राम वाक्यैर्लोकानुसारिभिः ॥१॥

(હે રામચન્દ્ર!) મનુષ્ય લોકને અનુસરતાં વાક્યો (બોલીને) તમે મને શા માટે મોહ પમાડો છો? ૯

संसार्यहमिति प्रोक्तं सत्यमेतत्त्वया विभो ।

जगतामादिभूता या सा माया गृहिणी तव ॥१०॥

હે વિભો! “હું સંસારી છું” એ રીતે તમે જે કહ્યું તે સાચું છે; (કેમકે) જગતની આદિરૂપ જે મૂળ માયા તે તમારી ધર્મપત્ની છે. ૧૦

ત્વત્સાન્નિકર્ષાજ્જાયન્તે તસ્યાં બ્રહ્માદયઃ પ્રજાઃ ।
ત્વદાશ્રયા સદા ભાતિ માયા યા ત્રિગુણાત્મિકા ॥૧૧॥

તમારા સન્નિધિ માત્રથી (સંબંધથી) તે માયાને વિષે બ્રહ્મા આદિ પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. સત્વ, રજો અને તમોમયી ત્રિગુણાત્મક માયા સદા તમારે આશ્રિત રહીને ભાસે છે. ૧૧

સૂતેઽજસ્રં શુક્લકૃષ્ણલોહિતાઃ સર્વદા પ્રજાઃ ।
લોકત્રયમહાગેહે ગૃહસ્થસ્ત્વમુદાહૃતઃ ॥૧૨॥

(અને તે માયા) શુક્લ (સત્વ), લોહિત (રજો), અને કૃષ્ણ (તમો ગુણી) પ્રજા નિરંતર ઉત્પન્ન કરે છે. ત્રેલોક્યરૂપી મોટા ઘરને વિષે તમે (ગૃહસ્થ) કહેવાઓ છો. ૧૨

ત્વં વિષ્ણુર્જાનકી લક્ષ્મીઃ શિવસ્ત્વં જાનકી શિવા ।
બ્રહ્મા ત્વં જાનકી બાળી સૂર્યસ્ત્વં જાનકી પ્રભા ॥૧૩॥

તમે વિષ્ણુ સ્વરૂપ છો, જાનકી લક્ષ્મી સ્વરૂપ છે; તમે શિવ રૂપ છો જાનકી પાર્વતી છે; તમે બ્રહ્મા છો અને સીતા સરસ્વતિ છે; તમે સૂર્ય દેવ છો અને સીતા પ્રભા છે. ૧૩

भवान् शशांकः सीता तु रोहिणी शुभलक्षणा ।

शक्रस्त्वमेव पौलोमी सीता स्वाहानलो भवान् ॥१४॥

તમે ચન્દ્ર છો અને શુભ લક્ષણવાળી સીતા રોહિણી છે; તમેજ ઇન્દ્ર છો, સીતા ઇન્દ્રાણી છે; તમેજ અગ્નિ છો, સીતા સ્વાહા છે. ૧૪

यमस्त्वं कालरूपश्च सीता संयमिनी प्रभो ।

निर्ऋतिस्त्वं जगन्नाथ तामसी जानकी शुभा ॥१५॥

હે પ્રભો ! તમે કાળ સ્વરૂપ યમ છો, સીતા સંયમિની છે. હે જગતના નાથ ! તમે નિર્ઋતિ(રુદ્ર)છો અને કલ્યાણી સીતા તામસી છે. ૧૫

राम त्वमेव वरुणो भार्गवी जानकी शुभा ।

वायुस्त्वं राम सीता तु सदा गतिरितीरिता ॥१६॥

હે રામ ! તમે જ વરુણ છો અને કલ્યાણી સીતા ભૃગુ ક. યા વારુણી છે. હે રામ ! તમે વાયુ રૂપ છો અને સીતા સદા “ગતિ” એ નામથી કહેવાય છે. ૧૬

कुबेरस्त्वं राम सीता सर्वसंपत्प्रकीर्तिता ।

रुद्राणी जानकी प्रोक्ता रुद्रस्त्वं लोकनाशकृत् ॥१७॥

હે રામ ! તમે કુબેર છો અને સીતા સર્વ સંપત્તિ રૂપે પ્રખ્યાત છે; તમે લોકોના નાશને કરનાર રુદ્ર છો અને જનકી રુદ્રાણી કહેવાય છે. ૧૭

लोके स्त्रीवाचकं यावत् तत्सर्वं जानकी शुभा ।

पुन्नाम वाचकं यावत्तत्सर्वं त्वं हि राघव ॥१८॥

હે રાઘવ ! લોકને વિષે જોડલું સ્ત્રી વાચક છે તે
સર્વ શુભ લક્ષણવાળાં જાનકી રૂપ છે અને જોડલું
પુરુષ વાચક છે તે સર્વ તમેજ છો. ૧૮

तस्माल्लोकत्रये देव युवाभ्यां नास्ति किंचन ॥१९॥

માટે હે દેવ ! ત્રણે લોકમાં તમારા બે સિવાય
(બેથી ભિન્ન) બીજું કાંઈજ નથી. ૧૯

त्वदाभासोदिताज्ञानमव्याकृतमितीर्यते ।

तस्मान्महांस्ततः सूत्रं लिङ्गं सर्वात्मकं ततः ॥२०॥

તમારાજ આભાસથી ઉત્પન્ન થયેલું અજ્ઞાન
તે અવ્યાકૃત કહેવાય છે; તેનાથી મહત્ત્વ, મહત્ત-
ત્વથી અહંકાર (સૂત્રાત્મા-હિરણ્યગર્ભ) અને અહં-
કારથી સર્વ કાર્યાત્મક લિંગ દેહ (ઉત્પન્ન થાય છે.) ૨૦

अहंकारश्च बुद्धिश्च पंचप्राणेन्द्रियाणि च ।

लिङ्गमित्युच्यते प्राज्ञैर्जन्ममृत्युसुखादिमत् ॥२१॥

અહંકાર (મન), બુદ્ધિ, પાંચ પ્રાણ, દશ ઇન્દ્રિયો
(એ બધાના સમૂહ)ને બુદ્ધિમાન માણસો જન્મ-

મૃત્યુ તથા સુષ્ણુઃઆદિ ધર્મોવાળો 'લિંગ દેહ' કહે છે. ૨૧

સ એવ જીવસંજ્ઞાશ્ચ લોકે માતિ જગન્મયઃ ।

અવાચ્યાનાદ્યવિદ્યૈવ કારણોપાધિરુચ્યતે ॥૨૨॥

(લિંગ દેહનું અભિમાન કરવાવાળું ચેતન)

એજ જગતમાં જગત રૂપ બની જીવ એવા નામથી વિખ્યાત છે. અનિર્વચનીય અને અનાદિ અવિદ્યાજ

(આ જીવની) કારણ ઉપાધિ કહેવાય છે. ૨૨

સ્થૂલં સૂક્ષ્મં કારણાખ્યમુપાધિત્રિતયં ચિત્તેઃ ।

एतैर्विशिष्टो जीवः स्याद्वियुक्तः परमेश्वरः ॥२३॥

શુદ્ધ ચૈતન્યની સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ નામની ત્રણ ઉપાધિઓ છે; એ ત્રણ સાથે ચૈતન્ય બેડાય છે ત્યારે તે જીવ કહેવાય છે અને એથી મુક્ત થાય છે ત્યારે તે પરમેશ્વર કહેવાય છે. ૨૩

जाग्रत्स्वप्न सुषुप्त्याख्या संसृतिर्या प्रवर्तते ।

तस्या विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रस्त्वं सूक्ष्म ॥२४॥

હું રધુકુળમાં ઉત્તમ! જાગૃત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એવી જે ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ છે તેનાથી તમે વિલક્ષણ છો અને તેના સાક્ષી ચૈતન્ય માત્ર છો. ૨૪

ત્વત્ત એવ જગજ્ઞાતં ત્વયિ સર્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।*

ત્વય્યેવ લીયતે કૃત્સ્નં તસ્માત્ત્વં સર્વં કારણમ્ ॥૨૫॥

આ સંપૂર્ણ જગત્ તમારાથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, તમારે વિષે રહ્યું છે અને તમારે જ વિષે લય પામે છે; માટે સર્વ જગતના કારણ રૂપ તમે છો. ૨૫

રજ્જાવહિમિવાત્માનં જીવં જ્ઞાત્વા ભયં ભવેત્ ।

પરાત્માહમિતિ જ્ઞાત્વા ભય દુઃસૈર્વિમુચ્યતે ॥૨૬॥

રજ્જુને સર્પ માનવાથી પુરુષને જે રીતે ભય થાય છે તે રીતે આત્માને જીવ માનવાથી મનુષ્યને ભય રૂપ સંસાર થાય છે; પરંતુ (એ જીવને) હું પરમાત્મા છું એવું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે સંસારના સંપૂર્ણ ભય અને દુઃખોમાંથી છૂટી જાય છે. ૨૬

ચિન્માત્રજ્યોતિષા સર્વાઃ સર્વદેહેષુ બુદ્ધયઃ ।

ત્વયા યસ્માત્પ્રકાશ્યન્તે સર્વસ્યાત્મા તતો ભવાન્ ॥૨૭॥

ચિન્માત્ર, જ્યોતિઃ સ્વરૂપ તમેજ સર્વ શરીરોમાં રહીને તેમની બુદ્ધિઓને પ્રકાશિત કરો છો, તેથી તમેજ સર્વના આત્મા છો. ૨૭

*સરખાવો : મય્યેવ સકલં જાતં મયિ સર્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

(શ્રી. શંકરાચાર્ય) મયિ સર્વં લયં યાતિ તદ્વહ્નાદ્વયમસ્મ્યહમ્ ॥

અજ્ઞાનાન્ન્યસ્યતે સર્વં ત્વાયિ રજ્જૌ ભુજંગવત્ ।
ત્વજ્ઞાનાલ્લીયતે સર્વં તસ્માજ્ઞાનં સદાભ્યસેત્ ॥૨૮॥

૨૭જુમાં સર્પભ્રમની પેઠે અજ્ઞાનથી તમારામાં
સર્વ જગતની કલ્પના કરાઈ છે; તમારા સ્વરૂપનું
જ્ઞાન થવાથી તે સંપૂર્ણ (ભ્રાન્તિ) લય પામી જાય
છે; માટે (મનુષ્યે) સદા જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો
જોઈએ. ૨૮

પ્રસંગ ૨ જો.

અથોધ્યાકાંડ. સર્ગ ૨. શ્લો. ૧૮-૩૨

વસિષ્ઠ ગુરુ રામના મહેલમાં પધારતાં શ્રી રામનો
વિનય:—

ગુરુમાગતમાજ્ઞાય રામસ્તૂર્ણં કૃતાઞ્જલિઃ ॥૧૮॥

પ્રત્યુદ્ગમ્ય નમસ્કૃત્ય દણ્ડવદ્ભક્તિસંયુતઃ ।

સ્વર્ણપાત્રેણ પાનીયમાનિનાયાશુ જાનકી ॥૧૯॥

રામચંદ્ર, ગુરુ(વસિષ્ઠ)ને આવતા જોઈને, તુરત
જે હાથ જોડી તેમની સામે ગયા અને ભક્તિ વડે
તેમને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. (એટલામાં) જનકીજીએ
ઝટ સુવર્ણના પાત્રમાં પાણી આણ્યું. ૧૮-૧૯

રત્નાસને સમાવેશ્ય પાદૌ પ્રક્ષાલ્ય ભક્તિઃ ।

તદપઃ શિરસા ધૃત્વા સીતયા સહ રાઘવઃ ॥૨૦॥

(વસિષ્ઠ મુનિને) રત્નના સિંહાસન ઉપર બેસાડીને, સીતા સહિત શ્રી રામે ભક્તિથી તેમના બન્ને ચરણ પખાડ્યા. (અને) તેમનું ચરણામૃત (બન્ને જણે પોતાના) મસ્તક ઉપર ધારણ કરી, ૨૦

ધન્યોઽસ્મીત્યબ્રવીદ્રામસ્તવ પાદામ્બુધારણાત્ ।

શ્રીરામેણૈવમુક્તસ્તુ પ્રહસન્મુનિરબ્રવીત્ ॥૨૧॥

રામ કહેવા લાગ્યા, “હે મહારાજ ! આજે આપના ચરણ કમળનાં જળને મસ્તક પર ધારણ કરવાથી હું ભાગ્યશાળી થયો છું.” શ્રી રામનું આવું કહેવું શ્રવણ કરીને (વસિષ્ઠ) મુનિ હસતા હસતા બોલ્યા: ૨૧

ત્વત્પાદસલિલં ધૃત્વા ધન્યોઽભૂદ્ધિરિજાપતિઃ ।

બ્રહ્માપિ મત્પિતા તે હિ પાદતીર્થહતાશુભઃ ॥૨૨॥

આપના ચરણ કમળનાં જળને ધારણ કરવાથી પાર્વતીપતિ શિવ ભાગ્યશાળી થયા છે; મારા પિતા બ્રહ્માજી પણ આપનાં ચરણામૃતને ધારણ કરવાથી પાપ રહિત થયા છે. ૨૨

ઇદાનીં ભાષસે યત્ત્વં લોકાનામુપદેશકૃત્ ।

જાનામિ ત્વાંપરાત્માનં લક્ષ્મ્યા સંજાતમીશ્વરમ્ ॥૨૩॥

(ગુરુની સાથે કેવા પ્રકારનો વ્યવહાર કરવો બેઠાએ

તે સંબંધી) તમે હમણાં જે બોલો છો તે લોકોને ઉપદેશ કરવા માટે છે. (પરંતુ) હું જાણું છું કે તમે પરમાત્મા છો અને ઈશ્વર એવા તમે લક્ષ્મી સાથે અવતાર લીધો છે. ૨૩

તથાપિ દેવકાર્યાર્થં ગુહ્યં નોદઘાટ્યામ્યહમ્ ।
યથા ત્વં માયયા સર્વં કરોષિ રઘુનન્દન ॥૨૫॥

તો પણ દેવોનાં કાર્ય (સિદ્ધ) થવા માટે હું આ છૂપી વાત કોઈની પાસે ઉઘાડી પાડતો નથી. હે રઘુનન્દન ! તમે માયા વડે જે પ્રમાણે સર્વ કાર્ય કરો છો, ૨૫

તથૈવાનુવિધાસ્યેજ્ઞં શિષ્યસ્ત્વં ગુરુરપ્યહમ્ ।
ગુરુર્ગુરુણાં ત્વં દેવ પિતૃણાં ત્વં પિતામહઃ ॥૨૬॥

તે પ્રમાણે હું પણ તમારી સાથે વર્તું છું. તમે શિષ્ય છો અને હું પણ (તમારો) ગુરુ છું; (ખરી રીતે બેતાં તો) હે દેવ ! તમે ગુરુઓ (બ્રહ્માદિક) ના પણ ગુરુ છો (તેમજ) પિતૃઓના પિતામહ છો; ૨૬

અન્તર્યામી જગદ્યાત્રાવાહકસ્ત્વમગોચરઃ ।

શુદ્ધસત્ત્વમયં દેહં ધૃત્વા સ્વાધીનસમ્ભવમ્ ॥૨૭॥

જગતની સ્થિતિના નિર્વાહક, અન્તર્યામી, તમે (વાણી અને મનથી) અગોચર છો. દેહ ધરવો

(જન્મ લેવો) એ તમારે સ્વાધીન હોવાથી શુદ્ધ
સત્ત્વ ગુણાત્મક દેહ ધરીને, ૨૭

મનુષ્ય इव लोकेऽस्मिन् भासि त्वं योगमायया ।
गौरोहित्यमहं जाने विगर्ह्य दूष्यजीवनम् ॥૨૮॥

યોગમાયા વડે આ લોકમાં તમે મનુષ્યના જેવા
દેખાઓ છો. હું જાણું છું કે પુરોહિતનું કાર્ય (ગૌર-
પદું) નિંદાપાત્ર છે અને તે વૃત્તિથી આજીવિકા
કરવામાં દોષ છે. ૨૮

[પરંતુ ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં પરમાત્મા, રામચંદ્ર
રૂપે અવતાર ધારણ કરશે, એ વાત હું પ્રથમથીજ
જાણતો હતો; તે મને (મારા પિતા) બ્રહ્માજીએ કહી હતી.
એટલા માટે તમારી સાથે સંબંધ કરવાની ઇચ્છાથી
આ નિંદિત છતાં પણ પુરોહિતપણાનું કાર્ય મેં
સ્વીકારી લીધું મને એવી આશા હતી કે હું તમારો
ગુરુ થઈશ. (૨૯-૩૦)]

ततो मनोरथो मेऽद्य फलितो रघुनन्दन ।

त्वदधीना महामाया सर्वलोकैकमोहिनी ॥૩૧॥

હે રામ ! આજે મારો તે મનોરથ પૂરો થયો છે.
સંપૂર્ણ લોકને મોહ કરનારી માયા તમારે આધીન છે; ૩૧
માં યથા મોહયન્નેવ તથા કુરુ રઘૂદ્રહ ।

गुरु निष्कृतिकामस्त्वं यदि देह्येतदेव मे ॥૩૨॥

હે રઘુકુલોદ્ધારક ! (તે માયા) મને મોહિત ન કરે એવું તમે કરો. જે આપના મનમાં ગુરુના પ્રતિ ઉપકાર કરવાની ઈચ્છા હોય તો એટલું જ મને આપો. ૩૨

પ્રસંગ ૩ જે.

અયોધ્યાકાંડ. સર્ગ ૨. શ્લોક ૮૨-૮૩

ધીરોઽત્યન્તદયાન્વિતોઽપિ સુગુણાચારાન્વિતો વાથવા ।
 નીતિજ્ઞો વિધિવાદદેશિકપરો વિદ્યા વિવેકોઽથવા ।
 દુષ્ટાનામતિપાપભાવિતધિયાં સંગં સદા ચેદ્વ્રજેત્ ।
 તદ્વબુદ્ધ્યા પરિભાવિતો વ્રજતિ તત્સામ્યં ક્રમેણ સ્ફુટમ્
 (મહાદેવજી કહે છે, હે પાર્વતિ !) મનુષ્ય ગમે તેટલો ધીર, અત્યંત દયાળુ, સુંદર, ગુણી, સદાચારી, નીતિજ્ઞ, શાસ્ત્રજ્ઞ, ગુરુભક્ત તથા બ્રહ્મવિદ્યાનો વિચાર કરવાવાળો હોય, પરંતુ પાપ બુદ્ધિવાળા દુષ્ટોની સતત સોબતથી તેની બુદ્ધિ પણ તેવી જ થઈ જાય છે અને ધીમે ધીમે તે ધીર, દુષ્ટના જેવો થઈ જાય છે. ૮૨
 અતઃ સંગઃ પરિત્યાજ્યો દુષ્ટાનાં સર્વદૈવ હિ ।
 દુઃસંગી ચ્યવતે સ્વાર્થાદ્યથેયં રાજકન્યકા ॥૮૩॥
 માટે દુષ્ટોનો સંગ અવશ્ય ત્યાગ કરવો જોઈએ;

કારણ કે રાણી કૈકેયીની માફક દુષ્ટ સંગવાળો પોતાના પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ થાય છે. ૮૩

પ્રસંગ ૪ થો.

અયોધ્યાકાંડ. સર્ગ ૩. શ્લો. ૫૯-૬૧

રામજીની પિતૃભક્તિ. ત્રણ પ્રકારના પુત્રો.
પિત્રર્થે જીવિતં દાસ્યે, પિત્રેયં વિષમુલ્બળમ્ ।
સીતાં ત્યક્ષ્યેઽથ કૌસલ્યાં, રાજ્યં ચાપિ ત્યજામ્યહમ્ । ૫૯ ।

(રામચન્દ્રજી કૈકેયીને કહે છે:—) પિતાને માટે જીવિતનો ત્યાગ કરું, ભયંકર વિષનું પાન કરું, સીતાનો ત્યાગ કરું, અને કૌશલ્યા તથા રાજ્યને પણ ત્યજું. ૫૯

અનાજ્ઞસોઽપિ કુરુતે પિતુઃ કાર્યં સ ઉત્તમઃ ॥૬૦॥

ઉક્તઃ કરોતિ યઃ પુત્રઃ સ મધ્યમ ઉદાહૃતઃ ।

ઉક્તોઽપિ કુરુતે નૈવ સ પુત્રો મલ ઉચ્યતે ॥૬૧॥

પિતા આજ્ઞા ન કરે છતાં પણ (તેમનું મન જાણીને) જે પિતાનું કાર્ય કરે છે તે ઉત્તમ પુત્ર ગણાય છે. આજ્ઞા કર્યા પછી જે પુત્ર તે આજ્ઞા પાળે તેને મધ્યમ પુત્ર જાણવો; અને પિતાએ કહ્યું હોય છતાં પણ તે પ્રમાણે ન કરે તો તે પુત્રને અધમ જાણવો. ૬૦-૬૧

અસંગ પ મો.

અધ્યાયાકાંડ. સર્ગ ૪. શ્લો. ૧૮-૪૩

શ્રી રામને વનમાં મોકલનાર કૈકેયી વગેરે ઉપર લક્ષ્મણ ઘણા ક્રોધે ભરાય છે. તેમને શાંત કરતા

રામ ઉવાચ ।

શૂરોઽસિ રઘુશર્દૂલ મમાત્યન્તહિતે રતઃ ।

જાનામિ સર્વં તે સત્યં કિન્તુ તત્સમયો નહિ ॥૧૮॥

રામ કહે છે—હે રઘુકુળમાં સિંહ ! મારું અત્યંત હિત કરવામાં પ્રીતિવાળા તમે શૂરવીર છો. તમે જે કહેા છો, તે સર્વ સત્ય છે, એમ હું જાણું છું, પરન્તુ તેમ કરવાનો આ સમય નથી. ૧૮

યદિદં દૃશ્યતે સર્વં રાજ્યં દેહાદિકં ચ યત્ ।

યદિ સત્યં ભવેત્તત્ર આયાસઃ સફલશ્ચ તે ॥૧૯॥

જે આ, સર્વ દેખાય છે, તે રાજ્ય તથા શરીર વગેરે જે સાચું હોય તો તમારો આ શ્રમ સફળ (ગણાય). ૧૯

ભોગા મેઘવિતાનસ્યવિદ્યુલ્લેખેવ ચંચલાઃ ।

આયુરપ્યમિસંતપ્તલોહસ્યજલવિન્દુવત્ ॥૨૦॥

(પરન્તુ) ભોગો વાદળોને વિષે રહેલી વિજ-
ળીની લીટી સરખા ચંચળ છે, (અને) આયુષ્ય પણ

અગ્નિથી તપેલા લોઢા પર પડેલા જળના ટીપા સરખું
(ક્ષણિક છે.) ૨૦

यथा व्यालगलस्थोऽपि भेको दंशानपेक्षते ।

तथा कालाहिना ग्रस्तो लोको भोगानशाश्वतान् ॥२१॥

જેમ (પોતાના મૃત્યુરૂપ) સર્પના ગળામાં રહેલો
દેડકો ડાંસ વગેરેને (પકડવાની) ઈચ્છા કરે છે, તેમ
કાળરૂપી સર્પથી ગળાયેલાં પ્રાણી પણ ક્ષણિક ભોગોની
આશા કરે છે. ૨૧

करोति दुःखेन हि कर्मतन्त्रम्

शरीरभोगार्थमहर्निશं नरः ।

देहस्तु भिन्नः पुरुषात्समीक्ष्यते

को वात्र भोगः पुरुषेण भुज्यते ॥२२॥

મનુષ્ય, શરીરના ભોગને અર્થે ધન ઉપાર્જન
કરવા રાત્રિદિવસ વ્યાપાર વગેરે કર્મ (તથા કામ્ય
કર્મ) દુઃખથી કરે છે;

[વારુ, તે ભોગ કેના ? શરીરના કે આત્માના ?
શરીરના તો નહીં, કારણ કે શરીર તો જડ છે અને
આત્માથી ભિન્ન છે. વળી જડને સુખ દુઃખ વગેરેનો
સાક્ષાત્કાર થવાનો અત્યંત અસંભવ છે. તેમજ શુદ્ધ

ભાવપણાથી અને અપરિણામીપણાથી આત્માને પણ ભોગનો અતિ અસંભવ છે. માટે]

દેહ આત્માથી ભિન્ન જણાય છે. ત્યારે પુરુષ અહિં કયો ભોગ ભોગવે છે ? ૨૨

પિતૃમાતૃસુતભ્રાતૃદાસ્વન્ધ્વાદિસંગમઃ ।

પ્રપાયામિવ જન્તૂનાં નદ્યાં કાષ્ઠૌઘવચ્ચલઃ ॥૨૩॥

પિતા, માતા, પુત્ર, ભાઈ, સ્ત્રી અને સંબંધિ, પરબમાં એકઠાં મળેલાં પ્રાણીઓની પેઠે તથા નદીમાં ભેગાં મળેલાં લાકડાંના સમૂહની પેઠે ચંચળ છે. ૨૩

છાયેવ લક્ષ્મીશ્રપલા પ્રતીતા

તારુણ્યમમ્બૂર્મિવદધ્રુવં ચ ।

સ્વપ્નોપમં સ્ત્રીસુખમાયુરલ્પમ્

તથાપિ જન્તોરભિમાન एषः ॥૨૪॥

લક્ષ્મી છાયાની પેઠે ચંચળ જણાય છે; યૌવન પાણીના મોજાં સરખું ક્ષણિક છે; સ્ત્રીનું સુખ સ્વપ્ન સરખું છે; (અને) આયુષ્ય અલ્પ છે; છતાં જીવ (પ્રાણી)ને આ અભિમાન શું ? ૨૪

સંસૃતિઃ સ્વપ્નસદૃશી સદા રોગાદિસંકુલા ।

ગન્ધર્વનગરપ્રભ્યા મૂઢસ્તામનુવર્તતે ॥૨૫॥

રોગ વગેરેથી વ્યાપ્ત સંસારની સ્થિતિ સદા સ્વપ્ન સરખી છે તથા ગન્ધર્વનગર જેવી છે. (તે પાણુ મનુષ્ય) મૂઢ બની તેની પાછળ પાછળ જાય છે (તેને મેળવવા ચાહે છે.) ૨૫

આયુષ્યં ક્ષીયતે યસ્માદાદિત્યસ્ય ગતાગતૈઃ ।

દૃષ્ટ્વાન્યેષાં જરામૃત્યૂ કથञ्चિન્નૈવ બુદ્ધ્યતે ॥૨૬॥

સૂર્યના ઉદય અસ્તથી આયુષ્ય ક્ષીણ થાય છે; (તે, અને) બીજાઓનાં જરા તથા મરણ જોઈને પણ મને જરા તથા મરણ થશે એવું મૂઢમતિવાળાને કોઈ પ્રકારે જાણવામાં આવતું નથી. ૨૬

સ એવ દિવસઃ સૈવ રાત્રિરિત્યેવ મૂઢધીઃ ।

ભોગાનનુપતત્યેવ કાલવેગં ન પશ્યતિ ॥૨૭॥

આ તેનો તે જ દિવસ અને તેની તે જ રાત્રિ છે એ રીતે માની એ મૂઢ બુદ્ધિવાળો, કાળના વેગને દેખતો નથી. અને (ક્ષણિક) ભોગોને વિષે આસક્ત થાય છે. ૨૭

પ્રતિક્ષણં ક્ષરત્યેતદાયુરામઘટામ્બુવત્ ।

સપત્ના ઇવ રોગૌઘાઃ શરીરં પ્રહરન્ત્યહો ॥૨૮॥

કાચા ઘડામાં રહેલા પાણીની પેઠે આયુષ્ય

ક્ષણેક્ષણે ઓછું થાય છે અને રોગોના સમૂહો પણ શત્રુઓની પેઠે શરીરને પ્રહાર કરે છે; ૨૮

જરા વ્યાઘ્રીવ પુરતસ્તર્જયન્ત્યવતિષ્ઠતે ।

મૃત્યુઃ સૈવ યાત્યેષ સમયં સમ્પ્રતીક્ષતે ॥૨૯॥

તિરસ્કાર કરતી વૃદ્ધાવસ્થા પણ વાઘાણી પેઠે સન્મુખ આવી ઉભી છે; મૃત્યુ પણ તેની સાથે જ આવે છે અને સમયની રાહ જુવે છે. ૨૯

દેહેઽહં ભાવમાપન્નો રાજાહં લોકવિશ્રુતઃ ।

इत्यस्मिन्मनुते जन्तुः कृमिविड्भस्मसंज्ञिते ॥૩૦॥

જીવડા, વિષ્ટા અને રાખરૂપ શરીરમાં અહંકારને પામેલો જીવ “હું રાજા છું, લોકમાં પ્રખ્યાત છું” એમ માને છે. ૩૦

त्वगस्थिमांसविण्मूत्ररेतोरक्तादिसंयुतः ।

विकारी परिणामी च देह आत्मा कथं वद ॥૩૧॥

यमास्थाय भवाँल्लोकं दग्धुमिच्छति लक्ष्मण ।

देहाभिमानिनः सर्वे दोषाः प्रादुर्भवन्ति हि ॥૩૨॥

હે લક્ષ્મણ ! ચામડી, હાડકાં, માંસ, વિષ્ટા, મૂત્ર, વીર્ય અને લોહી વગેરેથી ભરેલો, વિકારી તથા પરિણામી આ દેહ જેનો આશ્રય કરીને, જગતને

ખાળવાની તમે ઈચ્છા કરો છો તે દેહ (અવિકારી અને અવ્યય) આત્મા કેમ કહેવાય? તે કહેા. સર્વે દોષો દેહાભિમાનીને આવી પડે છે. ૩૧-૩૨

देहोऽहमिति या बुद्धिरविद्या सा प्रकीर्तिता ।

नाहं देहश्चिदात्मेति बुद्धिर्विद्येति भण्यते ॥૩૩॥

હું દેહ છું, એવી જે બુદ્ધિ તેને અવિદ્યા કહેલી છે; (અને) હું દેહ નથી પરંતુ ચિદાત્મા છું એ રીતની જે બુદ્ધિ તે વિદ્યા કહેવાય છે. ૩૩

अविद्या संसृतेर्हेतुर्विद्या तस्या निवर्तिका ।

तस्माद्यत्नः सदा कार्यो विद्याभ्यासे मुमुक्षुभिः ।

कामक्रोधादयस्तत्र शत्रवः शत्रुसूदन ॥૩૪॥

(તે) અવિદ્યા જન્મ મરણના કારણરૂપ છે; અને વિદ્યા, અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરનારી છે. તે માટે મુમુક્ષુઓએ સદા વિદ્યાના અભ્યાસમાં યત્ન કરવો. હે શત્રુનો નાશ કરનાર ! તે વિદ્યાના અભ્યાસમાં કામ ક્રોધ વગેરે શત્રુઓ છે; ૩૪

तत्रापि क्रोध एवालं मोक्षविघ्नाय सर्वदा ।

येनाविष्टः पुमान्हन्ति पितृभ्रातृसुहृत्सखीन् ॥૩૫॥

તેમાં પણ મોક્ષમાં વિઘ્ન કરવા માટે સદા ક્રોધ

એકલો જ બસ છે. (કારણ કે) ક્રોધના આવેશમાં આવેલો પુરુષ પિતા, ભાઈ, સંબંધી તથા મિત્રોને હણે છે. ૩૫

ક્રોધમૂલો મનસ્તાપઃ ક્રોધઃ સંસારબન્ધનમ્ ।

ધર્મક્ષયકરઃ ક્રોધસ્તસ્માત્ ક્રોધં પરિત્યજ ॥૩૬॥

ક્રોધ મનના સંતાપનું મૂળ છે; ક્રોધ જન્મ મરણનું બંધન આપનાર છે; ક્રોધ ધર્મનો ક્ષય કરનાર છે; માટે તું ક્રોધનો પરિત્યાગ કર. ૩૬

ક્રોધ એષ મહાન્ શત્રુસ્તૃષ્ણા વૈતરણી નદી ।

સંતોષો નન્દનવનં શાન્તિરેવ હિ કામધુક્ ॥

તસ્માચ્છાન્તિં ભજસ્વાદ્ય શત્રુરેવં ભવેન્ન તે ॥૩૭॥

આ ક્રોધ મહા શત્રુરૂપ છે; તૃષ્ણા વૈતરણી નદીરૂપ છે; સંતોષ નન્દનવનરૂપ છે; અને શાન્તિ કામધેનુરૂપ જ છે. માટે તમે હવે શાન્તિનું સેવન કરો; એમ કરવાથી (ક્રોધ) તમારો શત્રુ નહિ થાય. ૩૭

દેહેન્દ્રિયમનઃપ્રાણબુદ્ધ્યાદિભ્યો વિલક્ષણઃ ।

આત્મા શુદ્ધઃ સ્વયંજ્યોતિરવિકારી નિરાકૃતિઃ ॥૩૮॥

આત્મા, દેહ ઇન્દ્રિયો મન પ્રાણ અને બુદ્ધિ

વગેરેથી વિલક્ષણ, શુદ્ધ, સ્વયંજયોતિ, અવિકારી અને નિરાકાર છે. ૩૮

યાવદ્દેહેન્દ્રિયપ્રાણૈર્ભિન્નત્વં નાત્મનો વિદુઃ ।

તાવત્સંસારદુઃસ્વૌઘૈઃ પીડયન્તે મૃત્યુસંયુતાઃ ॥૩૯॥

જ્યાં સુધી દેહ ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણથી, આત્માનું ભિન્નપણું જાણવામાં આવતું નથી ત્યાં સુધી મૃત્યુયુક્ત પુરુષો સાંસારિક દુઃખના સમૂહોથી પીડાય છે. ૩૯

તસ્માત્ત્વં સર્વદા ભિન્નમાત્માનં હૃદિ ભાવય ॥૪૦॥

માટે આત્મા દેહાદિકથી ભિન્ન છે એમ તમે હૃદયમાં સર્વદા જાણો (અનુભવ કરો). ૪૦

બુદ્ધ્યાદિભ્યો બહિઃ સર્વમનુવર્તસ્વ મા સિદઃ ।

ભુજ્જન્પ્રારબ્ધમશિલં સુખં વા દુઃસ્વમેવ વા ॥૪૧॥

બુદ્ધિ આદિથી હું જુદો છું (એમ નિશ્ચય કરી) સર્વ (લોક વ્યવહાર)ને અનુસરો; (અને) સુખ અથવા દુઃખરૂપ સંપૂર્ણ પ્રારબ્ધ ભોગવતાં (ચિત્તમાં) ખેદ ન કરો. ૪૧

પ્રવાહપતિતં કાર્યં કુર્વન્નપિ ન લિપ્યસે ।

બાહ્યે સર્વત્ર કર્તૃત્વમાવહન્નપિ રાઘવ ॥૪૨॥

હે લક્ષ્મણ ! (ઇન્દ્રિયાદિ દ્વારા) બહારથી કર્તા-

પણું બતાવતાં છતાં, જે કાર્ય પ્રારબ્ધયોગે આવી પડે તે કરવા છતાં પણ તું તે કર્મોથી બંધાઈશ નહિં. ૪૨
અન્તઃશુદ્ધસ્વભાવસ્ત્વં લિપ્યસે ન ચ કર્મભિઃ ।

एतन्मयोदितं कृत्स्नं हृदि भावय सर्वदा ॥४३॥

(અને) અન્દરથી શુદ્ધ સ્વરૂપ હોવાથી તું કર્મો(નાં ફળ, સુખદુઃખ)થી લેપાઈશ નહીં. આ મેં કહેલા સંપૂર્ણ જ્ઞાનનો તું સદા હૃદયમાં વિચાર કરજે. ૪૩

संसारदुःखैरखिलैर्बाध्यसे न कदाचन ।

(તેમ કરવાથી) કદિપણુ સંસારનાં કોઈપણુ દુઃખથી તું પીડા પામીશ નહિં.

असंग ६ श्लो.

अयोध्याकांड. सर्ग ५. श्लो. १०-२६

વામદેવ નામના મુનિ એકઠા મળેલા દુઃખાતુર સાધુ, મહાત્માઓ તથા લોકોને રામ અને સીતાજીનું ઓળખાણ કરાવવા કહે છે:—

मानुशोचितं रामं वा सीतां वा वच्मि तत्त्वतः ॥१०॥

(હે મહાત્માઓ ! હે નગરજનો !) રામ અને સીતાની ખાખતમાં તમે શોક કરો મા. હું તત્ત્વ ઉપ-દેશ કહું છું (તે સાંભળો): ૧૦

एष रामः परो विष्णुरादिनारायणः स्मृतः ।

एषा सा जानकी लक्ष्मीर्योगमायेति विश्रुता ॥૧૧॥

આ રામ, વિષ્ણુરૂપ આદિનારાયણ પરમાત્મા છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે; (અને) આ પેલાં જાનકી (પરમાત્માની) યોગમાયા (એ નામથી) વિખ્યાત શ્રી લક્ષ્મીજી છે. ૧૧

असौ शेषस्तमन्त्रेति लक्ष्मणाख्यश्च सांप्रतम् ।

एष मायागुणैर्युक्तस्तत्तदाकारवानिव ॥૧૨॥

(અને) આ શેષનાગ, (રામના) લક્ષ્મણ નામના ભાઈ (બનીને) હુમણાં તેની પાછળ જાય છે. માયાના ગુણોથી યુક્ત આ શ્રી રામ, તે તે આકારવાળા થયા જણાય છે. ૧૨

एष एव रजोयुक्तो ब्रह्माभूद्विश्वभावनः ।

सत्त्वाविष्टस्तथा विष्णुस्त्रિजगत्प्रतिपालकः ॥

एष रुद्रस्तामसोऽन्ते जगत्प्रलयकारणम् ॥૧૩॥

આ જ રામ, રજોગુણથી યુક્ત થઈ વિશ્વને સર્જનાર બ્રહ્મારૂપ થાય છે; સત્ત્વગુણથી યુક્ત થઈ ત્રૈલોક્યના પાલન કરનાર વિષ્ણુરૂપ થાય છે. (અને) એના એ જ રામ

અન્તે તમોગુણથી યુક્ત થતાં જગતના પ્રલયના કારણુ
રૂપ રુદ્ર થાય છે. ૧૩

एष मत्स्यः पुरा भूत्वा भक्तं वैवस्वतं मनुम् ।

नाव्यारोप्य लयस्यान्ते पालयामास राघवः ॥૧૪॥

આ રામે પૂર્વે મત્સ્ય થઈને ભક્ત એવા
વૈવસ્વત મનુને નૌકામાં બેસાડી પ્રલય થતાં સુધી
તેની રક્ષા કરી હતી. ૧૪

समुद्रमथने पूर्वं मन्दरे सुतलं गते ।

अधारयत्स्वपृष्ठेऽद्रिं कूर्मरूपो रघूत्तमः ॥૧૫॥

પૂર્વે સમુદ્રનું મંથન કરતાં મન્દરાચલ પર્વત
જ્યારે પાતાળમાં પેસવા લાગ્યો, ત્યારે રઘુકુળમાં
ઉત્તમ એવા આ રામચન્દ્રે કૂર્મ રૂપ લઈ પોતાની
પીઠ ઉપર તે પર્વતને ધારણ કર્યો હતો. ૧૫

मही रसातलं याता प्रलये सूकरोऽभवत् ।

तोलयामास दंष्ट्राग्रे तां क्षोणीं रघुनन्दनः ॥૧૬॥

(અને) જ્યારે પૃથ્વી રસાતળમાં ગઈ હતી,
ત્યારે પ્રલય વખતે આ રામ વરાહ રૂપ થયા હતા;
(અને) પૃથ્વીને ડાઢના અગ્રભાગ ઉપર તોળી
હતી. ૧૬

નારસિંહં વપુઃ કૃત્વા પ્રહ્લાદવરદઃ પુરા ।

ત્રૈલોક્યકણ્ઠકં રક્ષઃ પાટ્યામાસ તન્નરૈઃ ॥૧૭॥

પૂર્વે પ્રહ્લાદને વરદાન દેવા નૃસિંહનું રૂપ ધરી,
ત્રૈલોક્યના કંઠકરૂપ હિરણ્યકશિપુને પોતાના નખો
વડે ચીરી નાખ્યો હતો. ૧૭

પુત્રરાજ્યં હતં દૃષ્ટ્વા હ્યદિત્યા યાચિતઃ પુરા ।

વામનત્વમુપાગમ્ય યાન્નયા ચાહરત્પુનઃ ॥૧૮॥

પુત્રનું રાજ્ય હરાયલું જોઈ પૂર્વે અદિતિએ
પ્રાર્થના કરી; તેથી વામનરૂપ ધારણ કરીને (બળી-
રાજ પાસેથી) યાચના કરી તે પાછું મેળવી લીધું
હતું. ૧૮

દુષ્ટક્ષત્રિયભૂભારનિવૃત્યૈ ભાર્ગવોઽભવત્ ॥૧૯॥

દુષ્ટ ક્ષત્રિયોના (ભારથી પીડાયેલી) પૃથ્વીના
ભારને નિવૃત્ત કરવા પરશુરામ રૂપે પોતે થયા. ૧૯

સ એવ જગતાં નાથ ઇદાનીં રામતાં ગતઃ ।

રાવણાદીનિ રક્ષાંસિ કોટિશો નિહનિષ્યતિ ॥૨૦॥

તેજ આ જગતના નાથ હમણાં રામના સ્વરૂપે
અવતરેલા છે. તે રાવણ વગેરે કોટિ રાક્ષસોને
હણશે. ૨૦

માનુષેણૈવ મરણં તસ્ય દૃષ્ટં દુરાત્મનઃ ।

રાજા દશરથેનાપિ તપસારાધિતો હરિઃ ॥

પુત્રત્વાકાંક્ષયા વિષ્ણોસ્તદા પુત્રોઽભવદ્ધરિઃ ॥૨૧॥

તે દુરાત્મા રાવણનું મરણ મનુષ્યથી જ થાય એમ નિર્માણ થયેલું છે. તથા રાજા દશરથે પણ તપથી, વિષ્ણુ પુત્રરૂપે અવતરે એવી ઇચ્છાથી વિષ્ણુનું આરાધન કરેલું છે; તેથી વિષ્ણુ પોતે પુત્રરૂપે અવતર્યા છે. ૨૧

સ એવ વિષ્ણુઃ શ્રીરામો રાવણાદિવધાય હિ ।

ગન્તાદ્યૈવ વનં રામો લક્ષ્મણેન સહાયવાન્ ॥૨૨॥

તેજ વિષ્ણુ એવા શ્રી રામ, રાવણ આદિના વધ માટે સહાયક લક્ષ્મણ સહિત આજે જ વનમાં જવાના છે. ૨૨

एषा सीता हरेर्माया सृष्टिस्थित्यन्तकारिणी ।

રાજા વા કૈકેયી વાપિ નાત્ર કારણમણ્વપિ ॥૨૩॥

આ સીતા જગતની સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને નાશ કરનારા શ્રી હરિની માયા છે. રામના વનમાં જવાની બાબતમાં રાજા અથવા કૈકેયી લેશમાત્ર પણ કારણ

નથી. ૨૩

पूर्वेद्युर्नारदः प्राह भूभारहरणाय च ।

रामोऽप्याह स्वयं साक्षाच्छ्वो गमिष्याम्यहं वनम् २४

આગલે દિવસે પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા સારુ નારદે કહ્યું હતું ત્યારે રામે પોતે જાતે કહ્યું હતું કે હું કાલે વનમાં જઈશ. ૨૪

अतो रामं समुद्दिश्य चिन्तां त्यजत बालिशाः ॥२५॥

માટે હે અજ્ઞ લોકો ! તમે રામના સંબંધમાં ચિંતાનો ત્યાગ કરો. ૨૫

राम रामेति ये नित्यं जपन्ति मनुजा भुवि ।

तेषां मृत्युभयादीनि न भवन्ति कदाचन ॥२६॥

જે મનુષ્યો પૃથ્વીપર “ રામ, રામ ” એ રીતે નિરંતર જપે છે, તેમને કોઈ દિવસ મૃત્યુ, ભય વગેરે કાંઈ ઉપદ્રવો થતા નથી, ૨૬

का पुनस्तस्य रामस्य दुःखशंका महात्मनः ।

रामनाम्नैव मुक्तिः स्यात् कलौ नान्येन केनचित् ॥

તો પછી મહાત્મા રામને માટે દુઃખની શંકા જ કેમ કરવી ? કળિયુગમાં તો એક માત્ર રામના નામથી જ મુક્તિ થાય છે; બીજા કોઈ ઉપાયથી નહીં. ૨૭

मायामानुषरूपेण विडम्बयति लोककृत् ।

भक्तानां भजनार्थाय रावणस्य वधाय च ॥२८॥

(તો એવા રામને દેહ ધરવાનું કારણ શું ?)

જગત્કર્તા પ્રભુ, ભકતોને ઝાણ-કીર્તનનો સુયોગ કરી આપવા તથા રાવણનો વધ કરવા, માયાથી મનુષ્યનો દેહ ધરી, લીલા કરે છે. ૨૮

રાજાશ્રામીષિદ્ધયર્થ માનુષં વપુરાશ્રિતઃ ।

इत्युक्त्वा विरामाथ वामदेवो महामुनिः ॥२९॥

(તદુપરાંત) રાજા દશરથની ઇચ્છાને સિદ્ધ કરવા માટે, મનુષ્ય દેહનો આશ્રય કરી રહ્યા છે. એ પ્રમાણે કહીને મહામુનિ વામદેવ વિરામ પામ્યા. ૨૯

પ્રસંગ ૭ મો

અયોધ્યાકાંડ. સર્ગ ૬. શ્લો. ૪-૧૫

શ્રી રામ અને સીતાજીને ઘાસની પથારીમાં સુતેલાં જોઈ દુઃખી થએલા, ચોકિયાત ગુહરાજા લક્ષ્મણને કહે છે:—“ મન્યરાની બુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલીને કેકેયીએ કેવું ભયંકર પાપકર્મ કર્યું ! વિધિયે તેને રામના દુઃખનું કારણ બનાવી.” તે સાંભળીને

લક્ષ્મણ ઉવાચ ।

कः कस्य हेतुर्दुःखस्य कश्च हेतुः सुखस्य वा ॥३॥

લક્ષ્મણ બોલ્યા—કોણ કોના દુઃખનું કારણ છે ? અને કોણ કોના સુખનું કારણ છે ? ૪

સ્વપૂર્વાર્જિતકર્મૈવ કારણં સુખદુઃખયોઃ ॥૫॥

(અર્થાત્) પૂર્વે પોતે કરેલાં કર્મ જ સુખ તથા દુઃખનું કારણ છે. ૫

[પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં ધર્મ અધર્મરૂપ કર્મ અને તેનાથી બંધાયેલું અદૃષ્ટ તે સિવાય આ જન્મમાં સુખ તથા દુઃખનું બીજું કોઈ કારણ નથી.]

સુખસ્ય દુઃખસ્ય ન કોઽપિ દાતા ।

પરો દદાતીતિ કુબુદ્ધિરેષા ॥

અહં કરોમીતિ વૃથાભિમાનઃ ।

સ્વકર્મસૂત્રગ્રથિતો હિ લોકઃ ॥૬॥

સુખ અને દુઃખનો દેનાર કોઈ પણ નથી. બીજો કોઈ સુખ અથવા દુઃખ આપે છે એ (જે માનવું તે) કુબુદ્ધિ છે. હું કરું છું એ રીતે પુરુષનું અભિમાન વૃથા છે; કારણ કે સર્વ લોકો પોતાનાં કર્મરૂપ સૂત્રથી બંધાયેલા છે. ૬

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનદ્વેષ્યમધ્યસ્થવાન્ધવાઃ ।

સ્વયમેવાચરન્કર્મ તથા તત્ર વિભાવ્યતે ॥૭॥

(મનુષ્ય) પોતે જેવાં કર્મો કરે છે તે પ્રમાણે તેને

સ્નેહી, મિત્ર, શત્રુ, ઉદાસી, દ્વેષ કરનારા, મધ્યસ્થ તથા ખાંધવો તેવા ભાસે છે. ૭

સુખં વા યદિ વા દુઃખં સ્વકર્મવશગો નરઃ ।

યદ્યદ્યથાગતં તત્તદ્ ભુક્ત્વા સ્વસ્થમના ભવેત્ ॥૮॥

માટે સુખ અથવા દુઃખ જે પ્રાપ્ત થયું હોય તેને પોતાના કર્મને વશ રહેનારા મનુષ્યે ભોગવીને સ્વસ્થ મનથી રહેવું જોઈએ. ૮

ન મે ભોગાગમે વાચ્છા ન મે ભોગવિવર્જને ।

આગચ્છત્વથ માગચ્છત્વભોગવશગો ભવેત્ ॥૯॥

મને ભોગ પ્રાપ્તિની ઇચ્છા નથી; તેમ ભોગના પરિત્યાગની પણ ઇચ્છા નથી. ભોગો મળો કિંવા ન મળો, હું ભોગોને આધીન થનારો નથી. ૯

યસ્મિન્દેશે ચ કાલે ચ યસ્માદ્વા યેન કેન વા ।

કૃતં શુભાશુભં કર્મ ભોજ્યં તત્તત્ર નાન્યથા ॥૧૦॥

જે સ્થાનમાં તથા જે કાળમાં, જેના દ્વારા અથવા જે કોઈએ કરેલું શુભાશુભ કર્મ તે, તે સ્થળને વિષે તેને ભોગવવું પડે છે એમાં અન્યથા થતું નથી. ૧૦

અલં હર્ષવિષાદાભ્યાં શુભાશુભફલોદયે ।

વિધાત્રા વિહિતં યદ્યત્તદલઙ્ઘ્યં સુરાસુરૈઃ ॥૧૧॥

માટે શુભ અને અશુભ કૃળના ઉદય વિષે હર્ષ અથવા શોક ન કરશો. (કેમકે) જે જે (સુખ અથવા દુઃખ) દૈવે નિર્માણ કરેલું છે તે, દેવ તથા દૈત્યોથી (પણ) ઉદ્ધંધન કરાતું નથી. ૧૧

સર્વદા સુખદુઃખાભ્યાં નરઃ પ્રત્યવરુદ્ધ્યતે ।

શરીરં પુણ્યપાપાભ્યામુત્પન્નં સુખદુઃખવત્ ॥૧૨॥

મનુષ્ય હંમેશાં સુખ અને દુઃખથી જોડાય છે; (કારણ કે) પુણ્ય અને પાપવડે, સુખ દુઃખની પેઠે, શરીર ઉત્પન્ન થયેલું છે. ૧૨

સુખસ્યાનન્તરં દુઃખં દુઃખસ્યાનન્તરં સુખમ્ ।

દ્વયમેતદ્ધિ જન્તૂનામલઙ્ઘ્યં દિનરાત્રિવત્ ॥૧૩॥

સુખની પાછળ દુઃખ અને દુઃખની પાછળ સુખ, એ બન્ને દિવસ અને રાત્રિની પેઠે મનુષ્યથી ઉદ્ધંધન કરાય તેવાં નથી. ૧૩

સુખમધ્યે સ્થિતં દુઃખં દુઃખમધ્યે સ્થિતં સુખમ્ ।

દ્વયમન્યોન્યસંયુક્તં પ્રોચ્યતે જલપંકજવત્ ॥૧૪॥

સુખમાં દુઃખ રહેલું છે અને દુઃખમાં સુખ રહેલું છે. એ બન્ને જળ અને કાદવની પેઠે પરસ્પર જોડાયેલાં કહેવાય છે. ૧૪

તસ્માદ્દૈર્યેણ વિદ્વાંસ ઇષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ ।

ન હૃષ્યન્તિ ન મુહ્યન્તિ સર્વં માયેતિ ભાવનાત્ ૧૫

માટે વિદ્વાન્ લોકો, સર્વ ઈશ્વરની માયા છે, એમ માની ધૈર્ય વડે ઈષ્ટ અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં હર્ષ તેમજ મોહને પામતા નથી. ૧૫

અક્ષંગ ૮ મો.

અધ્યાયાકાંડ સર્ગ ૬. શ્લો. ૫૨-૬૩

રામચન્દ્રે સીતા તથા લક્ષ્મણની સાથે ભરદ્વાજ મુનિના આશ્રમમાં રાત્રિ ગાળી પ્રભાતમાં મુનિ બાળકોની સહાયથી નાવમાં બેસી યમુનાપાર ગયા. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં ચિત્રકૂટમાં વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમમાં પહોંચ્યા. વિનય પૂર્વક બે હાથ જોડી વાલ્મીકિજીને કહ્યું “ પ્રભો ! અહિં અમારે થોડો સમય રહેવું છે. અમારે લાયક રહેવાનું સ્થળ બતાવશો ? ” તે સાંભળી

વાલ્મીકિ ઉવાચ ।

ત્વમેવ સર્વલોકાનાં નિવાસસ્થાનમુત્તમમ્ ।

તવાપિ સર્વભૂતાનિ નિવાસસદનાનિ હિ ॥૫૨॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા:—હે રામ ! તમે જ સર્વ લોકો માટે નિવાસના ઉત્તમ સ્થાનરૂપ છો, તથા સર્વ પ્રાણીઓ તમારા નિવાસના સ્થાનરૂપ છે. (તમારામાં સર્વ પ્રાણીઓ રહે છે અને તમે સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેા છો.) ૫૨

एवं साधारणं स्थानमुक्तं ते रघुनन्दन ।
सीतया सहितस्येति विशेषं पृच्छतस्तव ॥५३॥

હે રઘુનન્દન! એ રીતે તમારું સાધારણ (નિવાસ) સ્થાન મેં કહી બતાવ્યું; (પરંતુ) સીતા સહિત તમારે (રહેવા માટે) વિશેષ સ્થાન તમે પૂછો છો, ૫૩

तद्वक्ष्यामि रघुश्रेष्ठ यत्ते नियतमन्दिरम् ।
शान्तानां समदृष्टीनामद्वेष्टृणां च जन्तुषु ॥

त्वामेव भजतां नित्यं हृदयं तेऽधिमन्दिरम् ॥५४॥

(તો) તમારે માટે જે નિશ્ચિત સ્થાન છે તે હે રઘુશ્રેષ્ઠ! હું કહું છું; (સાંભળો): જે શાન્ત (છે) સમદર્શી (છે) તથા સમ્પૂર્ણ જીવોપ્રતિ દ્વેષરહિત (છે) અને અહર્નિશ તમારું જ ભજન કરે છે તેનું હૃદય તમારું સર્વોત્કૃષ્ટ નિવાસ-સ્થાન છે. ૫૪

धर्माधर्मान्परित्यज्य त्वामेव भजतोऽनिशम् ।
सीतया सह ते राम तस्य हृत्सुखमन्दिरम् ॥५५॥

ધર્માધર્મનો પરિત્યાગ કરીને જે નિરંતર સીતા સહિત તમારું ભજન કરે છે તેનું હૃદય તમારે સુખપૂર્વક રહેવાનું સ્થાન છે. ૫૫

त्वन्मन्त्र जापको यस्तु त्वामेव शरणं गतः ।
निर्द्वन्द्वो निःस्पृहस्तस्य हृदयं तेऽसुमन्दिरम् ॥५६॥

જે તમારો “નામ” મંત્ર જપ્યા કરે છે; જે તમારે શરણે છે; જે સુખદુઃખ રહિત છે; જે નિઃસ્પૃહી છે તેનું હૃદય તમારું સુંદર મંદિર છે. ૫૬
 નિરહંકારિણઃ શાન્તા યે રાગદ્વેષવર્જિતાઃ ।
 સમલોષાશ્મકનકાસ્તેષાં તે હૃદયં ગૃહમ્ ॥૫૭॥

જે લોકો નિરહંકારી, શાન્ત, રાગદ્વેષથી રહિત, માટી પથ્થર તથા સોનાવિષે સમદૃષ્ટિવાળા હોય છે તેમનું હૃદય તમારે રહેવાનું ધર છે. ૫૭

ત્વયિ દત્તમનોબુદ્ધિર્યઃ સન્તુષ્ટઃ સદા ભવેત્ ।
 ત્વયિ સન્ત્યક્તકર્મા યસ્તન્મનસ્તે શુભં ગૃહમ્ ॥૫૮॥

જેણે મન તથા બુદ્ધિ સદા તમારે વિષે અર્પણ કર્યા છે, જે સદા સન્તોષી છે અને જે સર્વ કર્મો તમને અર્પણ કરે છે, તેનું મન તમારે રહેવાનું શુભ સ્થાન છે. ૫૮

યો ન દ્વેષ્યપ્રિયં પ્રાપ્ય પ્રિયં પ્રાપ્ય ન હૃષ્યતિ ।
 સર્વં માયેતિ નિશ્ચિત્ય ત્વાં ભજેત્તન્મનો ગૃહમ્ ॥૫૯॥

પ્રિય પદાર્થ પ્રાપ્ત થયા છતાં જે હર્ષ પામતો નથી, (અને) અપ્રિય પદાર્થને પામીને ખિન્ન થતો નથી અને જે સર્વ જગત્ માયામય છે એમ નિશ્ચય કરીને તમારું ભજન કરે છે તેનું મન (તમારે રહેવાનું) સ્થાન છે. ૫૯

ષડ્ભાવાદિવિકારાન્યો દેહે પશ્યતિ નાત્મનિ ।

શુત્તૃદ્ સુખં ભયં દુઃખં પ્રાણબુદ્ધ્યોર્નિરીક્ષતે ॥૬૦॥

સંસારધર્મેર્નિર્મુક્તાસ્તસ્ય તે માનસં ગૃહમ્ ॥૬૧॥

(જાયતે, અસ્તિ, વર્ધતે આદિ) છ વિકાર દેહને વિષે છે, (પણ) આત્માને વિષે નથી એમ જે જાણે છે, તથા શુધા, તૃષા, સુખ, ભય અને દુઃખ એ સર્વ (ધર્મો) પ્રાણ અને બુદ્ધિના છે એમ જે તત્ત્વદષ્ટિથી સમજે છે અને જે સંસારના ધર્મોથી મુક્ત છે એવા પુરુષનું મન તમારે રહેવાનું સ્થાન છે. ૬૦-૬૧

પશ્યન્તિ યે સર્વગુહાશયસ્થમ્

ત્વાં ચિદ્ધનં સત્યમનન્તમેકમ્ ।

અલેપકં સર્વગતં વરેણ્યમ્

તેષાં હૃદબ્જે સહ સીતયા વસ ॥૬૨॥

જેઓ ચિદ્ધન, સત્યસ્વરૂપ, અનન્ત, એક રૂપ, નિર્લેપ, સર્વગત, તથા શ્રેષ્ઠ એવા તમને સમસ્ત અન્તઃકરણમાં ખિરાજેલા જીવે છે તેમના હૃદયકમળમાં તમે સીતા સહિત નિવાસ કરો. ૬૨

નિરન્તરાભ્યાસદઢીકૃતાત્મનાં

ત્વત્પાદસેવાપરિનિષ્ઠિતાનામ્ ।

ત્વન્નામકીર્ત્યાં હતકલ્મષાણામ્

સીતા સમેતસ્ય ગૃહં હૃદબ્જે ॥૬૩॥

નિરન્તર અભ્યાસે કરી જેમણે (તમારે વિષે)
મન્તઃકરણ દૃઢ કરેલાં છે, જેઓ સદા તમારા ચરણની
સેવા કરવામાં નિષ્ઠાવાળા છે, અને તમારા નામના
તીર્થનથી જેઓ નિષ્પાપ થયા છે તેમનાં હૃદયકમ-
ળમાં સીતા સહિત તમારો વાસ છે. ૬૩

પ્રસંગ ૯ મો.

અયોધ્યાકાંડ. સર્ગ ૭. શ્લો. ૮૫-૧૦૭.

ભરતજીને તેડવા મોકલતાં તેખન્ને ભાઈઓ મોસા-
થી પાછા આવ્યા. અયોધ્યાની બધી હકીકત જાણી.
માતા કૈકેયી ઉપરનો પૂજ્યભાવ ઓછો થયો. માતા
શલ્યા પાસે જઈને ભરતજી અત્યંત પશ્ચાત્તાપ કરે
છે. પોતાની નિર્દોષતા સાબિત કરવા સોગંદ ખાય છે.
વામાં ભરતજીને આવ્યા જાણી, વસિષ્ઠ ગુરુજી ત્યાં
પાવી પહોંચે છે, અને શોક કરતા ભરતને શોક ન
રવા સમજાવે છે.

વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

શોચસિ વૃથૈવ ત્વમશોચ્યં મોક્ષમાજનમ્ ।

માત્મા નિત્યોઽવ્યયઃ શુદ્ધો જન્મનાશાદિવર્જિતઃ ૧૫

વસિષ્ઠ કહે છે:—મોક્ષને પાત્ર તથા અશોચ્ય
(દશરથ રાજા) નો તમે વૃથા શોક કરો છો: (જુઓ !)
આત્મા તો નિત્ય, અવિનાશી, શુદ્ધ અને જન્મ મરણ
વગેરેથી રહિત છે; ૯૫

શરીરં જડમત્યર્થમપવિત્રં વિનશ્વરમ્ ।

વિચાર્યમાણે શોકસ્ય નાવકાશઃ કથञ્ચન ॥૯૬॥

(અને) શરીર જડ, અત્યંત અપવિત્ર, અને
વિનાશી છે. (આ પ્રમાણે) વિચાર કરી જેતાં શોક
માટે કોઈ સ્થાન જ નથી. ૯૬

પિતા વા તનયો વાપિ યદિ મૃત્યુવશં ગતઃ ।

મૂઢાસ્તમનુશોચન્તિ સ્વાત્મતાડનપૂર્વકમ્ ॥૯૭॥

પિતા અથવા પુત્ર જ્યારે મરણ પામે છે (ત્યારે)
મૂઢ લોકો છાતી અને માથાં ફૂટીને, તેનો શોક કરે છે. ૯૭

નિઃસારે સ્વલુ સંસારે વિયોગો જ્ઞાનિનાં યદા ।

ભવેદ્વૈરાગ્યહેતુઃ સઃ શાન્તિસૌખ્યં તનોતિ ચ ॥૯૮॥

સાર રહિત આ સંસારમાં જ્ઞાની પુરુષોને
જ્યારે (કોઈ સાથે) વિયોગ થાય છે ત્યારે તે વિયોગ
(તેમને માટે) વૈરાગ્યનો હેતુ થાય છે; અને સુખ તથા
શાન્તિ આપે છે. ૯૮

जन्मवान्यदि लोकेऽस्मिंस्तर्हि तं मृत्युरन्वगात् ।

तस्मादपरिहार्योऽयं मृत्युर्जन्मवतां सदा ॥९९॥

જે કોઈને આ લોકમાં જન્મ થયો તો તેની પાછળ મૃત્યુ પણ ચાલ્યું આવે છે. માટે જન્મવાળાઓ માટે આ મૃત્યુ સદા અનિવાર્ય છે. ૯૯

स्वकर्मवशतः सर्वजन्तूनां प्रभवाप्ययौ ।

विजानन्नप्यविद्वान्यः कथं शोचति बान्धवान् ॥१००॥

સર્વ પ્રાણીઓને જન્મ અને મરણ પોતાનાં કર્મઅનુસાર થયા કરે છે. (એ વાતને નહિ જાણનારો) જે અજ્ઞાની (છે તે) એ વાત જાણે તો પછી પોતાના સંબંધિયોનો કેવી રીતે શોક કરે ? ૧૦૦

ब्रह्माण्डकोटयो नष्टाः सृष्टयो बहुशो गताः ।

शुष्यन्ति सागराः सर्वे कैवास्था क्षणजीविते ॥१०१॥

કરોડો બ્રહ્માંડો નાશ પામ્યાં; ધણીએ સૃષ્ટિયો ચાલી ગઈ; સર્વે સાગરો સુકાઈ ગયા; (ત્યારે) ક્ષણભંગુર એવા જીવિતને માટે શો વિશ્વાસ (રાખી શકાય) ? ૧૦૧

चलपत्रान्तलग्नान्बुबिन्दुवत्क्षणभंगुरम् ।

आयुस्त्यजत्यवेलायां कस्तत्र प्रत्ययस्तव ॥१०२॥

હાલતાં પાંદડાંને છેડે લાગેલાં પાણીનાં ટીપાંની

પેઠે આયુષ્ય ક્ષણભંગુર છે; તે (આયુષ્ય) અકાળે
છોડીને જતું રહે છે; તેમાં તને શો વિશ્વાસ છે ? ૧૦૨
देही प्राक्तनदेहोत्थकर्मणा देहवान्पुनः ।

तद्देहोत्थेन च पुनरेवं देहः सदात्मनः ॥१०३॥

પૂર્વ જન્મના દેહથી કરેલાં કર્મે કરીને જીવે આ
દેહ ધારણ કર્યો છે; અને તે દેહવડે કરેલાં કર્મે કરીને
જીવને પાછો બીજો દેહ પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે ફરી
ફરીને સદા દેહની પ્રાપ્તિ થયા કરે છે. ૧૦૩

यथा त्यजति वै जीर्णं वासो गृह्णाति नूतनम् ।

तथा जीर्णं परित्यज्य देही देहं पुनर्नवम् ।

भजत्येव सदा तत्र शोकस्यावसरः कुतः ॥१०४॥

મનુષ્ય જેમ જીનાં વસ્ત્રનો ત્યાગ કરીને નવાં
વસ્ત્રને ગ્રહણ કરે છે તેમ આત્મા સદા જીર્ણ દેહનો
ત્યાગ કરીને ફરી નવા દેહને ધારણ કરે છે. તેમાં
શોકનો અવસર ક્યાં રહ્યો ? ૧૦૪

आत्मा न म्रियते जातु जायते न च वर्धते ॥१०५॥

षड्भावरहितोज्જનन्तः सत्यप्रज्ञानविग्रहः ।

आनन्दरूपो बुद्ध्यादिसाक्षी लयविवर्जितः ॥१०६॥

આત્મા કોઈ દિવસ મરતો નથી, જન્મતો નથી

તેમ વધતો(પણ) નથી. તે છ ભાવ (વિકારો)થી રહિત,
અનન્ત, સત્ ચિત્ સ્વરૂપ, આનન્દ રૂપ, બુદ્ધિ
આદિનો સાક્ષી, તથા અવિનાશી છે. ૧૦૫-૧૦૬

एक एव परो ह्यात्मा ह्यद्वितीयः समः स्थितः ।
इत्यात्मानं दृढं ज्ञात्वा त्यक्त्वा शोकंकुरु क्रियाम् १०७

તે આત્મા સર્વથી પર, એકજ, અદ્વિતીય અને
(સર્વમાં) સમાનપણે રહેલો છે એ પ્રમાણે આત્માને
દૃઢ પણે જાણી, શોકને ત્યજીને (સમસ્ત) કાર્ય કર. ૧૦૭

પ્રસંગ ૧૦ મો.

અયોધ્યાકાંડ. સર્ગ ૯. શ્લો. ૪૨-૪૮

ભરતજી શ્રી રામને અયોધ્યામાં પાછા તેડી લાવવા
જાય છે. રામજી તેમને સમજાવે છે પણ તે ન માનતાં
લક્ષ્મણની પેઠે પોતાને સેવામાં રાખવા આગ્રહ કરે છે.
રામજી તે વાત માન્ય રાખતા નથી તેથી ભરતજી
અન્નજળનો ત્યાગ કરી, દેહ ત્યાગવાનો નિશ્ચય કરી
પૂર્વાભિમુખે આસન નાખીને બેસે છે. શ્રી રામ વસિષ્ઠ
ગુરુ સામું બેઠા, ભરતના મનનું સમાધાન કરવા સંજા
કરે છે. તેથી

एकान्ते भरतं प्राह वसिष्ठो ज्ञानिनां वरः ।
वत्स गुह्यं शृणुष्वेदं मम वाक्यात्सुनिश्चितम् ॥४२॥

જ્ઞાનીમાં શ્રેષ્ઠ એવા વસિષ્ઠ મુનિ એકાંતમાં ભર-

તને કહેવા લાગ્યા કે હે પુત્ર ! હું જે કહું છું એ
સુનિશ્ચિત ગુહ્ય રહસ્યની વાત સાંભળ. ૪૨

રામો નારાયણઃ સાક્ષાદ્ બ્રહ્મણા યાચિતઃ પુરા ।

રાવણસ્ય વધાર્થાય જાતો દશરથાત્મજઃ ॥૪૩॥

યોગમાયાપિ સીતેતિ જાતા જનકનન્દિની ।

શેષોઽપિ લક્ષ્મણો જાતો રામમન્વેતિ સર્વદા ॥૪૪॥

રામ સાક્ષાત્ નારાયણ છે. પૂર્વે બ્રહ્માએ પ્રાર્થના
કરી હતી, તે ઉપરથી રાવણનો વધ કરવા માટે તે
દશરથના પુત્ર રૂપે જન્મ્યા છે. યોગમાયાએ પણ
જનકપુત્રી સીતાના રૂપે અવતાર લીધો છે. શેષજી પણ
લક્ષ્મણરૂપે ઉત્પન્ન થઈ સદા રામને અનુસરે છે. ૪૩-૪૪

રાવણં હન્તુકામાસ્તે ગમિષ્યન્તિ ન સંશયઃ ।

કૈકેય્યા વરદાનાદિ યદ્યન્નિષ્ઠુરભાષણમ્ ॥૪૫॥

રાવણનો વધ કરવાની ઇચ્છાવાળા તેઓ વનમાં
જશે એમાં સંશય નથી. કૈકેયીને વરદાન વગેરે તથા
તેમાં જે કંઈ કઠોર ભાષણ છે, ૪૫

સર્વં દેવકૃતં નોચેદેવં સા ભાષયેત્કથમ્ ।

તસ્માત્ત્યજાગ્રહં તાત રામસ્ય વિનિવર્તને ॥૪૬॥

તે સર્વે જે દેવનાં કરેલાં ન હોય તો તે તેવું
ભાષણ કેમ કરી શકે ? માટે હે તાત ! તું રામને
પાછા વાળવાનો આગ્રહ છોડી દે. ૪૬

निवर्तस्व महासैन्यैर्मातृभिः सहितः पुरम् ।
रावणं सकुलं हत्वा शीघ्रमेवागमिष्यति ॥૪૭॥

મોટાં સૈન્યો સાથે માતાઓને લઈને તું અયોધ્યા
નગર તરફ પાછો વળ. શ્રીરામ રાક્ષસના કુળ સહિત
રાવણને હણીને તુરત જ પાછા આવશે. ૪૭

इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं भरतो विस्मियान्वितः ।
गत्वा समीपं रामस्य विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥૪૮॥
पादुके देहि राजेन्द्र राज्याय तव पूजिते ।

એ પ્રમાણે ગુરુનાં વચન સાંભળીને વિસ્મય
પામી, રામની પાસે જઈ વિસ્મયથી પ્રકુદ્ધિત નેત્ર-
વાળા ભરતે, ૪૮

હે રાજેન્દ્ર ! રાજ્યપાલન માટે તમારી બે પજ્ય
પાદુકાઓ મને આપો, (એમ કહ્યું.)

પ્રસંગ ૧૧ મો

અયોધ્યાકાંડ. સર્ગ ૯. શ્લોક ૫૫-૬૧

વસિષ્ઠ ગુરુએ સમજાવવાથી, ભરતજી દુરાચર
છોડી, પાદુકા લઈ, પાછા ફરે છે. તે સમયે
કૈકેયી રામમેકાન્તે સ્વન્નેત્રજલાકુલા ।
પ્રાઞ્જલિઃ પ્રાહ હે રામ તવ રાજ્યવિઘાતનમ્ ॥૫૫॥
કૃતં મયા દુષ્ટધિયા માયામોહિતચેતસા ।
ક્ષમસ્વ મમ દૌરાત્મ્યં ક્ષમાસારા હિ સાધવઃ ॥૫૬॥

જેની આંખમાંથી આંસુ પડે છે તેવાં કૈકેયી એકા-
ન્તમાં બે હાથ જોડીને રામને કહેવા લાગ્યાં:-

હું રામ ! માયાથી જેનું ચિત્ત મોહ પામેલું છે
એવી, દુષ્ટ બુદ્ધિવાળી જે હું, તેણે તમારા રાજ્યમાં
વિધ્ન કર્યું છે, માટે મારા તે દુરાત્માપણાને તમે ક્ષમા
કરો; કારણકે સાધુ પુરુષો સદા ક્ષમાશીલ હોય છે.
૫૫-૫૬.

ત્વં સાક્ષાદ્વિષ્ણુરવ્યક્તઃ પરમાત્મા સનાતનઃ ।
માયામાનુષરૂપેણ મોહયસ્યશિલં જગત્ ।
ત્વયૈવ પ્રેરિતો લોકઃ કુરુતે સાધ્વસાધુ વા ॥૫૭॥

તમે સાક્ષાત્ વિષ્ણુ, નિરાકાર, પરમાત્મા,
સનાતન સ્વરૂપ છો. માયામય મનુષ્ય રૂપે સર્વ

જગતને મોહ પમાડો છો (અને) તમારી પ્રેરણાથી જ
લોક સારું અથવા નરતું કર્મ કરે છે. ૫૭

ત્વદધીનમિદં વિશ્વમસ્વતન્ત્રં કરોતિ કિમ્ ।

યથા કૃત્રિમનર્તક્યો નૃત્યન્તિ કુહકેચ્છયા ॥૫૮॥

આ જગત્ તમારે આધીન છે. પરતન્ત્ર હોવાથી
તે શું કરી શકે ? (કાંઈ પણ કરી શકતું નથી.) જેમ
બનાવટી પુતળિયો નચાવનાર (બાજીગર) ની ઈચ્છા
પ્રમાણે નાચે છે. ૫૮

ત્વદધીના તથા માયા નર્તકી બહુરૂપિણી ।

ત્વયૈવ પ્રેરિતાહં ચ દેવકાર્યં કરિષ્યતા ॥૫૯॥

પાપિષ્ઠં પાપમનસા કર્માચરમરિન્દમ ।

અદ્ય પ્રતીતોઽસિ મમ દેવાનામપ્યગોચર ॥૬૦॥

તે પ્રમાણે બહુરૂપ ધરનારી અને નાચનારી માયા
તમારે આધીન છે. હે શત્રુદમન ! દેવાનું કાર્ય સિદ્ધ
કરવાની ઈચ્છાવાળા તમારાથી જ પ્રેરાએલી, દુષ્ટ-
બુદ્ધિવાળી મેં અતિ પાપી કર્મ કર્યું છે. દેવાને પણ
અગોચર (પ્રત્યક્ષ ન થાઓ તેવા) તમે આજે મને
પ્રત્યક્ષ થયા છો (દર્શન દીધાં છે.) ૫૯-૬૦

માહિ વિશ્વેશ્વરાનન્ત જગન્નાથ નમોઽસ્તુતે ।

છિન્ધિ સ્નેહમયં પાશં પુત્રવિત્તાદિ ગોચરમ્ ।

ત્વજ્ઞાનામલલ્લજ્ઞેન ત્વામહં શરણં ગતા ॥૬૧॥

હે વિશ્વેશ્વર ! હે અનન્ત ! આપ મારી રક્ષા કરો. હે જગન્નાથ ! તમને નમસ્કાર. હે પ્રભો ! હું તમારે શરણે આવી છું. તમે તમારા જ્ઞાનાગ્નિરૂપ ખડ્ગથી, પુત્ર ધન વગેરેમાં મારાં સ્નેહમય બન્ધન (બેડી)ને કાપી નાખો. ૬૧

પ્રસંગ ૧૨ મો.

અયોધ્યાકાંડ. સર્ગ ૯. શ્લોક ૬૨.

અત્રિઋષિ શ્રી રામને બે હાથ બેડી કહે છે:—

રામ ત્વમેવ ભુવનાનિ વિધાય તેષાં

સંરક્ષણાય સુરમાનુષતિર્યગાદીન્ ।

દેહાન્ વિભર્તિ ન ચ દેહગુણૈર્વિલિપ્ત—

સ્ત્વત્તો વિભેત્યશ્વિલમોહકરી ચ માયા ॥૯૨॥

હે રામ ! તમે સર્વ ભુવનોને રચી, તેના સંરક્ષણ માટે દેવ, મનુષ્ય અને પશુ પક્ષીનાં શરીરને ધારણ કરો છો; પરન્તુ તે દેહના ગુણથી લેપાતા નથી. (કેમકે) અખિલ બ્રહ્માંડને મોહ કરનારી માયા તમારાથી ડરે છે. ૬૨

અરણ્યકાંડ.

પ્રસંગ ૧ લો.

અરણ્યકાંડ. સર્ગ ૧. શ્લો. ૩-૫; ૧૩

અત્રિઋષિના આશ્રમમાં એક દિવસ રહી બીજે દિવસે સવારે આગળ જવાની ઇચ્છાવાળા શ્રી રામ, અત્રિઋષિને કહે છે, “ ભગવન્ ! આપના કેઈ શિષ્યને માર્ગ બતાવવા મોકલશે ?

શ્રુત્વા રામસ્ય વચનં પ્રહસ્યાત્રિર્મહાયશાઃ ।

પ્રાહ તત્ર રઘુશ્રેષ્ઠ રામ રામ સુરાશ્રય ॥૩॥

રામનાં (તે)વચન સાંભળીને મહા યશવાળા અત્રિ મુનિ હસીને રઘુકુળમાં શ્રેષ્ઠ એવા રામને કહેવા લાગ્યા, “ હે રામ ! હે રામ ! હે સર્વ દેવતાઓના આશ્રય રૂપ ! ૩

સર્વસ્ય માર્ગદ્રષ્ટા ત્વં તવ કો માર્ગદર્શકઃ ।

તથાપિ દર્શયિષ્યન્તિ તવ લોકાનુસારિણઃ ॥૪॥

તમે સર્વને માર્ગ દર્શાવનારા છો; તમારો માર્ગ-દર્શક કોણ (થઈ શકે) ? તોપણ મનુષ્યલોકને અનુસરતા એવા તમને (મારા શિષ્યો) માર્ગ દેખાડશે.” ૪

इति शिष्यान्समादिश्य स्वयं किञ्चित्तमन्वगात् ।

રામેણ વારિતિઃ પ્રીત્યા અત્રિઃ સ્વમવનં યયૌ ॥૫॥

એ રીતે કહી પોતાના શિષ્યોને આજ્ઞા કરીને પોતે થોડેક સુધી રામની પાછળ પાછળ ચાલ્યા; (પરંતુ) રામે પ્રીતિથી અત્રિ મુનિને પાછા વાળ્યા, ત્યારે તે પોતાના આશ્રમે ગયા. ૫

^xશિષ્યોની સહાયથી નદી ^xઓળંગી આગળ ^xજતાં ઘોર વનમાં પ્રવેશ કર્યો, પછી શ્રી રામ, લક્ષ્મણને કહે છે કે હવે ધનુષ્ખાણ તૈયાર રાખી બહુ સાવધાનીથી ચાલવાનું છે. માટે

अग्रे यास्याम्यहं पश्चात्त्वमन्वेहि धनुर्धरः ।

आवयोर्मध्यगा सीता मायेवात्मपरात्मनोः ॥१३॥

“હું આગળ ચાલું છું અને પાછળ ધનુષ્ને ધારણ કરનારા તમે ચાલ્યા આવો. આપણા બન્નેની વચમાં, જેમ જીવાત્મા અને પરમાત્માની વચમાં માયા રહે છે તેમ સીતા ચાલે. ૧૩

પ્રસંગ ૨ જો.

અરણ્યકાંડ. સર્ગ ૨. શ્લો. ૨૭-૩૦

અગસ્ત્ય મુનિના શિષ્ય, રામ-મન્ત્રના ઉપાસક સુતીક્ષ્ણએ જ્યારે સાંભળ્યું કે શ્રી રામ મારા આશ્રમ આગળ આવ્યા છે ત્યારે તે એકદમ તેમના તરફ ગયા. ભક્તિ અને શ્રદ્ધા સહિત, વિધિ પ્રમાણે તેમની પૂજા કરી પછી

સુતીક્ષ્ણ ઉવાચ ।

ત્વન્મન્ત્રજાપ્યહમનન્તગુણાપ્રમેય

સીતાપતે શિવવિરિચ્ચિસમાશ્રિતાદ્વે ।

સંસારસિન્ધુતરણામલપોતપાદ

રામાભિરામ સતતં તવ દાસદાસઃ ॥૨૭॥

સુતીક્ષ્ણ કહે છે “ હે અનંત ગુણવાળા ! હે અપ્રમેય સ્વરૂપ ! હે સીતાપતે ! હે શિવ અને બ્રહ્માએ જેના ચરણનો આશ્રય કર્યો છે એવા ! હે સંસાર સમુદ્રને તરવાને નિર્મળ ચરણકમળરૂપ વહાણ ! હે રામ ! હે આનંદ સ્વરૂપ ! હું સદા તમારો દાસાનુદાસ છું. ૨૭

મામદ્ય સર્વજગતામવિગોચરસ્ત્વં

ત્વન્માયયા સુતકલત્રગૃહાન્ધકૂપે ।

મમં નિરીક્ષ્ય મલપુદ્ગલપિણ્ડમોહ—

પાશાનુબદ્ધહૃદયં સ્વયમાગતોઽસિ ॥૨૮॥

સર્વ જગતથી અપ્રત્યક્ષ સ્વરૂપવાળા છો (છતાં) મળભૂતના પિંડરૂપી શરીરના મોહપાશમાં જેનું હૃદય બંધાઈ ગયું છે એવા મને, તમારી માયાથી મોહિત થઈને પુત્ર સ્ત્રી અને ઘર આદિરૂપ અંધારા

કુવામાં પડેલો દેખીને, તમે પોતે જ (તમારાં દર્શન દેવા) પધાર્યા છો. ૨૮

ત્વં સર્વભૂતહૃદયેષુ કૃતાલ્યોઽપિ

ત્વન્મન્ત્રજાપ્યવિમુક્ષેષુ તનોષિ માયામ્ ।

ત્વન્મન્ત્રસાધનપરેષ્વપયાતિ માયા

સેવાનુરૂપફલદોઽસિ યથા મહીપઃ ॥૨૯॥

સર્વ પ્રાણીના હૃદયને વિષે રહેલા છતાં પણ તમે તમારા મંત્રજપથી વિમુખ પુરુષોને વિષે માયાનો વિસ્તાર કરો છો; (અને) તમારા મંત્ર-સાધનને વિષે તત્પર એવા પુરુષોથી માયા દૂર નાસે છે. તમે રાજાની પેઠે, સેવા કરનારાને સેવાના અનુ-સાર ફળ દેવાવાળા છો. ૨૯

વિશ્વસ્ય સૃષ્ટિલયસંસ્થિતિहेतुरेक-

સ્ત્વં માયયા ત્રિગુણયા વિધિરીશવિષ્ણૂ ।

માસીશ મોહિતાધિયાં વિવિધાકૃતિસ્ત્વં

યદ્વદ્રવિઃ સલિલપાત્રગતો હ્યનેકઃ ॥૩૦॥

જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહારના કાર-ણરૂપ તમે એક છો, (છતાં) ત્રણ ગુણુવાળી માયાથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ સ્વરૂપે ભાસે છે; જેમ

જળથી ભરેલા પાત્રોમાં પ્રતિબિંબ રૂપે દેખાતો સૂર્ય એક હોવા છતાં અનેકરૂપે ભાસે છે તેમ તમેજ મૂઢ બુદ્ધિવાળા પુરુષોને (મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી આદિ) વિધવિધ પ્રકારની આકૃતિયોથી પ્રતીત થાઓ છો. ૩૦

પ્રસંગ ૩ જો.

અરણ્યકાંડ. સર્ગ ૩. શ્લોક ૨૦-૪૦

અગસ્ત્ય ઋષિ પોતાના શિષ્યોને રામની સમક્ષ, રામ મનુષ્ય નથી પણ પરબ્રહ્મ છે તે, તથા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સમજાવે છે:-

સૃષ્ટેઃ પ્રાગેક એવાસીર્નિર્વિકલ્પોઽનુપાધિકઃ ।

ત્વદાશ્રયા ત્વદ્વિષયા માયા તે શક્તિરુચ્યતે ॥૨૦॥

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પૂર્વે, નિર્વિકલ્પ (પ્રપંચરહિત) તથા ઉપાધિરહિત એક તમેજ હતા; (તે સમયે તમારા સિવાય બીજું કંઈ જ ન હતું;) તમારે આશ્રયે રહેલી તથા તમને વિષય કરનારી (ઢાંકનારી) તમારી તે માયા, શક્તિ કહેવાય છે. ૨૦

ત્વામેવ નિર્ગુણં શક્તિરાવૃણોતિ યદા તદા ।

અન્યાકૃતમિતિ પ્રાહુર્વેદાન્તપરિનિષ્ઠિતાઃ ॥૨૧॥

જ્યારે (આ માયા) શક્તિ તમે જે નિર્ગુણ છો તેને ઢાંકી દે છે ત્યારે વેદાંતનિષ્ઠ પુરુષો તેને અવ્યાકૃત કહે છે. ૨૧

મૂળપ્રકૃતિરિત્યેકે પ્રાહુર્માયેતિ કેચન ।
અવિદ્યા સંસૃતિર્બન્ધ इत्यादि बहुधोच्यते ॥૨૨॥

સાંખ્ય મતવાળા એ શક્તિને મૂળપ્રકૃતિ કહે છે; કોઈ એનાં માયા, અવિદ્યા, સંસૃતિ તથા બંધન વગેરે બહુ નામો કહે છે. ૨૨

त्वया संक्षोभ्यमाणा सा महत्तत्त्वं प्रसूयते ।
महत्तत्त्वादहंकारस्त्वया सन्नोदितादभूत् ॥૨૩॥

તે માયા તમારાથી ક્ષોભ પામે છે ત્યારે મહત્તત્ત્વને રચે છે. તમારી પ્રેરણાવડે મહત્તત્ત્વથી અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૩

अहंकारो महत्तत्त्वसंयुतस्त्रिविधोऽभवत् ।
सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्चेति भण्यते ॥૨૪॥

મહત્તત્ત્વ સંયુક્ત તે અહંકાર ત્રણ પ્રકારનો થયો અને તે સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ કહેવાય છે. ૨૪

તામસાત્સૂક્ષ્મતન્માત્રાણ્યાસન્ ભૂતાન્યતઃ પરમ્ ।
સ્થૂલાનિ ક્રમશો રામ ક્રમોત્તરગુણાનિ હ ॥૨૫॥

તામસ અહંકારથી સૂક્ષ્મભૂત ઉત્પન્ન થયાં. તેમને પાંચ સૂક્ષ્મ તન્માત્રાઓ કહે છે. અને હે રામ ! એ સૂક્ષ્મભૂતો (તન્માત્રાઓ)થી અનુક્રમે સ્થૂળ પાંચમહાભૂત ઉત્પન્ન થયાં અને તેમાં પછી ક્રમે ક્રમે એક એક ગુણ વધતો ગયો. ૨૫

ટીકા: શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ તન્માત્રા (સૂક્ષ્મભૂતો) ઉત્પન્ન થયાં. તેમાં શબ્દ તન્માત્રાથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું. શબ્દ સહિત સ્પર્શ તન્માત્રાથી વાયુ ઉત્પન્ન થયો. શબ્દ તથા સ્પર્શ સહિત રૂપ તન્માત્રાથી તેજ ઉત્પન્ન થયું. શબ્દ, સ્પર્શ તથા રૂપ સહિત રસ તન્માત્રાથી જળ ઉત્પન્ન થયું; અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા રસ સહિત ગંધ તન્માત્રાથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ.

આ પ્રમાણે આકાશમાં તો એક શબ્દ જ ગુણ થયો. વાયુમાં પોતાનો સ્પર્શગુણ અને બીજો આકાશનો શબ્દગુણ મળી શબ્દ તથા સ્પર્શ બે ગુણ થયા. તેજમાં પોતાનો રૂપ ગુણ તથા શબ્દ અને સ્પર્શ એ બે કારણના ગુણો મળી શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એ

ત્રણ ગુણ થયા. જળમાં પોતાનો રસગુણ તથા કારણના શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ ત્રણ ગુણો મળી, શબ્દ સ્પર્શ, રૂપ તથા રસ એ ચાર ગુણ થયા. તે પ્રમાણે પૃથ્વીમાં પોતાનો ગંધ ગુણ, અને કારણના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા રસ એ ગુણ મળી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ ગુણો થયા. (ઉત્તર ઉત્તર એક એક ગુણ વધ્યો.)

રાજસાનીન્દ્રિયાણ્યેવ સાત્ત્વિકા દેવતા મનઃ

તેભ્યોઽભવત્સૂત્રરૂપં લિંગં સર્વગતં મહત્ ॥૨૬॥

રાજસ અહંકારથી દશ ઈન્દ્રિયો અને સાત્ત્વિક અહંકારથી ઈન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતા તથા મન ઉત્પન્ન થયાં; અને એ બધાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વો મળી સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીર રૂપ સર્વમાં વ્યાપક મહાન્ હિરણ્યગર્ભ થયા જેને સૂત્રાત્મા પણ કહે છે. ૨૬

તતો વિરાટ્ સમુત્પન્નઃ સ્થૂલાદ્ ભૂતકદમ્બકાત્ ।

વિરાજઃ પુરુષાત્સર્વં જગત્સ્થાવરજંગમમ્ ॥૨૭॥

પછી તે સ્થૂળ મહાભૂતોના સમૂહથી વિરાટ ઉત્પન્ન થયા; અને વિરાટ પુરુષથી સર્વ સ્થાવર જંગમ જગત્ ઉત્પન્ન થયું. ૨૭

દેવતિર્યકમનુષ્યાશ્ચ કાલકર્મક્રમેણ તુ ।
 ત્વં રજોગુણતો બ્રહ્મા જગતઃ સર્વકારણમ્ ॥૨૮॥
 સત્ત્વાદ્રિષ્ણુસ્ત્વમેવાસ્ય પાલકઃ સદ્ધિરુચ્યતે ।
 લયે રુદ્રસ્ત્વમેવાસ્ય ત્વન્માયાગુણભેદતઃ ॥૨૯॥

કાળ તથા કર્મો અનુસાર તમે, દેવ તિર્યક અને મનુષ્ય આદિ યોનિયોમાં પ્રગટ થયા. તમેજ રજો-ગુણ દ્વારા જગતના કર્તા બ્રહ્માજી, સત્ત્વગુણ દ્વારા જગતની રક્ષા કરનારા વિષ્ણુ અને તમોગુણ દ્વારા જગતનો લય કરનારા રુદ્ર થયા, એમ વિદ્વાન્ લોકો કહે છે. ૨૮-૨૯

જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્ત્યાख्या વૃત્તયો બુદ્ધિજૈર્ગુણૈઃ ।
 તાસાં વિલક્ષણો રામત્વં સાક્ષી ચિન્મયોઽવ્યયઃ ॥૩૦॥
 તમારી માયાના સત્ત્વ, રજ, અને તમ એવા ત્રણ ગુણોના ભેદથી જાગ્રત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ બુદ્ધિની વૃત્તિયો છે. હે રામ ! તમે એ ત્રણેથી વિલક્ષણ, અવિનાશી, ચિન્મય તથા સાક્ષીમાત્ર છો. ૩૦

[હે રામજી ! તમે જ્યારે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, સંહાર આદિ કરવાની ઇચ્છા કરો છો ત્યારે તમે માયાનો અંગીકાર કરીને નિર્ગુણ છતાં પણ ગુણવાન્ જેવા ભાસો છો. (૩૧) તમારી માયા વિદ્યા અને અવિદ્યા એવા બે પ્રકારની છે. જેઓ સદા

પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં પ્રીતિવાળા છે, તેઓ અવિધાને વશ થઈને રહેલા છે અને જેઓ નિવૃત્તિમાર્ગ ઉપર પ્રીતિવાળા છે, તેઓ સદા વેદાંતના અર્થનો વિચાર કરે છે. (૩૨) જેઓ તમારી ભક્તિવિષે પ્રીતિવાળા છે તેઓને વિદ્યામય કહેલા છે. અને જેઓ અવિધાને વશ થયેલા છે તેઓ નિરંતર જન્મ-મરણ પામ્યા કરે છે. જેઓ માત્ર વિદ્યાના અભ્યાસમાં એટલે સ્વસ્વ-રૂપના નિદિધ્યાસનમાં તત્પર છે, તેઓ નિત્ય મુક્ત છે. (૩૩) હે રામ ! જેઓ આ લોકમાં તમારી ભક્તિમાં પ્રીતિવાળા તથા તમારા મન્ત્રની ઉપાસના કરનારા છે, તેઓને વિદ્યા પ્રકટ થાય છે, બીજાને કોઈ દિવસ થતી નથી. (૩૪) માટે જેઓ તમારી ભક્તિથી સંપન્ન છે તેઓ સદા મુક્ત છે એમાં સંશય નથી. (૩૫)]

किं राम बहunoक्तेन सारं किञ्चिद्ब्रवीमि ते ।

साधुसङ्गतिरेवात्र मोक्षहेतुरुदाहता ॥૩૬॥

હે રામ ! વધારે કહેવાથી શું ? પરંતુ એક સાર-રૂપ વાર્તા કહું તે સાંભળો. આ સંસારમાં સાધુસંગ જ મોક્ષનું કારણ કહેલું છે. ૩૬

(સાધુનાં લક્ષણ:-)

साधवः समचित्ता ये निःस्पृहा विगतैषिणः ।

दान्ता प्रशान्तास्त्वद्भक्ता निवृत्ताखिलकामनाः ॥૩૭॥

इष्टप्राप्तिविपत्त्योश्च समाः सङ्गविवर्जिताः ।
 संन्यस्ताखिलकर्माणिः सर्वदा ब्रह्मतत्पराः ॥३८॥
 यमादि गुणसम्पन्नाः सन्तुष्टा येनकेनचित् ।
 सत्सङ्गमो भवेद्यर्हि त्वत्कथा श्रवणे रतिः ॥३९॥

જેઓ સમચિત્તવાળા, નિઃસ્પૃહી, (સ્ત્રી, ધન, પુત્ર વગેરેની) ઇષણાથી રહિત, જિતેન્દ્રિય, શાન્ત ચિત્તવાળા, તમારી ભક્તિ કરનારા, જેમની તમામ કામનાઓ નિવૃત્ત થઈ છે એવા, (૩૭) ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં સમાન રહેનારા, નિઃસંગ, સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરનારા અર્થાત્ સર્વ કર્મ ઈશ્વરને વિષે અર્પણ કરનારા, સર્વદા બ્રહ્મમાં તત્પર રહેનારા, (૩૮) યમ નિયમ આદિ ગુણોથી સંપન્ન અને જે કાંઈ પદાર્થ મળે તેનાથી સન્તુષ્ટ રહેનારા છે તેઓ સાધુ છે. તેવા સાધુઓનો જ્યારે સંગ થાય ત્યારે જ તમારી કથાનું શ્રવણ કરવામાં પ્રીતિ થાય છે. (૩૯)

समुदेति ततो भक्तिस्त्वयि राम सनातने ।
 त्वद्भक्तावुपपन्नायां विज्ञानं विपुलं स्फुटम् ॥४०॥

તે પછી તમારા સનાતન સ્વરૂપને વિષે ભક્તિ ઉદય પામે છે અને તમારી ભક્તિ સારી રીતે થાય છે ત્યારે સ્વચ્છ અને વિશાળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૦

પ્રસંગ ૪ થો.

અરણ્યકાંડ. સર્ગ ૪. શ્લો. ૧૯-૫૧

સીતાજી તથા અનુજ લક્ષ્મણજી સાથે શ્રી રામચન્દ્ર પંચવટીમાં રહેતા હતા. એક દિવસે લક્ષ્મણજીએ એકાન્તમાં બેઠેલા પરમાત્મા શ્રી રામ પાસે જઈ, નમ્ર-તાથી કહ્યું, “ભગવન્ ! હું આપના મુખથી મોક્ષનું યથાર્થ સ્વરૂપ સાંભળવા ઇચ્છા રાખું છું. આપ કૃપા કરી સંક્ષેપમાં તેનું વર્ણન કરશો. (શ્લો. ૧૬-૧૭)

શ્રી રામ ઉવાચ ।

શ્રુણુ વક્ષ્યામિ તે વત્સ ગુહ્યાદ્ ગુહ્યતરં પરમ્ ।
યદ્વિજ્ઞાય નરો જહ્યાત્સદ્યો વૈકલ્પિકં ભ્રમમ્ ॥૧૯॥

શ્રી રામ બોલ્યા—હે વત્સ લક્ષ્મણ, ગુપ્તમાં અતિગુપ્ત જે જ્ઞાન, તે હું તને કહું છું, તે સાંભળ; જે જ્ઞાન જાણવાથી મનુષ્ય વિકલ્પ જનિત (સંસાર-રૂપ) બ્રાન્તિને તુરત જ ત્યજ દે છે. ૧૯

આદૌ માયાસ્વરૂપં તે વક્ષ્યામિ તદનન્તરમ્ ।

જ્ઞાનસ્ય સાધનં પશ્ચાજ્જ્ઞાનં વિજ્ઞાનસંયુતમ્ ॥૨૦॥

પ્રથમ હું માયાનું સ્વરૂપ વર્ણવું છું; પછી જ્ઞાનનાં સાધન અને ત્યારપછી વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાનનું વર્ણન કરીશ. ૨૦

જ્ઞેયં ચ પરમાત્માનં યજ્ઞાત્વા મુચ્યતે મયાત્ ।
અનાત્મનિ શરીરાદાવાત્મબુદ્ધિસ્તુ યા મવેત્ ॥૨૧॥

માયાનું સ્વરૂપ:-

સૈવ માયા તયૈવાસૌ સંસારઃ પરિકલ્પ્યતે ।
રૂપે દ્વે નિશ્ચિતે પૂર્વં માયાયાઃ કુલનન્દન ॥૨૨॥

ત્યારપછી જ્ઞેય પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહીશ, જે જાણીને મનુષ્ય (સંસારના) ભયથી મુક્ત થાય છે. શરીરાદિ અનાત્મ પદાર્થોમાં જે આત્મબુદ્ધિ થાય છે તેજ માયા છે; તે માયાથી જ આ સંસારની કલ્પના બની છે. હે કુલનંદન, તે માયાનાં પહેલ વહેલાં જે રૂપ નિર્ણય કરાયાં છે. ૨૧-૨૨

વિક્ષેપાવરણે તત્ર પ્રથમં કલ્પયેજ્જગત્ ।
લિંગાદ્યબ્રહ્મપર્યન્તં સ્થૂલસૂક્ષ્મવિભેદતઃ ॥૨૩॥

એક વિક્ષેપ, બીજું આવરણ (એમ જે રૂપ કલ્પાયાં છે). તેમાંથી પહેલી વિક્ષેપ શક્તિ, સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ એવા ભેદથી, મહત્તત્ત્વથી આરંભી પ્રત્યાપર્યંત જગતની કલ્પના કરે છે (રચે છે.) ૨૩

અપરં ત્વચ્છિલં જ્ઞાનરૂપમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ।
માયયા કલ્પિતં વિશ્વં પરમાત્મનિ કેવલે ॥૨૪॥

રજ્જૌ ભુજંગવદ્ ભ્રાન્ત્યા વિચારે નાસ્તિ કિંચન ।
શ્રૂયતે દૃશ્યતે યદ્યત્સ્મર્યતે વા નરૈઃ સદા ॥૨૫॥

અસદેવ હિ તત્સર્વં યથા સ્વપ્નમનોરથૌ ।
દેહ એવ હિ સંસારવૃક્ષમૂલં દૃઢં સ્મૃતમ્ ॥૨૬॥

બીજી આવરણ શક્તિ; તે સંપૂર્ણ જ્ઞાનને આવૃત્ત કરીને રહે છે. વળી માયા વડે શુદ્ધ પરમાત્મામાં રજ્જુમાં સર્પના ભ્રમની પેઠે જગત કલ્પાયેલું છે. પરંતુ વિચાર કરતાં એ કાંઈ ટકી રહેતું નથી. મનુષ્ય જે કાંઈ હંમેશા સાંભળે છે, દેખે છે, અથવા સ્મરણ કરે છે, તે બધું સ્વપ્ન તથા મનોરથના સમાન અસત્ય છે.

આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું દૃઢ મૂળ શરીર જ છે. ૨૪-૨૬

તન્મૂલઃ પુત્રદારાદિબન્ધઃ કિં તેઽન્યથાત્મનઃ ॥૨૭॥

તે શરીરનું કારણ સ્ત્રી, પુત્ર આદિ રૂપ બન્ધન છે; શરીર ન હોય તો આત્માને સ્ત્રી, પુત્રાદિ સાથે શો સબંધ છે ? ૨૭

સ્થૂળ દેહનું સ્વરૂપ:-

દેહસ્તુ સ્થૂલભૂતાનાં પંચ તન્માત્રપંચકમ્ ।

અહંકારશ્ચ બુદ્ધિશ્ચ ઇન્દ્રિયાણિ તથા દશ ॥૨૮॥

ચિદાભાસો મનશ્ચૈવ મૂલપ્રકૃતિરેવ ચ ।

एतत्क्षेत्रमिति ज्ञेयं देह इत्यभिधीयते ॥૨૯॥

પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂત, પાંચ તન્માત્રાઓ, અહંકાર, બુદ્ધિ, દશ ઈન્દ્રિયો, ચિદાભાસ, મન અને મૂળ પ્રકૃતિ એ (બધાના સમૂહ) ને ક્ષેત્ર જાણવું. એને શરીર પણ કહે છે. ૨૮—૨૯ [સરખાવો, ભગ૦ ગીતા અ૦ ૧૩, શ્લો. ૫-૬]

જીવનું સ્વરૂપ:-

एतैर्विलक्षणो जीवः परमात्मा निरामयः ।

तस्य जीवस्य विज्ञाने साधनान्यपि मे शृणु ॥३०॥

નિર્દોષ પરમાત્મારૂપ જીવ એ બધાથી વિલક્ષણ છે. હવે જીવનું સ્વરૂપ જાણવાનાં જે સાધનો છે તે પણ તું મારી પાસેથી શ્રવણ કર. ૩૦

जीवश्च परमात्मा च पर्यायो नात्र भेदधीः ।

જીવ અને પરમાત્મા એ પર્યાય શબ્દો છે. તેમાં ભેદભાવ નથી.

જ્ઞાનનાં સાધન:-[સરખાવો, ભગ૦ ગીતા, અ૦ ૧૩ શ્લો. ૭-૧૧]

मानाभावस्तथा दम्भहिंसादिपरिर्वर्जनम् ॥३१॥

નિર્માનીપણું; દંભ, હિંસા આદિનો ત્યાગ કરવો; ૩૧

पराक्षेपादिसहनं सर्वत्रावक्रता तथा ।

મનોવાક્યાસદ્વ્રક્ત્યા સદ્ગુરોઃ પરિસેવનમ્ ॥३२॥

ખીજનાં કહેલાં કઠોર વચનો સહન કરવાં; સર્વત્ર

સરળ સ્વભાવ રાખવો; મન વચન તથા શરીરવડે સંપૂર્ણ પ્રેમથી સદ્ગુરુની સેવા કરવી; ૩૨

बाह्याभ्यन्तरसंशुद्धिः स्थिरता सत्क्रियादिषु ।

मनोवाक्कायदण्डश्च विषयेषु निरीहता ॥૩૩॥

શરીરની બહાર તથા અંતરની શુદ્ધિ; સતકર્મોમાં તત્પરતા; મન, વાણી અને શરીર ઉપર સંયમ (મન વડે કોઈનું ખુશ ન ચિંતવવું, વાણી વડે કોઈને અપ્રિય વચન ન કહેવું અને હાથથી કોઈને તાડના ન કરવી); વિષયોમાં અનાસક્તિ; ૩૩

निरहंकारता जन्मजराद्यालोचनं तथा ।

असक्तिः स्नेहशून्यत्वं पुत्रदारधनादिषु ॥૩૪॥

અહંકાર રહિત થવું; જન્મ, મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા, વ્યાધિ આદિ દુઃખોનો (વારંવાર) વિચાર કરવો; પુત્ર, સ્ત્રી, ધન આદિમાં આસક્તિ તથા સ્નેહ ન કરવાં; ૩૪

इष्टानिष्टागमे नित्यं चित्तस्य समता तथा ।

मयि सर्वात्मके रामे ह्यनन्यविषयामतिः ॥૩૫॥

ઈષ્ટ અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં ચિત્તને સદા સમાન રાખવું; સર્વના આત્મારૂપ ‘હું’ રામમાં અનન્ય ખુદ્ધિ રાખવી; ૩૫

जनसम्बाधरहितशुद्धदेशनिषेवणम् ।

प्राकृतैर्जनसंघैश्च ह्यरतिः सर्वदा भवेत् ॥३६॥

જ્યાં મનુષ્યોની ભોડભાડ ન હોય એવા પવિત્ર દેશમાં વાસ કરવો; સંસારી (વિષયાસક્ત) મનુષ્યોની સંગતિથી સદા બચવું; ૩૬

आत्मज्ञाने सदोद्योगो वेदान्तार्थावलोकनम् ।

उत्तरेतैર્ભवेज्જ્ઞાનં વિપરીતૈર્વિપર્યયઃ ॥૩૭॥

આત્મજ્ઞાન માટે સદા ઉદ્યોગ કરવો; તથા વેદાન્તના અર્થનો વિચાર કરવો; આ ઉપર કહ્યાં તે (ઓગણીસ) સાધનોથી (પરમાત્મા રૂપ જીવનું) જ્ઞાન થાય છે. એનાથી વિપરીત આચરણ કરવાથી વિપરીત રૂળ (અજ્ઞાન-સંસાર-જન્મમરણ) મળે છે. ૩૭

જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ :-

बुद्धिप्राणमनोदेहाहंकृतिभ्यो विलक्षणः ।

ચિદાત્માહં નિત્યશુદ્ધો બુદ્ધ એવેતિ નિશ્ચયમ્ ॥૩૮॥

येन ज्ञानेन संवित्ते तज्ज्ञानं निश्चितं च मे ।

વિજ્ઞાનં ચ તદૈવૈતત્સાક્ષાદનુભવેદ્યદા ॥૩૯॥

બુદ્ધિ, પ્રાણ, મન, દેહ તથા અહંકારથી વિલક્ષણ, નિત્ય શુદ્ધ, બુદ્ધ, ચેતન, આત્મા “હું” છું એવો નિશ્ચય, ૩૮

જે જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય એ જ જ્ઞાન છે, એવો મારો નિશ્ચય છે; જ્યારે સાક્ષાત્ આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ થાય ત્યારે તેને વિજ્ઞાન કહે છે. ૩૯

આત્માનું સ્વરૂપ:-

આત્મા સર્વત્ર પૂર્ણઃ સ્યાન્નિદાનન્દાત્મકોઽવ્યયઃ ।

બુદ્ધ્યાદ્યુપાધિરહિતઃ પરિણામાદિવર્જિતઃ ॥૪૦॥

આત્મા સર્વત્ર પૂર્ણ, નિદાનંદ સ્વરૂપ, અવિનાશી, બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિથી તથા પરિણામ (રૂપાન્તર) આદિ વિકારથી રહિત છે. ૪૦

સ્વપ્રકાશેન દેહાદીન્ ભાસયન્નનપાવૃતઃ ।

एक एवाद्वितीयश्च सत्यज्ञानादिलक्षणः ॥૪૧॥

પોતાના પ્રકાશથી દેહ આદિને પ્રકાશ કરતો થકો પોતે આવરણરહિત, એક, અદ્વિતીય, તથા સત્ય, જ્ઞાન, આદિ સ્વરૂપ છે. ૪૧

असंगः स्वप्रभो द्रष्टा विज्ञानेनावगम्यते ।

आचार्यशास्त्रोपदेशादैक्यज्ञानं यदा भवेत् ॥૪૨॥

आत्मनोर्जीवपरयोर्मूलाविद्या तदैव हि ।

लीयते कार्यकरणैः सदैव परमात्मनि ॥૪૩॥

(તે આત્મા) અસંગ, સ્વયં પ્રકાશ તથા સર્વનો સાક્ષી છે તથા વિજ્ઞાનથી જણાય છે;

આચાર્ય તથા શાસ્ત્રના ઉપદેશથી જ્યારે જીવાત્મા અને પરમાત્માની એકતાનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે મૂલા-વિદ્યા, પોતાનું કાર્ય (શરીરાદિ) તથા કારણ (ઇન્દ્રિયો) સહિત (અર્થાત્ પોતાના સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ કાર્ય સહિત), પરમાત્મામાં લય પામી જાય છે. ૪૨-૪૩

મોક્ષનું સ્વરૂપ:-

સાવસ્થા મુક્તિરિત્યુક્તા હ્યુપચારોઽયમાત્માનિ ।

ઇદં મોક્ષસ્વરૂપં તે કથિતં રઘુનન્દન ॥૪૪॥

અવિદ્યાની એ લય અવસ્થાને જ મોક્ષ કહે છે. આત્મામાં એ મોક્ષ કેવળ ઉપચાર માત્ર છે (વાસ્તવિક રીતે આત્માની મુક્તાવસ્થા આગન્તુક નથી; તે તો સદા મુક્ત જ છે). હે લક્ષ્મણ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન તથા વૈરાગ્યસહિત પરમાત્મા સંબંધી આ મોક્ષનું સ્વરૂપ મેં તને કહ્યું. ૪૪

જ્ઞાનવિજ્ઞાનવૈરાગ્યસહિતં મે પરાત્મનઃ ।

કિન્ત્વેતદ્ દુર્લભં મન્યે મદ્ભક્તિવિમુખાત્મનામ્ ॥૪૫॥

પરંતુ તે મારું જ્ઞાન મારી ભક્તિથી વિમુખ અંતઃકરણવાળા પુરુષને દુર્લભ છે, એમ હું માનું છું. ૪૫

ચક્ષુષ્મતામપિ યથા રાત્રૌ સમ્યક્ ન દૃશ્યતે ।

પદં દીપસમેતાનાં દૃશ્યતે સમ્યગેવ હિ ॥૪૬॥

જેમ રાત્રિમાં (ચોરનું) પગલું (નીરોગી) આંખ-
વાળાને પણ સારી રીતે દેખાતું નથી, દીવાવાળા
પુરુષને તે રૂડી પ્રકારે દેખાય છે, ૪૬

एवं मद्भक्तियुक्तानामात्मा सम्यक् प्रकाशते ।

મદ્ભક્તેઃ કારણં કિંચિદ્ વક્ષ્યામિ શૃણુ તત્ત્વતઃ ॥૪૭॥

એ પ્રમાણે મારી ભક્તિવાળા પુરુષોને આત્મા
નો રૂડી પ્રકારે સાક્ષાત્કાર થાય છે. તે મારી ભક્તિ
(થવાનું) થોડુંક કારણુ યથાર્થ તમને કહું તે
સાંભળો. ૪૭

ભક્તિનાં સાધન:-

मद्भक्तसङ्गो मत्सेवा मद्भक्तानां निरन्तरम् ।

एकादश्युપવાસાદિ મમ પર્વાનુમોદનમ્ ॥૪૮॥

મારા ભક્તનો સંગ, મારી અને મારા ભક્તોની
નિરંતર સેવા, એકાદશીના ઉપવાસ, અને મારા
પર્વ (ઉત્સવ)નું અનુમોદન, ૪૮

मत्कथाश्रवणे पाठे व्याख्याने सर्वदा रतिः ।

મત્પૂજા પરિનિષ્ઠા ચ મમ નામાનુકીર્તનમ્ ॥૪૯॥

મારી કથાના શ્રવણુ, પઠન, અને વ્યાખ્યાન
વિષે સદા પ્રીતિ, મારી પૂજા વિષે નિષ્ઠા, તથા મારા
નામનું કીર્તન (કરવું), ૪૯

एवं सततयुक्तानां भक्तिरव्यभिचारिणी ।

मयि सञ्जायते नित्यं ततः किमवशिष्यते ॥५०॥

એ પ્રમાણે જેઓ માફક નિત્ય ધ્યાન કરનારા છે તેમને મારામાં અનન્ય (અખંડિત પ્રેમ-લક્ષણ) ભક્તિ થાય છે. ત્યાર પછી તેને શું બાકી રહે છે? ૫૦

अतो मद्भक्तियुक्तस्य ज्ञानं विज्ञानमेव च ।

वैराग्यं च भवेच्छीघ्रं ततो मुक्तिमवाप्नुयात् ॥५१॥

માટે (એ નક્કી વાત છે કે) મારી ભક્તિવાળા પુરુષને જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, અને વૈરાગ્ય તત્કાળ થાય છે, (અને) તેથી તે મુક્તિ પામે છે. ૫૧

પ્રસંગ ૫ મો.

અરણ્યકાંડ. સર્ગ ૮. શ્લો. ૧૯-૨૧

શ્રી રામ, વનમાં સીતાજીની શોધ કરે છે તે વખતે, અજ્ઞાનીની માફક આચરણ કરે છે, તેથી વ્યાસજી કટાક્ષમાં કહે છે:—

सर्वज्ञः सर्वथा क्वापि नापश्यद्रघुनन्दनः ।

आनन्दोऽप्यन्वशोचत्तामचलोऽप्यनुधावति ॥१९॥

(અહો!) રામચન્દ્રજી સર્વજ્ઞ છે છતાં કોઈ સ્થળે સીતાને દેખતા નથી; આનન્દ સ્વરૂપ છે છતાં

સીતાજી માટે શોક કરે છે; નિશ્ચળ છે છતાં (સીતાને શોધવા માટે) દોડતા ફરે છે. ૧૯

નિર્મમો નિરહઙ્કારોઽપ્યસ્વળ્હાનન્દરૂપવાન્ ।

મમ જાયેતિ સીતેતિ વિલ્લાપાતિદુઃખિતઃ ॥૨૦॥

મમતા તથા અહંકાર રહિત અને અખંડ આનંદ સ્વરૂપ હોવા છતાં “મારી સ્ત્રી,” તથા “હું સીતા ” એવું બોલતા વિલાપ કરતા અતિ દુઃખી દેખાય છે. ૨૦

एवं मायामनुचरन्नसक्तोऽपि रघूत्तमः ।

આસક્ત ઇવ મૂઢાનાં માતિ તત્ત્વવિદાં ન હિ ॥૨૧॥

એ પ્રમાણે માયાને અનુસરનારા રામ, આસક્ત નહિં છતાં પણ મૂઢ લોકોને આસક્ત જેવા ભાસે છે; પરંતુ તત્ત્વવેત્તાને તેવા જણાતા નથી. ૨૧

પ્રસંગ ૬ ઠી.

અરણ્યકાંડ. સર્ગ ૮. શ્લો. ૩૪-૩૫

આગળ ચાલતાં ધવાયલી સ્થિતિમાં જટાયુને જોઈ, તેના શરીરને હાથ ફેરવી, તેની આ સ્થિતિ શાથી થઈ તે પૂછે છે. જટાયુ કહે છે, “રાવણ સીતાને લઈ જતો હતો. તેનું રક્ષણ કરવા મેં રાવણ સાથે યુદ્ધ કર્યું તેથી આ સ્થિતિ થઈ.” વિશેષ બોલવાનું સામર્થ્ય નહોતું છતાં સીતાને કેવી રીતે પાછી લાવવી તે ઉપાય બતાવી, પછી કહે છે:—

દિષ્ટ્યા દૃષ્ટોઽસિ રામ ત્વં મ્રિયમાણેન મેઽનઘ ।

પરમાત્માસિ વિષ્ણુસ્ત્વં માયામનુજરૂપધૃક્ ॥૩૪॥

હે નિષ્પાપ રામ ! મરતી વખતે મારાં મહાન્ પુણ્યથી મને આજ તમારાં દર્શન થયાં. તમે સાક્ષાત્ વિષ્ણુ પરમાત્મા છો; (પરન્તુ) માયાવડે મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. ૩૪

અન્તકાલેઽપિ દૃષ્ટ્વા ત્વાં મુક્તોઽહં રઘુસત્તમ ।

હસ્તાભ્યાં સ્પૃશ માં રામ પુનર્યાસ્યામિ તે પદમ્ ॥૩૫॥

હે રઘુકુળમાં શ્રેષ્ઠ ! અન્તકાળને વિષે તમારાં દર્શન કરવાથી હું મુક્ત થયો છું. હે રામ ! તમારા હસ્ત (કમળ)થી મને સ્પર્શ કરો, જેથી હું તમારા પરમપદને પામું. ૩૫

પ્રસંગ ૭ મે।

અરણ્યકાંડ. સર્ગ ૮. શ્લો. ૪૪-૫૩

રામના હાથનો સ્પર્શ થતાં જટાયુ દિવ્યસ્વરૂપ પામ્યો. વિમાનમાં બેસીને જતી વખતે શ્રી રામની સ્તુતિ કરે છે:—

જટાયુરુવાચ ।

અગણિતગુણમપ્રમેયમાદ્યં

સકલજગત્સ્થિતિસંયમાદિહેતુમ્ ।

उपरमपरमं परात्मभूतं

सततमहं प्रणतोऽस्मि रामचन्द्रम् ॥४४॥

જટાયુ સ્તુતિ કરે છે:—અગણિત ગુણવાળા, અપ્રમેય, આદ્ય, સર્વ જગતના આદિ કારણ તથા તેની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહારના કારણરૂપ, પરમ શાન્ત, પરમાત્મા સ્વરૂપ શ્રી રામચન્દ્રને હું નિરન્તર પ્રણામ કરું છું. ૪૪

निखाधिसुखमिन्दिराकटाक्षं

क्षपितसुरेन्द्रचतुर्मुखादिदुःखम् ।

नखरमनिशं नतोऽस्मि रामं

वरदमहं वरचापबाणहस्तम् ॥४५॥

અપાર આનન્દરૂપ, શ્રી લક્ષ્મીજી જેના સામું મીઠમાંડીને બેઠે રહ્યાં છે એવા, જેણે ઇન્દ્ર અને બ્રહ્મા આદિ દેવોનાં દુઃખ દૂર કરેલાં છે એવા, ઉત્તમ ધનુષ્ બાણને હાથ વિષે ધારણ કરનાર, વરદાયક તથા મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રી રામચન્દ્રને હું અહ-નિશ પ્રણામ કરું છું. ૪૫

त्रिभुवनकमनीयरूपमीड्यं

रविशतभासुरमीहितप्रदानम् ।

શરણદમનિશં સુરાગમૂલે

કૃતનિલયં રઘુનન્દનં પ્રપદ્યે ॥૪૬॥

ત્રિલોકીમાં સર્વથી અધિક રૂપવાળા, સ્તુતિ કરવા યોગ્ય, સેંકડો સૂર્ય સરખા પ્રકાશિત, ઇચ્છિતને આપવાવાળા, શરણાગતને શરણ દેનારા, પ્રેમી હૃદયમાં નિવાસ કરનારા એવા શ્રી રઘુનાથજીને અહુર્નિશ હું શરણે જાઉં છું. ૪૬

ભવવિપિનદવામિનામધેયં

ભવમુખદૈવતૈવતં દયાલુમ્ ।

દનુજપતિસહસ્રકોટિનાશં

રવિતનયાસદૃશં હરિં પ્રપદ્યે ॥૪૭॥

જેમનું નામ સંસારરૂપ વનને ખાળવામાં દાવાનળરૂપ છે એવા, શિવાદિ મુખ્ય દેવોના પરમ દૈવતરૂપ, દયાળુ, કરોડો દાનવેન્દ્રોનો નાશ કર્તા, શ્રી યમુનાજી સરખા,^૧ શ્રી રામચન્દ્રને હું શરણે જાઉં છું. ૪૭

અવિરતભવભાવનાતિદૂરં

ભવવિમુક્તૈર્મુનિભિઃ સદૈવ દૃશ્યમ્ ।

^૧ (શ્રી યમુના સરખા=યમુનાજી સરખા સ્યામ રંગના; (૨) યમુનાજીની પેઠે પાપીને પાવન કરનારા.

भवजलधि सुतारणाङ्घ्रिपोतं

शरणमहं रघुनन्दनं प्रपद्ये ॥४८॥

સંસારમાં નિરન્તર વાસનાવાળાઓથી જે અત્યન્ત દૂર છે, (પરન્તુ) સંસારથી વિમુખ મુનિયોને સદા દૃષ્ટિગોચર છે એવા, સંસારરૂપ સમુદ્ર તારવામાં જેમનું ચરણ વહાણરૂપ છે એવા, રઘુકુળને આનન્દ આપનાર શ્રી રામને હું શરણે જાઉં છું. ૪૮

गिरीशगिरिसुतामनो निवासं

गिरिवर धारिणीहीहिताभिरामम् ।

सुखरदनुजेन्द्रसेविताङ्घ्रिं

सुखरदं रघुनायकं प्रपद्ये ॥४९॥

શંકર તથા પાર્વતીના મનમાં નિવાસ કરનારા, ગિરિવરને ધારણ કરનાર શ્રી કૃષ્ણસ્વરૂપ, અતિ-મનોહર ચરિત્રોવાળા, દેવ દાનવો વગેરે જેમના ચરણકમળની સેવા કરે છે એવા તથા દેવતાઓને વરદાન દેનારા એવા, શ્રી રામચન્દ્રને હું શરણે જાઉં છું. ૪૯

परधनपरदारवर्जितानां

परगुणभूतिषु तुष्टमानसानाम् ।

પરહિતનિરતાત્મનાં સુસેવ્યં

રઘુવરમમ્બુજલોચનં પ્રપદ્યે ॥૫૦॥

પારકું ધન તથા પારકી સ્ત્રીથી સદા દૂર રહેનારા અને પારકા ગુણ તથા પારકી વિભૂતિ (દેખીને) સંતોષી મનવાળા અને નિરન્તર પરોપકાર પારાયણ અન્તઃકરણવાળા પુરુષોથી જેમનું સદા સારી રીતે સેવન થાય છે એવા, રઘુકુળમાં શ્રેષ્ઠ, કમળનેત્ર શ્રી રામને હું શરણે જાઉં છું. ૫૦

સ્મિતરુચિરવિકાસિતાનનાબ્જ—

મતિસુલભં સુરાજનીલનીલમ્ ।

સિતજલરુહચારુનેત્રશોભં

રઘુપતિમીશગુરોર્ગુરું પ્રપદ્યે ॥૫૧॥

જેમનું મુખકમલ મન્દહાસ્યથી શોભી રહ્યું છે એવા, (ભક્તોને) અતિસુલભ, ઇન્દ્ર નીલમણિ સરખા શ્યામ રંગના, જેનાં મનોહર નેત્ર શ્વેતકમળના જેવી શોભાવાળાં છે એવા, ગુરુના ગુરુ એવા શ્રી રઘુનાથજીને હું શરણે જાઉં છું. ૫૧

હરિકમલજશમ્ભુરૂપમેદા—

ત્વમિહ વિભાસિ ગુણત્રયાનુવૃત્તઃ ।

રવિરિવ જલપૂરિતોદપાત્રે—

ધ્વમરપતિસ્તુતિપાત્રમીશમીઢે ॥૫૨॥

સૂર્ય એક છે છતાં પાણીથી ભરેલા પાત્રોમાં જેમ
અનેકરૂપે ભાસે છે તેમ સત્વ, રજઃ અને તમઃ એ
ત્રણ ગુણોના સમ્બન્ધથી વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, અને શંકર
એવા ભેદથી ત્રણ રૂપવાળા ભાસે છે, એવા અને
દેવરાજ ઇન્દ્રથી પણ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય એવા, આપ
ઇશ્વરની હું સ્તુતિ કરું છું. ૫૨

રતિપતિશતકોટિસુન્દરાઙ્ગ

શતપથગોચરભાવનાવિદૂરમ્ ।

યતિપતિહૃદયે સદા વિભાતં

રઘુપતિમાર્તિહરં પ્રભું પ્રપદ્યે ॥૫૩॥

કોટી કામદેવના સરખા સુંદર અંગવાળા, શત-
પથ આદિ (માધ્યંદિની બ્રાહ્મણ)ની પ્રત્યક્ષ ભાવનાએ
કરી પ્રાપ્ત થાય એવા, પરમહંસોના હૃદયને વિષે સદા
પ્રકાશતા, ભક્તોની પીડાને હરનાર, રઘુપતિ પ્રભુ
શ્રી રામને શરણે હું પ્રાપ્ત થયો છું. ૫૩

અસંગ ૮ મો

અરણ્યકાંડ. સર્ગ ૧૦. શ્લો. ૧૭-૩૧

શવરીના આશ્રમમાં શ્રી રામ પધાર્યા છે. તે વખતે

શવરી ઉવાચ ।

તવ સન્દર્શનં રામ ગુરુણામપિ મે નહિ ।

યોષિન્મૂઢાપ્રમેયાત્મન્ હીનજાતિસમુદ્ભવા ॥૧૭॥

શવરી બોલી—હે રામ ! તમારાં દર્શન મારા ગુરુજીને પણ થયાં નહોતાં. હે અપ્રમેય આત્મન્ ! હું હીનજાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલી મૂઢ સ્ત્રી છું, ૧૭

તવ દાસસ્ય દાસાનાં શતસંખ્યોત્તરસ્ય વા ।

દાસીત્વે નાધિકારોઽસ્તિ કુતઃ સાક્ષાત્તૈવ હિ ॥૧૮॥

તમારા દાસના દાસ એમ ઉત્તરોત્તર સેંકડો (પેઢિયે) જેઓ તમારા દાસ છે તેમના દાસીપણાનો મને અધિકાર નથી ત્યારે આપના સાક્ષાત્ દાસી-પણાનો અધિકાર તો ક્યાંથી જ હોય ? ૧૮

કથં રામાય મે દૃષ્ટસ્ત્વં મનોવાગગોચરઃ ।

સ્તોતું ન જાને દેવેશ કિં કરોમિ પ્રસીદ મે ॥૧૯॥

હે રામ ! તમે મન વાણીથી અગોચર છો. (સમજાતું નથી કે) તમારા સ્વરૂપનાં દર્શન, મને આજે

શાથી થયાં ? હે દેવેશ્વર ! તમારી સ્તુતિ કેવી રીતે કરવી તે હું જાણતી નથી. હું શું કરું ? (તમારા દયા-ળુપણાથી) તમે જ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. ૧૯

શ્રી રામ ઉવાચ ।

પુંસ્ત્વે સ્ત્રીત્વે વિશેષો વા જાતિનામાશ્રમાદયઃ ।

ન કારણં મદ્વજને ભક્તિરેવ હિ કારણમ્ ॥૨૦॥

શ્રી રામ બોલ્યાઃ—મારા ભજનને વિષે પુરુષ કે સ્ત્રીનો, જાતિ કે આશ્રમ વગેરેનો ભેદ કારણરૂપ નથી. માત્ર મારી ભક્તિ જ કારણ છે. ૨૦

યજ્ઞદાનતપોભિર્વા વેદાધ્યયનકર્મભિઃ ।

નૈવ દ્રષ્ટુમહં શક્યો મદ્વક્તિવિમુક્તૈઃ સદા ॥૨૧॥

મારી ભક્તિથી વિમુખ પુરુષો, યજ્ઞ, દાન, તપ અથવા વેદનું અધ્યયન આદિ કોઈપણ કર્મથી મને કદિ પણ જોઈ શકતા નથી. ૨૧

તસ્માદ્દામિનિ સંક્ષેપાદ્વક્ત્યેઽહં ભક્તિસાધનમ્ ।

ભક્તિનાં નવ સાધનઃ—

સતાં સંગતિરેવાત્ર સાધનં પ્રથમં સ્મૃતમ્ ॥૨૨॥

માટે હે કલ્યાણિ ! તમને હું સંક્ષેપમાં ભક્તિનાં સાધન કહું છું. તેમાં પહેલું સાધન તો સત્સંગ જ છે. ૨૨

દ્વિતીયં મત્કથાલાપસ્તૃતીયં મદ્ગુણેરણમ્ ।

વ્યાख्याતૃત્વં મદ્વચસાં ચતુર્થં સાધનં ભવેત્ ॥૨૩॥

મારાં જન્મ તથા કર્મોની કથાઓનું કીર્તન કરવું એ બીજું સાધન છે. મારા ગુણોની ચર્ચા કરવી એ ત્રીજું સાધન છે. અને (ગીતા ઉપનિષદાદિ) મારાં વાક્યો ઉપર વ્યાખ્યાન કરવાં તે ચોથું સાધન છે. ૨૩

આચાર્યોપાસનં મદ્રે મદ્બુદ્ધ્યાઽમાયયા સદા ।

પંચમં પુણ્યશીલત્વં યમાદિ નિયમાદિ ચ ॥૨૪॥

નિષ્ઠા મત્પૂજને નિત્યં ષષ્ઠં સાધનમીરિતમ્ ।

મમ મન્ત્રોપાસકત્વં સાઙ્ગં સપ્તમમુચ્યતે ॥૨૫॥

હે કલ્યાણિ ! પોતાના ગુરુદેવની, નિષ્કપટ ભાવથી, મારારૂપ ગણીને સેવા કરવી એ પાંચમું સાધન છે. નિરન્તર પુણ્યકર્મ વિષે પ્રેમસહિત પ્રવૃત્તિ રાખવી, તથા “યમ” તથા “નિયમ” આદિનું (પાલન) કરવું; તથા મારી પૂજામાં સદા પ્રેમ હોવો એ છઠું સાધન છે. તથા મારા મન્ત્રોની સાંગોપાંગ ઉપાસના કરવી તે સાતમું સાધન છે. ૨૪—૨૫

[યમઃ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ.

નિયમઃ શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, ઈશ્વરપ્રણિધાન]

મદ્ભક્તેષ્વધિકા પૂજા સર્વભૂતેષુ મન્મતિઃ ।

બાહ્યાર્થેષુ વિરાગિત્વં શમાદિસહિતં તથા ॥૨૬॥

અષ્ટમં, નવમં તત્ત્વવિચારો મમ ભામિનિ ।

एवं नवविधा भक्तिः साधनं यस्य कस्य वा ॥२७॥

સ્ત્રિયો વા પુરુષસ્યાપિ તિર્યગ્યોનિગતસ્ય વા ।

भक्तिः संजायते प्रेमलक्षणा शुभलक्षणे ॥२८॥

હે કલ્યાણિ ! મારા ભક્તોની (મારા કરતાં)
અધિક પૂજા કરવી, સર્વભૂતોમાં મારી ભાવના કરવી,
બાહ્ય પદાર્થો ઉપર વૈરાગ્ય રાખવો, તથા શમ દમ
સમ્પન્ન થવું—એ આઠમું સાધન છે. મારા તત્ત્વનો
વિચાર કરવો તે નવમું સાધન છે. આ પ્રમાણે નવ
પ્રકારની ભક્તિ છે. હે શુભલક્ષણવાળી શવરી ! સ્ત્રી હોય
કે પુરુષ હોય, પશુ હોય કે પક્ષી હોય (ગમે તે હોય,
પણ) જેનામાં આ સાધન હોય તેનામાં પ્રેમલક્ષણા
ભક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે. ૨૬-૨૮

भक्तौ सञ्जातमात्रायां मत्तत्त्वानुभवस्तदा ।

ममानुभवसिद्धस्य मुक्तिस्तत्रैव जन्मनि ॥२९॥

ભક્તિ થઈ કે તુરંતજ મારા સ્વરૂપનો અનુ-

ભવ થાય છે અને જેને મારા સ્વરૂપનો અનુભવ
 સિદ્ધ થયો તેને તેજ જન્મમાં મુક્તિ મળે છે. ૨૯
 સ્યાત્તસ્માત્કારણં ભક્તિર્મોક્ષસ્યેતિ સુનિશ્ચિતમ્ ।
 પ્રથમં સાધનં यस્ય ભવેત્તસ્ય ક્રમેણ તુ ॥૩૦॥
 ભવેત્સર્વં તતો ભક્તિર્મુક્તિરેવ સુનિશ્ચિતમ્ ।
 યસ્માન્મદ્ભક્તિયુક્તા ત્વં તતોઽહં ત્વામુપસ્થિતઃ ॥૩૧॥
 ઇતો મદર્શનાદ્મુક્તિસ્તવ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ।

માટે ભક્તિ એ જ મોક્ષનું કારણ છે એમ ૩૦ી
 પ્રકારે સિદ્ધ થયું. જેને ભક્તિના પ્રથમ સાધનરૂપ
 સત્સંગ (પ્રાપ્ત) થાય છે, તેને ક્રમે કરી સર્વ સાધનોનો
 લાભ થાય છે. ભક્તિ થાય ત્યાર પછી અવશ્ય મુક્તિ મળે
 છે. તું મારે વિષે ભક્તિવાળી હતી તેથી જ હું તારી
 પાસે આવ્યો છું. હવે મારા દર્શનથી તને મુક્તિ
 મળશે એમાં સંશય નથી. ૩૦-૩૧. ॥

કિષ્કિન્ધાકાંડ.

પ્રસંગ ૧ લો.

કિષ્કિન્ધાકાંડ. સર્ગ ૧. શ્લો. ૭૬-૮૩.

શ્રી રામ એક બાણથી સાત તાલવૃક્ષ વીંધી નાખે
છે તે જોઈ

સુગ્રાવ ઉવાચ ।

દેવ ત્વં જગતાં નાથઃ પરમાત્મા ન સંશયઃ ।
મત્પૂર્વકૃતપુણ્યૌઘૈઃ સજ્જતોઽય મયા સહ ॥૭૬॥

સુગ્રીવ કહે છે:—હે દેવ ! તમે જગતના નાથ
અને પરમાત્મા છો એમાં સંશય નથી. પૂર્વે જન્મા-
ન્તરમાં કરેલા પુણ્યકર્મના સમૂહથી આજે મારો
તમારી સાથે મેળાપ થયો છે. ૭૬

× × × × × × ×
દારાઃ પુત્રા ધનં રાજ્યં સર્વં ત્વન્માયયા કૃતમ્ ।
અતોઽહં દેવ દેવેશ નાકાઙ્ગેઽન્યત્રસીદ મે ॥૭૮॥

હે દેવ ! હે દેવેશ્વર ! સ્ત્રી, પુત્ર, ધન અને રાજ્ય
વગેરે તમારી માયાનાં કાર્યો છે; માટે હું (તમારી
પ્રાપ્તિ સિવાય) બીજા કોઈપણ સુખની ઇચ્છા કરતો
નથી; મારા ઉપર કૃપા કરો. ૭૮

આનંદાનુભવં ત્વાદ્ય પ્રાપ્તોઽહં ભાગ્યગૌરવાત્ ।
મૃદર્યં યતમાનેન નિધાનમિવ સત્પતે ॥૭૧॥

હે સત્પુરુષોના પતિ ! માટી (માટે પૃથ્વી)
ખોદનારા પુરુષને જેમ અકસ્માત્ ધનનો ભંડાર
મળી જાય તેમ મારા મોટા ભાગ્યથી આનંદસ્વરૂપ
તથા અનુભવસ્વરૂપ એવા તમે મને આજ પ્રાપ્ત
થયા છો. ૭૯

× × × × × × ×
ન કાંક્ષે વિજયં રામ ન ચ દારસુखादिकम् ।
भक्तिमेव सदा कान्क्षे त्वयि बन्धविमोचनीम् ॥८५॥

હે રામ ! સ્ત્રી પુત્ર વગેરેના સુખને તથા વિજય-
ને હું ઇચ્છતો નથી; ભવબંધનમાંથી મુક્ત કરનારી
કેવળ તમારી ભક્તિને હું ઇચ્છું છું. ૮૫

त्वन्मायाकृतसंसारस्त्वदंशोऽहं रघूत्तम ।
स्वपादभक्तिमादिश्य त्राहि मां भवसंकटात् ॥८६॥

હે રઘુવંશમાં ઉત્તમ ! આ સંસાર તમારી માયાનો
વિલાસ છે; અને હું તમારા અંશરૂપ છું. (માટે)
તમારા ચરણની ભક્તિ આપીને મને આ સંસારના—
જન્મમરણના—સંકટથી બચાવો. ૮૬

पूर्व मित्रार्युदासीनास्त्वन्मायावृतचेतसः ।

आसन्मेऽद्य भवत्पाददर्शनादेव राघव ॥८७॥

सर्वं ब्रह्मैव मे भाति क्व मित्रं क्व च मे रिपुः ।

यावत्त्वन्मायया बद्धस्तावद्गुणविशेषता ॥८८॥

હે રાઘવ ! તમારી માયાથી જેનું ચિત્ત ઢંકાયલું છે એવો જે હું તેને પૂર્વે મિત્ર, શત્રુ અને ઉદાસી વગેરે હતાં; પરંતુ આજે તમારા ચરણનાં દર્શનથી જ મને સર્વ કાંઈ બ્રહ્મરૂપ જ ભાસે છે, (તો હવે) મારે મિત્ર ક્યાં રહ્યો અને શત્રુ પણ ક્યાં રહ્યો ? પુરુષ જ્યાં સુધી તમારી માયાથી બંધાયેલો હોય છે ત્યાં સુધી સત્વાદિ ગુણોનો ભેદ હોય છે. ૮૭-૮૮

सा यावदस्ति नानात्वं तावद्भवति नान्यथा ।

યાવન્નાનાત્વમજ્ઞાનાત્તાવત્કાલકૃતં ભયસ્ ॥૮૯॥

તે ભેદ જ્યાં સુધી હોય છે ત્યાં સુધી તેને શત્રુ, મિત્ર આદિ ભેદ રહે છે અને અજ્ઞાનને લીધે જ્યાં સુધી તે ભેદ રહે છે ત્યાં સુધી તેને મૃત્યુનો ભય રહે છે. ૮૯

अतोऽविद्यामुपास्ते यः सोऽन्धे तमसि मज्जति ।

मायामूलमिदं सर्वं पुत्रदारादिबन्धनम् ॥

तदुत्सारय मायां त्वं दासीं तव खूत्तम ॥૯૦॥

માટે જે પુરુષ અવિદ્યાને સેવે છે (અવિદ્યાજન્ય પદાર્થોની કામના કરે છે) તે પુરુષ ઘોર નરક (અંધકાર)માં ફૂળે છે. પુત્ર, સ્ત્રી વગેરેનું મૂળ માયા છે. હે રઘુકુળમાં ઉત્તમ ! તમારી દાસીરૂપ માયામાંથી મને બહાર કાઢો. (માયાને મારાથી દૂર કરો.) ૯૦

ત્વત્પાદપદ્માર્પિતચિત્તવૃત્તિ—

સ્ત્વન્નામસંગીતકથાસુ વાણી ।

ત્વન્નક્ત સેવા નિરતૌ કરૌ મે

ત્વદંગસંગં લમતાં મદંગમ્ ॥૯૧॥

હે રામ ! મારા ચિત્તની વૃત્તિ તમારાં ચરણ-કમળ વિષે રહેા; મારી વાણીસદા તમારાં નામ સંકીર્તન તથા કથાવાર્તામાં લાગી રહેા; મારા હાથ તમારા ભક્તોની સેવામાં પ્રીતિથી તત્પર રહેા; મારું અંગ સદા તમારા અંગ સાથે સંગ પામો; ૯૧

ત્વન્મૂર્તિભક્તાન્ સ્વગુરું ચ ચક્ષુઃ

પશ્યત્વજસ્રં સ શ્રુણોતુ કર્ણઃ ।

ત્વજ્જન્મ કર્માણિ ચ પાદયુગ્મં

વ્રજત્વજસ્રં તવ મન્દિરાણિ ॥૯૨॥

મારાં નેત્ર તમારી મૂર્તિનું, તમારા ભક્તોનું

તથા મારા ગુરુનું નિરન્તર દર્શન કરો; મારા કાન નિરન્તર તમારાં જન્મ-ચરિત્રોને સાંભળો; મારાં ચરણ તમારાં દર્શનાર્થે તમારાં મંદિર પ્રત્યે ગમન કરો; ૯૨

અજ્ઞાનિ તે પાદરજો વિમિશ્ર-
તીર્થાનિ વિભ્રત્વહિશત્રુકેતો ।

શિરસ્ત્વદીયં ભવપદ્મજાદ્યૈ-

ર્જુષ્ટં પદં રામ નમત્વજસ્રમ્ ॥૧૩॥

હે ગરુડધ્વજ ! મારાં અંગો સદા તમારાં ચર-
ણની રજથી મિશ્રિત એવાં તીર્થોને ધારણ કરો; હે
રામ ! શ્રી શંકર અને બ્રહ્માદિથી સેવાતાં તમારાં
ચરણને મારું મસ્તક નિરન્તર નમો. ૯૩

પ્રસંગ ૨ જો.

કિષ્કિન્ધાકાંડ. સર્ગ ૨. શ્લોક ૫૯-૬૭.

વાલીને શ્રી રામે જ્યારે એક બાણથી વીંધ્યો ત્યારે
વાલી કહે છે, હે રામ ! સંસારમાં તમે મહાન્ ધર્મત્મા
કહેવાઓ છો. એક પારધિની માફક મને એક વાંદરાને
મારવાથી તમને કયું ફળ, પુણ્ય મળવાનું છે ? વળી
વાંદરાનું માંસ પણ અભક્ષ્ય છે, તો આપ કહો કે મને
મારીને તમે શું કરશો ? આ પ્રમાણે વાલીએ રામને
કહ્યું ત્યારે

રામ ઉવાચ ।

ધર્મસ્ય ગોપ્તા લોકેઽસ્મિંશ્ચરામિ સશરાસનઃ ।

અધર્મકારિણં હત્વા સદ્ધર્મં પાલયામ્યહમ્ ॥૫૯॥

શ્રી રામ બોલ્યા—(હે વાલિ !) આ લોકમાં હું ધર્મનો સંરક્ષક છું; ધર્મની રક્ષા કરવા હાથમાં ધનુષ્ ધારણ કરીને ફરું છું. અધર્મ કરનારાઓને હણીને ધર્મનું પાલન કરું છું. ૫૯

દુહિતા મગિની આતુર્ભાર્યા ચૈવ તથા સ્ત્રુષા ।

સમા યો રમતે તાસામેકામપિ વિમૂઢધીઃ ॥૬૦॥

પાતકી સ તુ વિજ્ઞેયઃ સ વધ્યો રાજભિઃ સદા ॥૬૧॥

દીકરી, બહેન, ભાઈની સ્ત્રી અને પુત્રની વહુ તે ચારે સમાન છે. જે મૂઢ બુદ્ધિવાળો તે ચારમાંથી હર-કોઈની સાથે ગમન કરે છે તેને પાપી જાણવો. સદા રાજાએ તેવાને મારી નાખવો જોઈએ. ૬૦—૬૧

ત્વં તુ આતુઃ કનિષ્ઠસ્ય માર્યાયાં રમસે વલાત્ ।

અતો મયા ધર્મવિદા હતોઽસિ વનગોચર ॥૬૨॥

હે વનચર ! તું તારા નાના ભાઈની સ્ત્રી (તારા) સાથે બળાટારથી રમણ કરે છે; માટે ધર્મને જાણનારા એવા મેં તને હણ્યો છે. ૬૨

ત્વં કપિત્વાન્ન જાનીષે મહાન્તો વિચરન્તિ યત્ ।
લોકં પુનાનાઃ સર્ચારૈસ્તાન્નાતિભાષયેત્ ॥૬૩॥

તું તારા વાનરપણાથી જાણુતો નથી કે મોટા પુરુષો
પોતાના આચરણોથી લોકોને પવિત્ર કરતા ફરે છે.
માટે એમની સાથે અતિભાષણ ન કરવું જોઈએ. ૬૩

તચ્છૂત્વા ભયસંત્રસ્તો જ્ઞાત્વા રામં રમાપતિમ્ ।

વાલી પ્રણમ્ય રમસાદ્રામં વચનમબ્રવીત્ ॥૬૪॥

એ સાંભળી રામને લક્ષ્મીપતિ જાણીને ભયથી
ત્રાસ પામેલો વાલી ઉતાવળે પ્રણામ કરીને નીચે
પ્રમાણે બોલ્યો:—૬૪

રામ રામ મહાભાગ જાને ત્વાં પરમેશ્વરમ્ ।

અજાનતા મયા કિંચિદુક્તં તત્ક્ષન્તુમર્હસિ ॥૬૫॥

હે રામ ! હે રામ ! હે મહાભાગ ! તમે સાક્ષાત્
પરમેશ્વર છો એ હું જાણી ગયો. અજ્ઞાનને લીધે
મેં જે કહ્યું હોય તેની તમે ક્ષમા કરવાને યોગ્ય છો. ૬૫

સાક્ષાત્ત્વચ્છરઘાતેન વિશેષેણ તવાગ્રતઃ ।

ત્યજામ્યસૂન્મહાયોગિદુર્લભં તવ દર્શનમ્ ॥૬૬॥

સાક્ષાત્ તમારાં બાણથી (વીંધાઈને), તેમાં પણ
વિશેષે કરીને તમારી આગળ, હું પ્રાણ ત્યાગ કરું છું;
તમારાં દર્શન યોગિયોને પણ દુર્લભ છે; ૬૬

યન્નામ વિવશો ગૃહ્ણન્ પ્રિયમાણઃ પરં પદમ્
યાતિ સાક્ષાત્સ એવાચ મુમૂર્ષોર્મે પુરઃ સ્થિતઃ ॥૬૭॥
દેવ જાનામિ પુરુષં ત્વાં શ્રિયં જાનકીં શુભામ્ ।

મરતી વખતે મનુષ્ય પરવશ થતાં પણ જે તમારું
નામ લે છે તે સાક્ષાત્ પરમ પદને પામે છે. તે જ
તમે (શ્રી રામ) આજે મારી આ અન્તિમ પળે સા-
ક્ષાત્ મારી સામે આવીને ઉભા છો. ૬૭

હું દેવ ! તમને હું પરમ પુરુષરૂપ જાણું છું. અને
કલ્યાણી જનકીને સાક્ષાત્ શ્રી લક્ષ્મીરૂપ માનું છું.

પ્રસંગ ૩ જે.

કિષ્કિન્ધકાંડ. સર્ગ ૩. શ્લો. ૧૩-૩૫.

શ્રી રામે વાલીનો વધ કર્યો; તે સમાચાર વાલીની
શ્રી તારાને મળતાંજ તે રોતી કકળતી, જ્યાં વાલીનું
શબ પડ્યું હતું ત્યાં આવી વિધવિધ પ્રકારે વિલાપ
કરવા લાગી.

એ પ્રકારે વિલાપ કરતી “ તારા ”ને શ્રી રામચન્દ્રે
દયાપૂર્વક તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરી શાન્તિ આપી.
(શ્લો. ૮-૧૨) પછી

શ્રીરામ ઉવાચ ॥

કિં મીરુ શોચસિ વ્યર્થં શોકસ્યાવિષયં પતિમ્ ।
પતિસ્તવાયં દેહો ચા જીવો વા વદ તત્ત્વતઃ ॥૧૩॥

શ્રી રામ બોલ્યા:—હે ડરપોક સ્ત્રી ! તું તારા પતિનો શોક વ્યર્થ શા માટે કરે છે ? તારો પતિ શોક કરવા યોગ્ય નથી. તું તત્વથી વિચાર કરીને મને કહે કે તારો પતિ આ દેહ છે કે (તેમાં રહેવાવાળો) જીવ છે ? ૧૩

પંચાત્મકો જડો દેહસ્ત્વદ્માંસરુધિરાસ્થિમાન્ ।

કાલકર્મગુણોત્પન્નઃ સોઽપ્યાસ્તેઽધ્યાપિતે પુરઃ ॥૧૪॥

(જે આ દેહને તારો પતિ માનતી હોય તો તે) દેહ પાંચ ભૂતોથી બનેલો, ત્વચા, માંસ, રુધિર, તથા હાડકાંવાળો અને જડ છે; કાળ, કર્મ તથા ગુણોથી ઉત્પન્ન થયેલો છે અને તે તો હજુ પણ તારી સામે પડ્યો છે. ૧૪

મન્યસે જીવમાત્માનં જીવસ્તર્હિં નિરામયઃ ।

ન જાયતે ન મ્રિયતે ન તિષ્ઠતિ ન ગચ્છતિ ॥૧૫॥

જે જીવને તારો પતિ માનતી હોય તો એ જીવ વિકારરહિત છે; તે જન્મતો નથી, મરતો નથી, ઘેસતો નથી, ચાલતો નથી; ૧૫

ન સ્ત્રી પુમાન્વા ષઢ્ઢો વા જીવઃ સર્વગતોઽવ્યયઃ ।

एक एवाद्वितीयोऽयमाकाशवदलेपकः ।

નિત્યો જ્ઞાનમયઃ શુદ્ધઃ સ કથં શોકમર્હતિ ॥૧૬॥

તે જીવ, સ્ત્રી નથી, પુરુષ નથી તથા નપુંસક નથી;
તે (તો) સર્વવ્યાપી તથા અવ્યય છે, એક છે, અદ્વિતીય
છે, આકાશની પેઠે નિર્લેપ છે, નિત્ય છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ
છે તથા શુદ્ધ છે. તે જીવ કેવી રીતે શોક કરવા યોગ્ય
છે ? (અર્થાત્ શોક કરવા યોગ્ય નથી.) ૧૬

देहोऽचित्काष्ठवद्राम जीवो नित्यश्चिदात्मकः ।

सुखदुःखादिसंबंधः कस्य स्याद्राम मे वद ॥१७॥

તારા બોલી:—હે રામ, દેહ કાષ્ટની પેઠે જડ છે
અને જીવ નિત્ય તથા ચૈતન્યરૂપ છે, (તો પછી) સુખ
દુઃખાદિ સંબંધ કોને થાય છે, તે મને કહો. ૧૭

अहंकारादिसंबंधो यावद्देहेन्द्रियैः सह ।

संसारस्तावदेव स्यादात्मनस्त्वविवेकिनः ॥१८॥

શ્રી રામ બોલ્યા:—જ્યાં સુધી દેહ અને ઇન્દ્રિ-
યોમાં “ હું ” અને મારાપણું ” વગેરેનો સંબંધ છે ત્યાં
સુધી (આત્મા તથા અનાત્માના) વિવેકથી રહિત
જીવને (સુખ દુઃખાદિ રૂપ) સંસાર (સાથે સંબંધ) છે. ૧૮

मिथ्यारोपितसंसारे न स्वयं विनिवर्तते ।

विषयान्ध्यायमानस्य स्वप्ने मिथ्यागमो यथा ॥१९॥

જેમ વિષયોનું ધ્યાન કરતાં કરતાં સૂઈ જનાર

માણુસને સ્વપ્નમાં અનેક પદાર્થો દેખાય છે તે બધા મિથ્યા છે તેમ આ સંસાર (આત્મામાં અજ્ઞાન વડે) આરોપિત છે (અને તેથી) જૂઠો છે, પણ તે પોતાની મેળે નિવૃત્ત થતો નથી. ૧૯

અનાદ્યવિદ્યા સંબંધાત્તત્કાર્યાહિંકૃતેસ્તથા ।

સંસારોઽપાર્થકોઽપિ સ્યાદ્રાગદ્દેષાદિસંકુલઃ ॥૨૦॥

અનાદિ અવિદ્યાના સંબંધથી તથા તેના કાર્ય અહંકારથી આ અત્યંત મિથ્યા સંસાર પણ રાગ-દ્વેષાદિથી પૂર્ણ છે. ૨૦

મન एव हि संसारो बन्धश्चैव मनः शुभे ।

આત્મા મનઃ સમાનત્વમેત્ય તદ્વતબન્ધમાક્ ॥૨૧॥

હે કલ્યાણિ ! મન જ સંસાર (નું કારણ) છે, અને મન જ બંધન (કરવાવાળું) છે. આત્મા, મન સાથે એકરૂપ થવાથી તેમાં રહેલાં, સુખદુઃખાદિ બંધન ભોગવે છે. ૨૧

यथा विशुद्धः स्फटिकोऽलक्तकादिसमीपगः ।

તત્તદ્દર્શયુગાભાતિ વસ્તુતો નાસ્તિ રંજનમ્ ॥૨૨॥

જેમ સ્ફટિકમણિ સ્વચ્છ છે, પણ લાખ આદિની પાસે રહેવાથી તે લાખના જેવા રંગનો દેખાય છે; વાસ્તવમાં તેમાં કાંઈ રંગ નથી, ૨૨

બુદ્ધીન્દ્રિયાદિસામીપ્યાદાત્મનઃ સંસૃતિર્બલાત્ ।

આત્મા સ્વલિંગં તુ મનઃ પશ્ચિદ્ધ્ય તદુદ્ભવાન્ ॥૨૩॥

કામાન્ જુષન્ ગુણૈર્બદ્ધઃ સંસારે વર્તતેઽવશઃ ।

આદૌ મનોગુણાન્ સૃષ્ટ્વા તતઃ કર્માણ્યનેકથા ॥૨૪॥

તેમ બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયાદિની સમીપતાથી આત્માને અવશપણે (સુખ દુઃખાદિરૂપ) સંસાર ભાસે છે. પોતાને ઓળખાવનાર સાધન મનને ગ્રહણ કરીને, તેનાથી પ્રાપ્ત થનારા વિષયોનું સેવન કરતો આત્મા તે મનના રાગદ્વેષાદિ ગુણોમાં બંધાય છે અને પરવશ બનેલો તે આત્મા સંસારમાં લિપ્ત થાય છે. પ્રથમ મનના (રાગ દ્વેષાદિ) ગુણોને ઉત્પન્ન કરીને અનેક પ્રકારનાં કર્મ કરે છે. ૨૩-૨૪

શુક્લોહિતકૃષ્ણાનિ ગતયસ્તત્સમાનતઃ ।

एवं कर्मवशाज्जीवो भ्रमत्याभूतसंप्लवम् ॥૨૫॥

(તે કર્મો) શુક્લ (હિંસા રહિત એવાં જપ, ધ્યાનાદિ), લોહિત (હિંસા જેમાં થાય છે એવાં યજ્ઞ યાગાદિ), અને કૃષ્ણ (મધપાનાદિ પાપ કર્મ) એમ ત્રણ પ્રકારનાં છે; અને તેમની ગતિ પણ તે કર્મોના જેવી છે (અર્થાત્ શુક્લ કર્મોની ગતિ બ્રહ્મલોક, રક્ત-

કર્મની ગતિ સ્વર્ગલોક અને કૃષ્ણ કર્મની ગતિ નરક-
લોક). આ પ્રમાણે આ જીવાત્મા કર્મોને વશ થવાથી
પ્રલયકાળ સુધી આ ગતિઓમાં ભટક્યા કરે છે. ૨૫

सर्वोपसंहृतौ जीवो वासनाभिः स्वकर्मभिः ।

अनाद्यविद्यावशगस्तिष्ठत्यभिनिवेशतः ॥૨૬॥

પ્રલયકાળમાં સર્વભૂતોનો લય થતાં આ જીવ
કર્તાભોક્તાપણના અભિનિવેશથી પોતાની વાસના
તથા કર્મો સહિત અનાદિ અવિદ્યામાં લીન થઈ જાય છે. ૨૬

सृष्टिकाले पुनः पूर्ववासनामानसैः सह ।

जायते पुनरप्येवं घटीयन्त्रमिवावशः ॥૨૭॥

જ્યારે સૃષ્ટિકાળ થાય છે ત્યારે પરવશ એવો આ
જીવાત્મા પૂર્વકાળની વાસનાવાળા મનસહિત ફરી
જન્મે છે અને ઘટીયંત્ર (રેંટ)ની પેઠે ધૂમતો રહે છે. ૨૭

यदा पुण्यविशेषेण लभते संगतिं सताम् ।

मद्भक्तानां सुशान्तानां तदा मद्भिषया मतिः ॥૨૮॥

જે સમયે, કોઈ પુણ્યકર્મના પ્રભાવથી અત્યંત શાંત
સ્વભાવવાળા મારા ભક્તોની, વાસંતોની સંગતિ થાય
છે ત્યારે તે જીવાત્માનું ચિત્ત મારા તરફ વળે છે. ૨૮

मत्कथाश्रवणे श्रद्धा दुर्लभा जायते ततः ।

ततः स्वरूपविज्ञानमनायासेन जायते ॥૨૯॥

પછી તેને દુર્લભ એવી મારી કથા સાંભળવામાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. અને શ્રદ્ધાપૂર્વક મારી કથા શ્રવણ કરવાથી અનાયાસે મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. ૨૯

તદાચાર્યપ્રસાદેન વાક્યાર્થજ્ઞાનતઃક્ષણાત્ ।

દેહેન્દ્રિયમનઃ પ્રાણાહંકૃતિભ્યઃ પૃથક્સ્થિતમ્ ॥૩૦॥

સ્વાત્માનુભવતઃ સત્યમાનંદાત્માનમદ્વયમ્ ।

જ્ઞાત્વા સદ્યો ભવેન્મુક્તઃ સત્યમેવ મયોદિતમ્ ॥૩૧॥

ત્યાર પછી ગુરુકૃપાથી ‘તત્ત્વમસિ’ આદિ મહા વાક્યના અર્થના જ્ઞાનથી તથા પોતાના અનુભવથી આ જીવાત્મા પોતાને દેહ, ઇન્દ્રિય, મન, પ્રાણ તથા અહંકારથી ભિન્ન, સત્ય, આનંદ, અદ્વૈત આત્મ-સ્વરૂપ જાણીને એક ક્ષણમાં મુક્ત થઈ જાય છે. (હે તારા) આ મેં તને સત્ય કહ્યું છે. ૩૦-૩૧

एवं मयोदितं सम्यगालोचयति योऽनिशम् ।

तस्य संसारदुःखानि न स्पृशन्ति कदाचन ॥૩૨॥

જે મનુષ્ય મેં કહેલું આ પરમાર્થ-જ્ઞાન અહ-નિશ મનન કરે છે તેને કદિપણ સંસાર (જન્મ મરણ)નાં દુઃખો પ્રાપ્ત થતાં નથી. ૩૨

ત્વમપ્યેતન્મયા પ્રોક્તમાલોચય વિશુદ્ધધીઃ ।

ન સ્પૃશ્યસે દુઃસ્વજાલૈઃ કર્મ બન્ધાદિમોક્ષ્યસે ॥૩૩॥

તું પણ શુદ્ધ ચિત્તવાળી બની, આ મેં કહેલા ઉપદેશનું મનન કર. એમ કરવાથી દુઃખોનો સમૂહ તને સ્પર્શ નહિ કરે અને કર્મબન્ધનથી તું મુક્ત થઈશ. ૩૩

પૂર્વજન્માનિ તે સુશ્રુ કૃતા મદ્ભક્તિરુત્તમા ।

અતસ્તવ વિમોક્ષાય રૂપં મે દર્શિતં શુભે ॥૩૪॥

હે સુંદર બુકુટી વાળિ ! તારા પૂર્વ જન્મમાં તેં મારી ઉત્તમ ભક્તિ કરી હતી, તેથી હે સુંદરિ ! તને મુક્ત કરવા માટે મારાં દર્શન તને કરાવ્યાં. ૩૪

ધ્યાત્વા મદ્રૂપમનિશમાલોચય મયોદિતમ્ ।

પ્રવાહપતિતં કાર્યં કુર્વન્ત્યપિ ન લિપ્યસે ॥૩૫॥

મારા સ્વરૂપનું નિત્ય ધ્યાન ધરતી, તું મારા ઉપદેશનું રાતદિવસ મનન કર. એમ કરવાથી પ્રારબ્ધ અનુસાર પ્રાપ્ત થએલાં કર્મો કરવા છતાં પણ તું લેપાઈશ નહિ. ૩૫

અસંગ ૪ થો.

કિષ્કિન્ધાકાંડ. સર્ગ ૬. શ્લો. ૬૬-૭૪

દેવી સ્વયંભૂત શ્રી રામની સ્તુતિ કરે છે:—

રામ તે પાદયુગલં દર્શિતં મોક્ષદર્શનમ્ ॥૬૬॥

હે રામ ! તમારાં તે મોક્ષદાયક, સંસારરૂપી સાગરથી પાર કરવાવાળાં, તથા સન્માર્ગનું જ્ઞાન કરાવવાવાળાં ચરણકમળનાં મને આજ દર્શન થયાં. ૬૬
અદર્શનં ભવાર્ણનાં સન્માર્ગપરિદર્શનમ્ ।

ધનપુત્રકલત્રાદિ વિભૂતિપરિદર્પિતઃ ।

અર્કિંચનધનં ત્વાદ્ય નાભિધાતું જનોઽર્હતિ ॥૬૭॥

જે મનુષ્ય ધન, પુત્ર, સ્ત્રી અને સમૃદ્ધિ (આદિના મદ)થી ગર્વ પામેલો છે તે, તમે કે જે નિર્ણયનને ધનરૂપ છો એવા તમારા, ગુણગાન કરવાને યોગ્ય નથી. ૬૭

નિવૃત્તગુણમાર્ગાય નિર્ણિક્ચનધનાય તે ।

નમઃ સ્વાત્માભિરામાય નિર્ગુણાય ગુણાત્મને ॥૬૮॥

પ્રવૃત્તિના માર્ગરૂપ આ સંસાર જેમનાથી નિવૃત્ત થયો છે એવા, નિર્ણયનના ધનરૂપ, પોતાના સ્વરૂપને વિષે રમણ કરવાવાળા, (સ્વરૂપે) નિર્ગુણ તથા (આરોપથી) સગુણ એવા તમને નમસ્કાર. ૬૮

કાલરૂપિણમીશાનમાદિમધ્યાન્તવર્જિતમ્ ।

સમં ચરન્તં સર્વત્ર મન્યે ત્વાં પુરુષં પરમ્ ॥૬૯॥

હું દેવ ! કાળસ્વરૂપ, નિયન્તા, આદિ મધ્ય અને અન્ત રહિત, સર્વ પ્રાણીઓમાં અન્તર્યામી-પણાએ કરીને સમાનપણે વિચરતા એવા તમને હું પરમ પુરુષરૂપ માનું છું. ૬૯

દેવ તે ચેષ્ટિતં કશ્ચિન્ન વેદ નૃવિહમ્બનમ્ ॥૭૦॥

હું દેવ ! મનુષ્ય ચરિત્રોનું અનુકરણ કરતા તમે જે જે લીલાઓ કરી છે તે (નો મર્મ) કોઈપણ જાણતું નથી. ૭૦

ન તેઽસ્તિ કશ્ચિદ્દાયિતો દ્રેષ્યો વાપર એવ ચ ।

ત્વન્માયાપિહિતાત્માનસ્ત્વાં પશ્યન્તિ તથાવિધમ્ । ૭૧

હું પ્રભો ! તમને કોઈ પ્રિય નથી; કોઈ અપ્રિય પણ નથી, તેમ કોઈ ઉદાસીન પણ નથી. તોપણ તમારી માયાથી જેમનાં અન્તઃકરણ ઢંકાએલાં છે તેઓ તમને મિત્ર, શત્રુ અને મધ્યસ્થરૂપે જુવે છે. ૭૧

અજસ્યાકર્તુરીશસ્ય દેવતિર્યઙ્નરાદિષુ ।

જન્મકર્માદિકં યદ્યત્તદત્યન્તવિહમ્બનમ્ ॥૭૨॥

દેવ, પશુપક્ષી અને મનુષ્ય વગેરેમાં અજન્મા,

અકર્તા તથા ઈશ્વર એવા તમારાં જે જન્મ તથા કર્મ
આદિ છે તે તમારી મહાન લીલા છે. ૭૨

ત્વામાહુરક્ષરં જાતં કથાશ્રવણસિદ્ધયે ।

કેચિત્કૌસલરાજસ્ય તપસઃ ફલસિદ્ધયે ॥૭૩॥

અક્ષર એવા તમે, ભક્તોને કથા શ્રવણની સિદ્ધિ
કરવાને માટે જન્મ્યા છો. એમ કેટલાક કહે છે; બીજા
કેટલાક કહે છે કે રાજા દશરથના તપનાં ફળને સિદ્ધિ
કરવા માટે તમે જન્મ લીધો છે; ૭૩

કૌસલ્યયા પ્રાર્થ્યમાનં જાતમાહુઃ પેરે જનાઃ ।

દુષ્ટરાક્ષસભૂમારહરણાયાર્થિતો વિભુઃ ॥૭૪॥

બ્રહ્મણા નરરૂપેણ જાતોઽયમિતિ કેચન ।

કોઈક લોકો કહે છે કે કૌશલ્યાની પ્રાર્થનાથી
તમે જન્મ લીધો છે; જ્યારે બીજા કોઈ માને છે કે
પ્રહ્લાદએ પ્રાર્થના કરવાથી ભૂમિ ઉપર ભારરૂપ
રાક્ષસોનો નાશ કરવાને સર્વ વ્યાપક એવા તમે,
મનુષ્યરૂપથી અવતાર ધારણ કર્યો છે. ૭૪॥

અસંગ પ મો.

કિષ્કિન્ધાકાંડ. સર્ગ ૭. શ્લો. ૧૪-૧૯.

વાલીપુત્ર અંગદ, એક માસની અવધિ પૂરી થયા છતાં સીતાજીનો પત્તો મેળવી શક્યો નહિ; તેથી સુગ્રીવ હવે મને મારી નાંખશે એવી બીકથી ચિંતા-તુર થતાં, બીજા વાનરો તેને એક ગુફામાં રહેવાની સૂચના કરી રહ્યા છે. આ વાત શ્રી હનુમાનજીને કાને આવતાં તે અંગદને સમજાવે છે; તથા રામ, સીતા, અને લક્ષ્મણની ઓળખાણ કરાવે છે:—

तदेतद्रामबाणानामभेद्यं किं जगत्त्रये ॥१४॥

ત્રણ જગતમાં રામના બાણથી ભેદી ન શકાય એવું શું છે ? (કાંઈજ નથી.) ૧૪

ये त्वां दुर्बोधयन्त्येते वानरा वानरर्षभ ।

पुत्रदारादिकं त्यक्त्वा कथं स्थास्यन्ति ते त्वया । १५

હું વાનરશ્રેષ્ઠ ! આ બીજા વાનરો (આ ગુફામાં રહેવાથી આપણને કેાઈનું બાણ ભેદી શકશે નહીં એવી) તને જે ખોટી સલાહ આપી રહ્યા છે તેઓ પણ તેમનાં સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેને છોડીને તારી સાથે કેવી રીતે રહી શકશે ? ૧૫

अन्यद् गुह्यतमं वक्ष्ये रहस्यं शृणु मे सुत ।

रामो न मानुषो देवः साक्षान्नारायणोऽन्ययः ॥१६॥

સીતા ભગવતી માયા જનસમ્મોહકારિણી ।

લક્ષ્મણો ભુવનાધારઃ સાક્ષાચ્છેષઃ ફળીશ્વરઃ ॥૧૭॥

હે પુત્ર ! બીજું એક અત્યન્ત ગુપ્ત રહસ્ય હું તને કહું છું તે તું સાંભળ.

રામ (કેાઈ સાધારણ) મનુષ્ય નથી. તે અવિનાશી એવા સાક્ષાત્ નારાયણ દેવ છે. ભગવતી સીતાજી જગતને મોહ પમાડનારી માયા છે; અને લક્ષ્મણ નાગના ઈશ્વર, ત્રિભુવનાધાર સાક્ષાત્ શેષજી છે. ૧૬-૧૭

બ્રહ્મણા પ્રાર્થિતાઃ સર્વે રક્ષોગણવિનાશને ।

માયામાનુષભાવેન જાતા લોકૈકરક્ષકાઃ ॥૧૮॥

તે સર્વે બ્રહ્માની પ્રાર્થનાથી સર્વ લોકોનું રક્ષણ કરવા માટે તથા (દુષ્ટ) રાક્ષસોના સમૂહનો નાશ કરવા માટે માયાથી મનુષ્ય રૂપે જન્મેલા છે. તેમાંથી એકેએક ત્રિલોકીનું રક્ષણ કરવામાં સમર્થ છે. ૧૮

વયં ચ પાર્ષદાઃ સર્વે વિષ્ણોર્વૈકુણ્ઠવાસિનઃ ।

મનુષ્યભાવમાપન્ને સ્વેચ્છયા પરમાત્મનિ ।

વયં વાનરરૂપેણ જાતાસ્તસ્યૈવ માયયા ॥૧૯॥

આપણે બધા (પણ) ભગવાન વિષ્ણુના વૈકુંઠ લોકમાં રહેવાવાળા પાર્ષદ છીએ. પરમાત્માએ પોતાની ઈચ્છાથી મનુષ્યરૂપ ધારણ કર્યું એટલે આપણે પણ તેમની માયા-શક્તિથી વાનર રૂપથી ઉત્પન્ન થયા. ૧૯

પ્રસંગ ૬ થો.

કિષ્કિન્ધાકાંડ. સર્ગ ૮. શ્લો. ૧૨-૧૯.

જટાયુનો ભાઈ સંપાતિ, પાંખો રહિત થવાથી
“હું કેમ કરી જીવીશ?” એવા ભયથી દાવાગ્રિમાં
બળી મરવાની પોતાની ઈચ્છા “ચંદ્રમા” નામના
મુનીશ્વર આગળ કહી બતાવે છે. તેથી

ચન્દ્રમામુનિરુવાચ ॥

શ્રુણુ વત્સ વચો મેઽય શ્રુત્વા કુરુ યથેક્ષિતમ્ ।
દેહમૂલમિદં દુઃસ્વં દેહઃ કર્મસમુદ્ભવઃ ॥૧૨॥

ચન્દ્રમા મુનિ કહે છે:—હે વત્સ ! આજે મારું
એક વચન તું સાંભળ અને પછી તારી ઈચ્છામાં આવે
તેમ કર. આ દુઃખનું મૂળ દેહ છે અને દેહ કર્મથી
ઉત્પન્ન થયેલો છે. ૧૨

કર્મ પ્રવર્તતે દેહેઽહંબુદ્ધયા પુરુષસ્ય હિ ।
અહંકારસ્ત્વનાદિઃ સ્યાદવિદ્યાસંભવો જડઃ ॥૧૩॥

દેહમાં “અહ” બુદ્ધિવડે પુરુષ કર્મ કરે છે. અને
અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલો જડ અહંકાર અનાદિ છે. ૧૩

ચિચ્છાયયા સદા યુક્તસ્તપ્તાયઃપિણ્ડવત્સદા ।
તેન દેહસ્ય તાદાત્મ્યાદેહશ્ચેતનવાન્મભવેત્ ॥૧૪॥

(અગ્નિવડે) તપાવેલા લોઢાના ગોળાની પેઠે આ અહંકાર સદા ચિદાભાસથી વ્યાપ્ત છે; એ ચિદાભાસ વિશિષ્ટ અહંકારનું દેહની સાથે તાદાત્મ્ય (એકપણું) હોવાથી દેહ ચૈતનવાળો જણાય છે. ૧૪

(જમ લોઢાના ગોળામાં વસ્તુતાએ અગ્નિ હોતો નથી પરંતુ તે અગ્નિથી તપીને લાલ થઈ જાય છે તેથી તે અગ્નિના જેવો દેખાય છે અને અગ્નિના જેવું દાહક કર્મ પણ કરે છે; તેમજ અહંકાર પણ ચૈતન્યની સાથે એકરૂપ બની ગયો છે. તે ચૈતન્યના યોગથી ચૈતન્ય સરખો જણાય છે.)

देहोऽहमिति बुद्धिः स्यादात्मनोऽहंकृतेर्बलात् ।

तन्मूल एष संसारः सुखदुःखादिसाधकः ॥૧૫॥

અહંકારના બળથી જ આત્માને “હું દેહ છું” એવી બુદ્ધિ થાય છે; અને તેનાથી જ સુખદુઃખ વગેરે આપનારો સંસાર (જન્મ મરણ) પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫

आत्मनो निर्विकारस्य मिथ्या तादात्म्यतः सदा ।

देहोऽहं कर्मकर्ताहमिति संकल्प्य सर्वदा ॥૧૬॥

નિર્વિકાર આત્માની સાથે દેહના આ મિથ્યા તાદાત્મ્ય સંબંધથી જ જીવ સર્વદા “હું દેહ છું તથા હું કર્મીનો કર્તા છું” એવો સંકલ્પ કરીને, ૧૬

जीवः करोति कर्माणि तत्फलैर्बद्धयतेऽवशः ।

ऊर्ध्वाधो भ्रमते नित्यं पाप पुण्यात्मकः स्वयम् ॥१७॥

કર્મો કરે છે તથા પરવશપણે તેનાં (સુખદુઃખાદિ) ફળોમાં બંધાય છે અને એ પ્રમાણે પોતે પાપપુણ્ય-રૂપ બની સદા ઊંચી તથા નીચી યોનિઓમાં ભટકે છે. ૧૭

कृतं मयाधिकं पुण्यं यज्ञदानादि निश्चितम् ।

स्वर्गं गत्वा सुखं भोक्ष्य इति संकल्पवान् भवेत् ॥१८॥

મેં યજ્ઞ, દાન વગેરે ધણું પુણ્યકર્મ કર્યાં છે, માટે હું ખરેખર સ્વર્ગમાં જઈને સુખ ભોગવીશ એવા સંકલ્પો કર્યા કરે છે; ૧૮

तथैवाध्यासतस्तत्र चिरं भुक्त्वा सुखं महत् ।

क्षीणपुण्यः पतत्यर्वागनिच्छन्कर्मनोदितः ॥१९॥

તથા (હું બહુ પુણ્યવાન છું) એવા અધ્યાસથી તે સ્વર્ગમાં રહીને ધણા કાળસુધી મોટાં સુખોને ભોગવીને, તે પુણ્યો ક્ષીણ થયા પછી કર્મની પ્રેરણાથી, પડવાની ઈચ્છા ન રાખતાં છતાં, નીચે પડે છે. ૧૯

પ્રસંગ ૭ મો.

કિષ્કિન્ધાકાંડ. સર્ગ ૮. શ્લો. ૪૨-૪૬.

શ્લો. ૨૦-૪૧ સુધી નીચે પડતા જીવની વિધવિધ ગતિયો તથા ગર્ભવાસનાં દુઃખ વર્ણવ્યા પછી ચન્દ્રમા મુનીશ્વર મુખ્ય કર્તાવ્ય શું છે તે સંપાતિને કહે છે:—
 एवं देहोऽहमित्यस्मादभ्यासान्निरयादिकम् ।

गर्भवासादिदुःखानि भवन्त्यभिनिवेशतः ॥४२॥

(શ્લો. ૨૦ થી ૪૧ સુધીમાં કહ્યું) એ પ્રમાણે “હું દેહ છું” એવી રીતના અધ્યાસથી એટલે હું કર્તા-ભોક્તા છું એવા અભિનિવેશથી જીવને નરક અને ગર્ભવાસ વગેરેનાં દુઃખો થાય છે. ૪૨

तस्माद्देहद्वयादन्यमात्मानं प्रकृतेः परम् ।

ज्ञात्वा देहादिममતાं त्यक्त्वात्मज्ञानवान् भवेत् ॥४३॥

માટે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એ બન્ને દેહથી જુદા અને પ્રકૃતિથી પર એવા આત્માને જાણીને દેહ વગેરે-માંથી મમતા છોડી આત્મજ્ઞાનવાન થવું. ૪૩

जाग्रदादिविनिर्मुक्तं सत्यज्ञानादिलक्षणम् ।

शुद्धं बुद्धं सदा शान्तमात्मानमवधारयेत् ॥४४॥

જાગ્રદાદિ (ત્રણ અવસ્થાઓ)થી મુક્ત, સત્ય,

જ્ઞાન આદિ લક્ષણવાળા તથા શુદ્ધ, ખુદ્ધ અને શાન્ત-
સ્વરૂપ એવા આત્માને સદા જાણવો. ૪૪

વિદાત્મનિ પરિજ્ઞાતે નષ્ટે મોહેઽજ્ઞસંભવે ।

દેહઃ પતતુ વારબ્ધકર્મવેગેન તિષ્ઠતુ ॥૪૫॥

ચેતનસ્વરૂપ (પોતાના) આત્માનું જ્ઞાન થવાથી
અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલો મોહ નાશ પામે છે;
(પછી આ) દેહ પ્રારબ્ધ કર્મના વેગથી રહે અથવા
પડી જાય (તોપણ શું ?) ૪૫

યોગિનો ન હિ દુઃખં વા સુખં વાઽજ્ઞાનસંભવમ્ ।

તસ્માદ્દેહેન સહિતો યાવત્પ્રારબ્ધસંક્ષયઃ ।

તાવત્તિષ્ઠ સુખેન ત્વં ધૃતકંચુકસર્પવત્ ॥૪૬॥

આત્મજ્ઞાનવાળા પુરુષને અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન
થનારું કોઈ પ્રકારનું સુખ અથવા દુઃખ નથી; માટે
જ્યાંસુધી તારા પ્રારબ્ધનો ક્ષય થાય ત્યાંસુધી કાંચળી
ધારણ કરી રહેલા સર્પની પેઠે આનન્દપૂર્વક દેહ
ધારણ કરીને રહે. ૪૬

સુંદરકાંડ.

પ્રસંગ ૧ લો.

સુંદરકાંડ. સર્ગ ૨. શ્લો. ૨૩-૨૮.

રાવણુ સીતાજી આગળ રામના સંબંધે દ્વિઅર્થી વાક્યો કહે છે: આ શ્લોકોમાં રાવણુ ગુપ્ત ભાવે નિન્દાના મિષથી રામની સ્તુતિ કરે છે.

રામો વનચરાણાં હિ મધ્યે તિષ્ઠતિ સાનુજઃ ।

કદાચિદ્દૃશ્યતે કૈશ્ચિત્ કદાચિન્નૈવ દૃશ્યતે ॥૨૩॥

લક્ષ્મણુ સહિત રામ વનચરોની મધ્યે રહે છે. કોઈ દિવસ જોવામાં આવે છે, તો કોઈ દિવસ જોવામાં જ નથી આવતો. ૨૩

[એમ કહેવાનો આશય:—લક્ષ્મણુ સહિત રામજી તપસ્વિયો સાથે રહે છે. કોઈ કોઈવાર યોગિયોને સમાધિમાં પ્રતીત થાય છે; કોઈવાર પ્રતીત થતા નથી. (દાસીપુત્ર નારદજીને એકવાર દર્શન દીધું. ૫રી દર્શન ન દીધું (ભાગવત સ્કં. ૧ અ. ૬)]

પરમાત્મા સર્વ પ્રાણિમાત્રના શરીરમાં રહેલા હોવાથી સર્વની સાથે છે. પણ જમ કોઈ માણસ, તેના ધરમાં દાટલો ધનનો ખજનો છે તે ન જાણવાથી, ભીખ માગતો ફરે છે તેમ અવિવેકીઓ તે પરમાત્મા પોતાની પાસે છે એવું અવિધાને

લીધે જાણતા નથી; પરન્તુ વિવેકી પુરુષો રામ સિવાય બીજા કાંઈ વસ્તુ સત્ય દેખતા જ નથી. સર્વત્ર રામ જ દેખે છે. ૨૩]

मया तु बहुधा लोकाः प्रेषितास्तस्य दर्शने ।

न पश्यन्ति प्रयत्नेन वीक्षमाणाः समन्ततः ॥२४॥

મેં બહુ લોક, રામને શોધવા મોકલ્યા. તેમણે ચારે બાજુ બહુ બહુ શોધ કરી પરન્તુ ક્યાંય રામને ન દીઠા. ૨૪

[લોક=જેના દ્વારા દેખાય અથવા સમજાય તે=ઈન્દ્રિયો તથા તેના દેવતા.

મેં ઇન્દ્રિયોને તેમના દેવતા સહિત રામને શોધવા મોકલી; પણ બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયો આદિથી પર હોવાથી તેમને તે રામ ન જડ્યા. ૨૪]

किं करिष्यसि रामेण निःस्पृहेण सदा त्वयि ।

त्वया सદालिंगितोऽपि समीपस्थोऽपि सर्वदा ।

हृदयेऽस्य न च स्नेहस्त्वयि रामस्य जायते ॥२५॥

રામ સદા તારાથી આલિંગન કરાયલા છે અને તે સર્વદા તારી સમીપ રહે છે છતાંપણ જે તારા-વિષે સ્પૃહારહિત છે તે રામને તું શું કરીશ ? આ રામના હૃદયમાં તારે માટે સ્નેહ નથી. ૨૫

[નિઃસ્પૃહી રામને તું શું કરીશ ? એનો બાવ:-

રામ તો આત્મારામ છે. તેથી પ્રકૃતિસ્વરૂપ તું સીતામાં સ્તેમની રૂચિ ઢેવી રીતે બને ?

વળી કહ્યું કે, તેં રામને આલિંગન કર્યું છે અને તે રામ તારી પાસે જ હોવા છતાં દુઃખથી તારામાં સ્નેહ નથી. એનો ભાવ:—

શક્તિ અને શક્તિમાનનો સદા અભેદ છે. પરમાત્મા શક્તિને ભેટીને તથા તેની સમીપ જ સદા રહે છે. છતાં આત્મારામ હોવાથી બાહ્ય પદાર્થોમાં એમનો પ્રેમ નથી. ઈશ્વરને છવની માફક આસક્તિ હોતી નથી. ૨૫]

ત્વત્કૃતાન્સર્વભોગાંશ્ચ ત્વદ્ગુણાનપિ રાઘવઃ ।

ભુંજાનોઽપિ ન જાનાતિ કૃતઘ્નો નિર્ગુણોઽધમઃ ૨૬

તેં ઉત્પન્ન કરેલા સર્વ ભોગ તથા તારા ગુણોનો પણ ભોગ ભોગવતો છતાં રામ (તે) બધું ભૂલી ગયો છે. એવો તે કૃતઘ્ની, નિર્ગુણ તથા અધમ છે. ૨૬

[સાંખ્યવાદીઓ રામને ભોક્તા કહે છે. તો પણ “ હું ભોક્તા છું ” એવું અભિમાન રામ નથી કરતા માટે તે કૃતઘ્ન છે. કરેલાં કામનો નાશ કરવાવાળા છે. અથવા

ભક્તોએ કરેલાં શુભાશુભકર્મોને જ્ઞાનાગ્નિવડે બાળીને ભસ્મ કરે છે માટે કૃતઘ્ન છે.

સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ હોવાથી માયાથી રહિત છે તેથી નિર્ગુણ છે. અને કોઈ શબ્દનો વિષય નથી તેથી અધમ (અશબ્દ) છે. ૨૬]

ત્વમાનીતા મયા સાધ્વી દુઃસ્વશોકસમાકુલા ।
 ઇદાનીમપિ નાયાતિ ભક્તિહીનઃ કથં વ્રજેત્ ॥૨૭॥

તું પતિવ્રતાને હું અહિં ઉપાડી લાવ્યો. તું દુઃખ અને શોકથી વ્યાકુળ થઈ છે છતાં તે રામ અહિં નથી આવતો. ભક્તિ રહિત હોવાથી તે આવેજ કેમ? ૨૭

[સીતાને રાવણે પતિવ્રતા કહી. સીતા એ પ્રકૃતિસ્વરૂપ છે. તે પરમાત્માની શક્તિ છે અને સદા પરમાત્મા રામને આધીન છે.

આપું જગત્ તે પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ છે. બ્રહ્માના વરથી રાવણે આપું જગત્ વશ કર્યું એનું નામજ સીતાને લંકામાં લઈ જવી એ છે. તથા રાવણના અન્યાયથી સર્વ લોક દુઃખી થયા એ પ્રકૃતિ અર્થાત્ સીતા, દુઃખી થયાં કહેવાય.

પરમેશ્વર આપ્તકામ હોવાથી સંસારના કોઈ વિષયમાં પ્રીતિ નથી કરતા અર્થાત્ સીતામાં પ્રીતિ નથી કરતા.

પરમાત્મા વ્યાપક તથા અક્રિય હોવાથી એમનામાં આવવું જવું સંભવતું નથી. માટે રામ તમને દુઃખી થયાં જોઈને પણ આવ્યા નહિં એમ કહ્યું છે.

રાવણ પોતાને લક્ષ્ય બનાવી કહે છે કે મારા હૃદયમાં રામ આવતા નથી. કારણકે ભક્તિહીન હોવાથી મારું હૃદય તેમના સુધી પહોંચી શકતું નથી. ૨૭]

નિઃસત્ત્વો નિર્મમો માની મૂઢઃ પણ્ડિતમાનવાન્ ।
નરાધમં ત્વદ્વિમુખં કિં કરિષ્યસિ ભામિનિ ॥૨૮॥

તે રામ સત્ત્વહીન, મમતા વિનાનો, અભિમાની
અને મૂઢ હોવા છતાં પોતાને પંડિત માનવાવાળો છે.
હે સુન્દરિ ! પુરુષોમાં અધમ તથા તારાથી વિમુખ
એવા રામને તું શું કરીશ ? ૨૮

[નિઃસત્ત્વ = બળહીન; ગુણરહિત; ગુણોથી પર.

નિર્મમ = મમતા રહિત (સર્વમાં સમદૃષ્ટિ હોવાથી).

માની = (૧) ધમંડી. (૨) બીજને માન આપવાવાળા.

મૂઢઃ = (૧) મૂર્ખ. (૨) બાળકના સમાન અભિમાન રહિત.

મૂઢઃ = મ્ (શિવઃ) + ડઃ (=ગ્રહા) તામ્યામ્ ડઢઃ = મૂઢઃ

(ધ્યાનવિષયનોતઃ) = શિવ તથા બ્રહ્માનું દ્યેય.

પંડિત માનવાન્ = (૧) પંડિત માનવાવાળો. (૨) પંડિત
પુરુષોથી મનાયેલો.

વળી રાવણે કહ્યું કે આવો નરાધમ અને તારાથી વિમુખ
છે તેને તું શું કરીશ ? અહિં

નરાધમ = (૧) મનુષ્યોમાં અધમ. (૨) મનુષ્ય અધમ છે
જનાથી = સર્વ મનુષ્યોથી જ ઉત્તમ છે.

વિમુખ એટલા માટે કહ્યું કે તું જ પ્રકૃતિસ્વરૂપ છે
તેનાથી તે ભિન્ન છે; અલગ, પર છે. તેથી

તું તેને મોહ પમાડી શકીશ નહિં. ૨૮]

પ્રસંગ ૨ જો.

સુન્દરકાંડ. સર્ગ ૪. શ્લોક ૧૬-૨૫.

અશોકવાટિકા ઉબડયા પછી હનુમાનને રાવણનો પુત્ર મેઘનાદ બ્રહ્માસ્ત્રના પાશથી બાંધી, રાવણની સભામાં લાવે છે. તે હનુમાન રાવણના મન્ત્રી પ્રહસ્તના પૂછવાથી રાવણને, પોતે કોણ છે, ક્યાંથી અને શામાટે ત્યાં આવ્યા છે તે બધું કહી સંભળાવે છે તથા મને મારવા માટે સર્વે રાક્ષસો હાથમાં ધનુષ્ય બાણ આદિ શસ્ત્રો લઈ આવતા હતા તેમને મેં માર્યા; કારણકે સર્વને દેહ બહુ પ્રિય હોય છે. ત્યાર પછી આ મેઘનાદ મને અહિં બાંધી લાવ્યો છે. બ્રહ્માના વરદાનથી તેનું બ્રહ્માસ્ત્ર મને કાંઈ કરી શક્યું નથી. અને હું છૂટો છતાં બંધાયેલાની પેઠે તારા હિતનાં બે વચન કહેવાને તારી પાસે આવ્યો છું, માટે મારાં વચન ધ્યાન પૂર્વક સાંભળ:—

ત્વં બ્રહ્મણો હ્યુત્તમવંશસંભવઃ

પૌલસ્ત્યપુત્રોઽસિ કુબેરવાન્ધવઃ ।

દેહાત્મબુદ્ધ્યાપિ ચ પશ્ય રાક્ષસો

નાસ્યાત્મબુદ્ધ્યા કિમુ રાક્ષસો નહિ ॥૧૬॥

(હનુમાન કહે છે:—હે દશાનન!) તું બ્રહ્માજીના ઉત્તમ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો, પુલસ્ત્યના પુત્ર

વિશ્રવા (પૌલસ્ત્ય)નો પુત્ર અને કુબેરનો ભાઈ છે. (વિચાર કરીને) જો, દેહાત્મબુદ્ધિથી પણ તું રાક્ષસ નથી, તો પછી આત્મબુદ્ધિથી તું રાક્ષસ કેવી રીતે હોઈ શકે ? તું રાક્ષસ નથીજ. ૧૬

(તું વાસ્તવમાં કોણુ છે તે હું બતાવું છું:—)

શરીરબુદ્ધીન્દ્રિયદુઃખસન્તતિ—

ર્ન તે ન ચ ત્વં તવ નિર્વિકારતઃ ।

અજ્ઞાનહેતોશ્ચ તથૈવ સન્તતે—

સ્વપ્નમસ્યાઃ સ્વપતો હિ દૃશ્યવત્ ॥૧૭॥

તું નિર્વિકાર હોવાથી શરીર, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને દુઃખાદિ એ પરપરા તારે નથી અને તે બધાં તું યોતે પણ નથી. એ સંતતિનું કારણ અજ્ઞાન છે અને સ્વપ્નદૃશ્યની પેઠે એ બધાં અસત્ છે. ૧૭

ઇદં તુ સત્યં તવ નાસ્તિ વિક્રિયા

વિકારહેતુર્ન ચ તેઽદ્યત્વતઃ ।

યથા નભઃ સર્વગતં ન લિપ્યતે

તથા ભવાન્દેહગતોઽપિ સૂક્ષ્મકઃ ।

દેહેન્દ્રિયપ્રાણશરીરસંગત—

સ્વાત્મેતિ બુદ્ધ્વા સિલ્બન્ધમાગ્મવેત્ ॥૧૮॥

આ વાત તો તદ્દન સત્ય છે કે (તારા) આત્મસ્વ-
રૂપમાં કોઈપણ જાતનો વિકાર નથી; તેમજ અદ્વિતીય
હોવાથી તારા સ્વરૂપમાં વિકારનું કોઈ કારણ પણ
નથી. જેમ આકાશ સર્વત્ર હોવા છતાં પણ (કોઈ
પદાર્થના ગુણદોષથી) લેપાતું નથી તેમ તું આત્મા
અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી દેહમાં રહેતાં છતાં (તેના સુખ-
દુઃખાદિ વિકારોથી) લેપાતો નથી. દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ
તથા શરીર સાથે આત્મા મળેલો છે એવું જાણવાથી જ
તે આત્મા સર્વ બંધનોનું કારણ બને છે. ૧૮

ચિન્માત્રમેવાહમજોઽહમક્ષરો

હ્યાનન્દમાવોઽહમિતિ પ્રમુચ્યતે ।

દેહોઽપ્યનાત્મા પૃથિવીવિકારજો

ન પ્રાણ આત્માનિલ એષ એવ સઃ ॥૧૯॥

“હું ચૈતન્ય માત્ર, અજન્મા, અવિનાશી તથા
(અખંડ) આનન્દ સ્વરૂપ જ છું” એવો આત્મ-
વિવેક થાય છે ત્યારે તે મુક્ત થાય છે. દેહ તો પૃથ્વીના
વિકારરૂપ પરમાણુઓથી બનેલો હોવાથી અનાત્મા
(જડ) છે. પ્રાણ વાયુરૂપ છે માટે તે પણ આત્મા
નથી; ૧૯

મનોઽપ્યહંકારવિકાર એવ નો
ન ચાપિ બુદ્ધિઃ પ્રકૃતેર્વિકારજા ।

આત્મા ચિદાનન્દમયોઽવિકારવા—
ન્દેહાદિસંઘાદ્યતિરિક્ત ઈશ્વરઃ ॥૨૦॥

અહંકારનું કાર્ય મન તેમજ પ્રકૃતિના વિકારથી ઉત્પન્ન થએલી બુદ્ધિ પણ આત્મા નથી. આત્મા તે ચિદાનન્દ સ્વરૂપ, અવિકારી, દેહાદિ સંઘાતથી જૂદો છે તથા ઈશ્વર (=દેહાદિનો સ્વામી) છે. ૨૦

નિરંજનો મુક્ત ઉપાધિતઃ સદા
જ્ઞાત્વૈવમાત્માનમિતો વિમુચ્યતે ।

અતોઽહમાત્યન્તિકમોક્ષસાધનં
વક્ષ્યે શ્રુણુષ્વાવહિતો મહામતે ॥૨૧॥

તે આત્મા નિર્મળ તથા સર્વદા ઉપાધિથી રહિત છે એવું જ્ઞાન થવાથી જ મનુષ્ય સંસારથી મુક્ત થાય છે. માટે હે મહા બુદ્ધિશાળી રાવણ! હું તને મોક્ષનું ઉત્તમ સાધન કહું છું તે તું સાવધાન થઈને સાંભળ. ૨૧

વિષ્ણોર્હિ ભક્તિઃ સુવિશોધનં ધિય—
સ્તતો ભવેજ્ઞાનમતીવ નિર્મલમ્ ।

વિશુદ્ધતત્વાનુભવો ભવેત્તતઃ
સમ્યગ્વિદિત્વા પરમં પદં વ્રજેત્ ॥૨૨॥

ભગવાન વિષ્ણુની ભક્તિ, બુદ્ધિને તદ્દન નિર્મળ કરનારી છે; તેનાથી (વિવેકદ્વારા) અતિ નિર્મળ આત્મજ્ઞાન થાય છે; તે આત્મજ્ઞાનથી (નિદિધ્યાસન-દ્વારા) શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનો અનુભવ થાય છે અને એ અનુભવ થયા પછી રૂડી રીતે પોતાના સ્વરૂપને જાણવાથી મનુષ્ય પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨

અતો ભજસ્વાદ્ય હરિં રમાપતિં

રામં પુરાણં પ્રકૃતેઃ પરં વિભુમ્ ।

વિસૃજ્ય મૌર્ચ્યં હૃદિ શત્રુભાવનાં

ભજસ્વ રામં શરણાગતપ્રિયમ્ ।

સીતાં પુરસ્કૃત્ય સપુત્રબાન્ધવો

રામં નમસ્કૃત્ય વિમુચ્યસે મયાત્ ॥૨૩॥

માટે પ્રકૃતિથી પર, પુરાણપુરુષ, સર્વવ્યાપક, આદિ નારાયણ, લક્ષ્મીપતિ, શ્રી હરિ, ભગવાન રામનું તું ભજન કર; તારા હૃદયમાં રહેલી શત્રુભાવરૂપ મૂર્ખાઈને છોડીને, શરણાગત વત્સલ શ્રી રામનું ભજન કર. સીતાને આગળ કરી, પુત્રો અને બાન્ધવો સહિત શ્રી રામની પાસે જઈને તેમને નમસ્કાર કર; એમ કરવાથી તું ભયથી છૂટી જઈશ. ૨૩

રામં પરાત્માનમભાવયજ્ઞનો

ભક્ત્યા હૃદિસ્થં સુખરૂપમદ્વયમ્ ।

કથં પરં તીરમવાપ્નુયાજ્ઞનો

ભવામ્બુધેર્દુઃસ્વતરંગમાલિનઃ ॥૨૪॥

જે મનુષ્ય હૃદયને વિષે ખિરાજતા સુખરૂપ,
અદ્વિતીય અને પરમાત્મા એવા શ્રીરામનું ભક્તિથી
ધ્યાન કરતો નથી, તે મનુષ્ય દુઃખરૂપી તરંગોવાળા
ભવસાગરના પારને કેવી રીતે પામી શકે ? ૨૪

નો ચેત્ત્વમજ્ઞાનમયેન વહ્નિના

જ્વલન્તમાત્માનમરક્ષિતારિવત્ ।

નયસ્યધોઽધઃ સ્વકૃતૈશ્ચ પાતકૈ-

ર્વિમોક્ષશંકા ન ચ તે ભવિષ્યતિ ॥૨૫॥

જે તું મારા કહેવા પ્રમાણે રામનું ભજન નહી
કરું તો અજ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી બળતા એવા તારા
આત્માની રક્ષા નહિ કરવાથી, તું શત્રુની પેઠે તારા
પોતાના આત્માને, પોતાનાં કરેલાં પાપોથી નીચે
નરકમાં લઈ જઈશ; અને તેથી સ્વપ્ને પણ તને
મોક્ષની આશા થશે નહિં. ૨૫

યુદ્ધકાંડ.

અસંગ ૧ લો,

યુદ્ધકાંડ. સર્ગ ૧. શ્લો. ૪૯-૫૪

સુગ્રીવ આદિ સર્વે વાનરો, અગાધ સમુદ્રને જોઈ આ વરુણાલયને કેવી રીતે તરી શકીશું ? તેમજ રાક્ષસાધમ રાવણને તો હજી મારવાનો છે, આવો મનમાં વિચાર કરીને શ્રી રામચન્દ્રની આસપાસ બેસી ગયા તે સમયે

રામઃ સીતામનુસ્મૃત્ય દુઃસ્વેન મહતાવૃતઃ ।

વિલપ્ય જાનકીં સીતાં બહુધા કાર્યમાનુષઃ ॥૪૯॥

(દેવતાઓનાં) કાર્ય માટે મનુષ્યમાં અવતરેલા રામચન્દ્ર, સીતાનું સ્મરણ કરી, મહા દુઃખમાં લીન થઈ, બહુ પ્રકારે તેનો વિલાપ કરવા લાગ્યા. ૪૯

(વસ્તુતઃ રામને તો કાંઈ જ નથી કારણ કે)

અદ્વિતીયશ્રિદાત્મૈકઃ પરમાત્મા સનાતનઃ ।

યસ્તુ જાનાતિ રામસ્ય સ્વરૂપં તત્ત્વતો જનઃ ।

તં ન સ્પૃશતિ દુઃસ્વાદિ કિમુતાનન્દમવ્યયમ્ ॥૫૦॥

તે રામજી એક, અદ્વિતીય, ચૈતન્યમાત્ર સનાતન પરમાત્મા છે. જે મનુષ્ય પરમાત્મા રામનું સ્વરૂપ યથાર્થ જાણે છે તેને દુઃખાદિ સ્પર્શ કરતાં નથી તો- પછી આનન્દસ્વરૂપ અને અવિનાશી ભગવાન રામને તો સ્પર્શ કરે જ શાનાં ? ૫૦

દુઃસ્વહર્ષભયક્રોધલોભમોહમદાદયઃ ।

અજ્ઞાનલિંગાન્યેતાનિ કુતઃ સન્તિ ચિદાત્મનિ ॥૫૧॥

દેહાભિમાનિનો દુઃસ્વં ન દેહસ્ય ચિદાત્મનઃ ॥૫૨॥

દુઃખ, હર્ષ, ભય, ક્રોધ, લોભ, મોહ તથા મદ વગેરે બધાંય અજ્ઞાનનાં ચિન્હો છે. ચૈતન્યસ્વરૂપ (રામ)માં એ દુઃખાદિ કેવી રીતે સંભવે ? દેહનું દુઃખ દેહાભિમાનીને થાય છે; ચૈતન્ય આત્માને નહીં. ૫૧—૫૨

સંપ્રસાદે દ્વયાભાવાત્સુખમાત્રં હિ દૃશ્યતે ।

બુદ્ધ્યાદ્યભાવાત્સંશુદ્ધે દુઃસ્વં તત્ર ન દૃશ્યતે ॥

અતો દુઃસ્વાદિકં સર્વં બુદ્ધેરેવ ન સંશયઃ ॥૫૩॥

સુષુપ્તિ અવસ્થામાં દ્વૈત (પ્રપંચ)નો અભાવ થાય છે—દ્વૈત ભાવ ટળી જાય છે; ત્યાં કેવળ સુખનો સાક્ષાત્કાર (અનુભવ) થાય છે. તે અવસ્થામાં બુદ્ધિ આદિનો અભાવ થવાથી શુદ્ધ આત્માને દુઃખ થતું જ નથી. માટે દુઃખાદિ સર્વ બુદ્ધિના જ ધર્મ છે એમાં સંશય નથી. ૫૩

રામઃ પરાત્મા પુરુષઃ પુરાણો

નિત્યોદિતો નિત્યસુખો નિરીહઃ ।

તથાપિ માયાગુણસંગતોઽસૌ

સુખીવ દુઃખીવ વિભાવ્યતેઽબુધૈઃ ॥૫૪॥

રામ પરમાત્મા છે, પુરાણ પુરુષ છે, નિત્ય પ્રકાશ સ્વરૂપ છે, નિત્ય સુખ-સ્વરૂપ તથા ઈચ્છાથી રહિત છે; પરંતુ માયાના ગુણોના સંબંધથી તે રામ અજ્ઞાનીઓને સુખી જેવા અથવા દુઃખી જેવા પ્રતીત થાય છે. ૫૪

પ્રસંગ ૨ જો.

યુદ્ધકાંડ. સર્ગ ૨. શ્લો. ૩૪-૪૩.

વિભીષણે મોટાભાઈ રાવણને શુભ, હિતકર અને પવિત્ર વાક્યોથી શિખામણ આપી. પણ જેમ મરવાવાળો પુરુષ દવા લેતો નથી તેમ કાળની પ્રેરણાથી તે દુષ્ટ રાવણે તેની શિખામણ ન માની, એટલુંજ નહીં પણ તેનો “ધિક્કાર” કર્યો. તેથી મહા બળવાન વિભીષણ, પોતાના હાથમાં ગદા લઈ, સભામાંથી પોતાના ચાર મન્ત્રિયો સાથે ઊઠી ગયો અને અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈને દશ મસ્તકવાળા રાવણને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો: (૩૩)

ધિક્કરોષિ તથાપિ ત્વં જ્યેષ્ઠો ભ્રાતા પિતુઃ સમઃ ।

કાલો રાઘવરૂપેણ જાતો દશરથાલયે ॥૩૪॥

(હું તમારા હિતની વાત કહેનારો છું) છતાં પણ તમે મને ધિક્કારો છો. (હું ઈચ્છું છું કે તમારો

નાશ ન થાય કારણ કે) તમે મારા મોટાભાઈ છો અને તેથી પિતા સમાન છો. તમારો “કાળ” રામના સ્વરૂપથી (મહારાજ) દશરથના ઘરમાં પ્રગટ થયો છે. ૩૪

કાલી સીતાભિધાનેન જાતા જનકનન્દિની ।

તાવુભાવાગતાવત્ર ભૂમેર્મારાપનુત્તયે ॥૩૫॥

(અને મહાશક્તિ) “કાળી” સીતા એ નામથી જનકની પુત્રીરૂપે પ્રગટ થઈ છે. એ બંને પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે અહિં આવ્યાં છે. ૩૫

તેનૈવ પ્રેરિતસ્ત્વં તુ ન શૃણોષિ હિતં મમ ।

શ્રીરામઃ પ્રકૃતેઃ સાક્ષાત્પરસ્તાત્સર્વદા સ્થિતઃ ॥૩૬॥

તે કાળની પ્રેરણાથી તમે માફ હિતકર વચન સાંભળતા નથી. શ્રી રામ હંમેશાં પ્રકૃતિથી પર રહેલા છે; ૩૬

બહિરન્તશ્ચ ભૂતાનાં સમઃ સર્વત્ર સંસ્થિતઃ ।

નામરૂપાદિભેદેન તત્તન્મય ઇવામલઃ ॥૩૭॥

તે, પ્રાણિયોની બહાર તથા અંદર સર્વત્ર સમાન ભાવથી રહેલા છે અને નિત્ય નિર્મળ હોવા છતાં નામ-રૂપ આદિ ભેદથી જે જે પદાર્થમાં રહેલા છે તે તે પદાર્થમય (ભિન્ન જેવા) ભાસે છે. ૩૭

યથા નાનાપ્રકારેષુ વૃક્ષેષ્વેકો મહાનલઃ ।

તત્તદાકૃતિભેદેન મિથ્યતેજ્ઞાનચક્ષુષામ્ ॥૩૮॥

જેમ અજ્ઞાની પુરુષોની દૃષ્ટિમાં એક જ મહા અગ્નિ જુદા જુદા પ્રકારનાં વૃક્ષોમાં તે તે વૃક્ષોના આકાર પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રતીત થાય છે, ૩૮

પञ્ચકોશાદિભેદેન તત્તન્મય इवावभौ ।

नीलपीतादियोगेन निर्मलः स्फटिको यथा ॥૩૯॥

અથવા જેમ શુદ્ધ સ્ફટિક મણિ, નીલ-પીત આદિ રંગોના સંબંધથી, નીલ-પીત આદિ રંગોવાળો દેખાય છે; તેજ પ્રમાણે પંચકોશ વગેરેના ભેદથી આત્મા તે તે કોશરૂપ હોય તેવો ભાસે છે. ૩૯

स एव नित्यमुक्तोऽपि स्वमायागुणविम्बितः ।

કાલઃ પ્રધાનં પુરુષોઽવ્યક્તં ચેતિ ચતુર્વિધઃ ॥૪૦॥

તે (શ્રી ભગવાન) જ (માયાના ગુણથી) નિત્ય-મુક્ત હોવા છતાં પણ પોતાની માયાના ગુણોમાં પ્રતિબિંબ પામવાથી “કાળ, પ્રધાન, પુરુષ અને અવ્યક્ત એવા ચાર પ્રકારના (ભાસે) છે.” ૪૦

प्रधानपुरुषाभ्यां स जगत्कृत्स्नं सृजत्यजः ।

કાલરૂપેણ કલનાં જગતઃ કુરુતેઽવ્યયઃ ॥૪૧॥

તે અજન્મા ભગવાન પ્રધાન અને પુરુષ રૂપથી સંપૂર્ણ જગતની રચના કરે છે અને તે અવિકારી ભગવાન કાળરૂપથી જગતનો સંહાર કરે છે. ૪૧

કાલરૂપી સ ભગવાન્ રામરૂપેણ માયયા ।

બ્રહ્મણા પ્રાર્થિતો દેવસ્ત્વદ્ધાર્થમિહાગતઃ ॥૪૨॥

તે કાળરૂપી ભગવાન, બ્રહ્મદેવની પ્રાર્થનાથી, તમારો નાશ કરવાને માટે માયાવડે રામસ્વરૂપે અહિં આવ્યા છે. ૪૨

તદન્યથા કથં કુર્યાત્સત્યસંકલ્પ ईश्वरः ।

હનિષ્યતિ ત્વાં રામસ્તુ સપુત્રચલવાહનમ્ ॥૪૩॥

ઈશ્વર સત્ય સંકલ્પ છે તેથી તે પોતાની પ્રતિજ્ઞા અન્યથા કેમ કરે? (હે રાવણ!) તારા પુત્ર, સેના અને વાહનો સહિત, રામ તારો જરૂર નાશ કરશે. ૪૩

પ્રસંગ ૩ જો.

યુદ્ધકાંડ. સર્ગ ૩. શ્લોક ૧૭-૩૨

વિભીષણ તેના ચાર મંત્રીઓ સહિત મુક્તિ પામવા મુમુક્ષુ બની શ્રી રામને શરણે આવે છે (૫-૬) એ વાત સુગ્રીવે સાંભળી. સુગ્રીવ આવા માયાવી રાક્ષસોનો વિશ્વાસ ન રાખવા શ્રી રામને વિનંતિ કરે છે. ત્યારે શ્રી રામ કહે છે કે હે કપિશ્રેષ્ઠ ! હું ધારું તો એક નિમિષ માત્રમાં

લોકપાળો સહિત આ જગતનો નાશ તથા ઉત્પત્તિ કરી શકું છું, મારે તમે કોઈ પ્રકારની ચિંતા ન કરશો. એ રાક્ષસ વિભીષણને હું “અભય” દાન આપું છું, એને જલદી અહિં લાવો. (૧૦-૧૧)

એકજ વાર મારે શરણે આવીને “હું તમારો છું” એવું કહીને કોઈ પણ જો અભય માગે તો તેને હું સમસ્ત પ્રાણિયોથી નિર્ભય કરી દઉં છું એવો મારો નિયમ છે. (૧૨) રામનું વચન સાંભળી સુગ્રીવે વિભીષણનો રામ સાથે મેળાપ કરાવ્યો તે વખતે

વિભીષણ ઉવાચ ।

નમસ્તે રામ રાજેન્દ્ર નમઃ સીતામનોરમ ।

નમસ્તે ચણ્ડકોદણ્ડ નમસ્તે ભક્તવત્સલ ॥૧૭॥

હે રામ ! હે રાજરાજેશ્વર ! હે સીતાના મનમાં રમણ કરનાર ! હે ભયંકર ધનુષવાળા ! હે ભક્તવત્સલ ! આપને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૭

નમોઽનન્તાય શાન્તાય રામાયામિત્તેજસે ।

સુગ્રીવમિત્રાય ચ તે રઘૂણાં પતયે નમઃ ॥૧૮॥

અનંત, શાંત, અતુલ તેજવાળા, સુગ્રીવના મિત્ર, અને રઘુકુળ નાયક આપ રામને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૮

જગદુત્પત્તિનાશાનાં કારણાય મહાત્મને ।

ત્રૈલોક્યગુરવેઽનાદિગૃહસ્થાય નમો નમઃ ॥૧૯॥

સંસારની ઉત્પત્તિ અને નાશનું કારણ, ત્રણે લોકના ગુરુ, અનાદિ ગૃહસ્થ એવા આપ મહાત્મા રામને વારંવાર નમસ્કાર છે. ૧૯

(પ્રકૃતિરૂપ સ્ત્રી સાથે ભગવાનનો અનાદિ સંબંધ છે, તેથી તે અનાદિ ગૃહસ્થ કહેવાય છે. વાંચો. પૃ. ૨૦ થી, અયોધ્યાકાંડ પ્રસંગ ૧ લો. શ્લો. ૯-૨૮)

ત્વમાદિર્જગતાં રામ ત્વમેવ સ્થિતિકારણમ્ ।

ત્વમન્તે નિધનસ્થાનં સ્વેચ્છાચારસ્ત્વમેવ હિ ॥૨૦॥

હે રામ ! આપ સંસારની ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિના કારણરૂપ છો; તથા અન્તમાં આપજ તેનું સ્થાય સ્થાન છો. આપ આપની ઈચ્છાનુસાર વિહાર કરવાવાળા છો. ૨૦

ચરાચરાણાં ભૂતાનાં બહિરન્તશ્ચ રાઘવ ।

વ્યાપ્યવ્યાપકરૂપેણ ભવાન્ ભાતિ જગન્મયઃ ॥૨૧॥

હે રાઘવ ! ચર અને અચર ભૂતોની અંદર તથા બહાર વ્યાપ્ય અને વ્યાપકરૂપે આપ વિશ્વરૂપ ભાસો છો. ૨૧

ત્વન્માયયા હૃતજ્ઞાના નષ્ટાત્માનો વિચેતસઃ ।

ગતાગતં પ્રપદ્યન્તે પાપપુણ્યવશાત્સદા ॥૨૨॥

આપની માયા વડે, જેમનું સત્ તથા અસત્ વસ્તુના વિવેકનું જ્ઞાન હરાઈ ગયું છે એવા નાશ પામેલી બુદ્ધિવાળા મૂઢ પુરુષો પોતપોતાનાં પાપપુણ્ય-રૂપ કર્મોને વશ રહી સદા જન્મમરણ પામે છે. ૨૨.

તાવત્સત્યં જગદ્ભ્રાતિ શુક્તિકારજતં યથા ।

યાવન્ન જ્ઞાયતે જ્ઞાનં ચેતસાનન્યગામિના ॥૨૩॥

જ્યાં સુધી મનુષ્ય એકાગ્ર ચિત્તવડે આપના જ્ઞાન-સ્વરૂપને જાણતો નથી ત્યાં સુધી છીપોલીમાં રૂપાની પેઠે તેને આ સંસાર સત્ય ભાસે છે. ૨૩

ત્વદજ્ઞાનાત્સદા યુક્તઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ।

રમન્તે વિષયાન્સર્વાનન્તે દુઃસ્વપ્રદાન્વિમો ॥૨૪॥

હું વિભો ! આપને ન જાણવાથી જ લોકો પુત્ર, સ્ત્રી અને ઘર આદિમાં આસક્ત બની, અન્તમાં દુઃખ દેનારા સર્વે વિષયોમાં સુખ માને છે (વિષયોને સેવે છે). ૨૪

ત્વમિન્દ્રોઽમિર્યમો રક્ષો વરુણશ્ચ તથાનિલઃ ।

કુબેરશ્ચ તથા રુદ્રસ્ત્વમેવ પુરુષોત્તમ ॥૨૫॥

હું પુરુષોત્તમ ! આપજ ઈન્દ્ર, અગ્નિ, યમ,

રાક્ષસ, વરુણ તથા વાયુ છે; તથા આપજ કુબેર અને રુદ્ર છે. ૨૫

ત્વમણોરપ્યનીયાંશ્ચ સ્થૂલાત્ સ્થૂલતરઃ પ્રભો ।

ત્વં પિતા સર્વલોકાનાં માતા ધાતા ત્વમેવ હિ ॥૨૬॥

હે પ્રભો ! આણુથી પણ આણુ, અને મહાનુથી પણ મહાનુ છે; તથા આપ જ સર્વ લોકોના પિતા, માતા, તથા ધાતા (ધારણપોષણ કરવાવાળા) છે. ૨૬

આદિમધ્યાન્તરહિતઃ પરિપૂર્ણોઽચ્યુતોઽવ્યયઃ ।

ત્વં પાણિપાદરહિતશ્ચક્ષુઃશ્રોત્રવિવર્જિતઃ ॥૨૭॥

આપ આદિ, મધ્ય તથા અન્તથી રહિત, સર્વત્ર પરિપૂર્ણ, અચ્યુત તથા અવિનાશી છે; આપ હાથ-પગથી રહિત તથા નેત્ર અને કાન વગરના છે. ૨૭

શ્રોતા દ્રષ્ટા ગ્રહીતા ચ જવનસ્ત્વં સ્થાન્તક ।

કોશેભ્યો વ્યતિરિક્તસ્ત્વં નિર્ગુણો નિરુપાશ્રયઃ ॥૨૮॥

તોપણ હે ખરનો નાશ કરનારા ! આપ સર્વ કાંઈ દેખનારા, સાંભળનારા, ગ્રહણ કરનારા તથા ખાદ્ય જ વેગવાળા છે. આપ અન્નમય આદિ પાંચ કોશોથી રહિત તથા નિર્ગુણ અને નિરાશ્રય છે. ૨૮

નિર્વિકલ્પો નિર્વિકારો નિરાકારો નિરીશ્વરઃ ।

ષડ્ભાવરહિતોઽનાદિઃ પુરુષઃ પ્રકૃતેઃ પરઃ ॥૨૯॥

આપ નિર્વિકલ્પ, નિર્વિકાર અને નિરાકાર છો. આપના કોઈ પ્રેરક નથી. આપ છ વિકારોથી રહિત છો; તથા પ્રકૃતિથી પર, અનાદિ પુરુષ છો. ૨૯

(નિરીશ્વર:=જેના કોઈ ઈશ્વર (પ્રેરક) નથી તે.)

માયયા ગૃહ્યમાણસ્ત્વં મનુષ્ય ઇવ માવ્યસે ।
જ્ઞાત્વા ત્વાં નિર્ગુણમજં વૈષ્ણવા મોક્ષગામિનઃ ॥૩૦॥

માયાને અંગીકાર કરીને આપ મનુષ્યના જેવા દેખાઓ છો. વૈષ્ણવજનો આપને નિર્ગુણ તથા અજન્મા જાણીને મોક્ષ પામે છે. ૩૦

અહં ત્વત્પાદસદ્વૃત્તિનિઃશ્રેણીં પ્રાપ્ય રાઘવ ।
ઇચ્છામિ જ્ઞાનયોગાશ્રયં સૌધમારોઢુમીશ્વર ॥૩૧॥

હે રામ ! હે પ્રભો ! આપના ચરણકમળની વિશુદ્ધ ભક્તિરૂપ નિસરણી મેળવી, જ્ઞાનયોગ નામના રાજભવનના શિખર ઉપર ચઢવાની હું ઇચ્છા રાખું છું. ૩૧

નમઃ સીતાપતે રામ નમઃ કારુણિકોત્તમ ।
રાવણારે નમસ્તુભ્યં ત્રાહિ માં ભવસાગરાત્ ॥૩૨॥

હે સીતાપતે ! આપને નમસ્કાર. હે કૃપાળુમાં ઉત્તમ ! હે રામ ! આપને નમસ્કાર. હે રાવણના શત્રો ! આપને નમસ્કાર. ભવસાગરમાંથી મારી રક્ષા કરો. ૩૨

પ્રસંગ ૪ થો.

યુદ્ધકાંડ. સર્ગ ૩. શ્લો. ૭૧-૭૮

સમુદ્રને જોઈ લાલ નેત્રો કરી શ્રી રામ બોલ્યા:—
“ હે લક્ષ્મણ ! સમુદ્ર કેવો દુષ્ટ છે તે જુઓ ! હજુ મને
મનુષ્ય માનીને દર્શન કરવા પણ નથી આવ્યો. એ
મનુષ્ય, વાનરો સહિત મને શું કરવાનો છે ? એમ તે
સમુદ્ર માને છે. આજે એને સૂકવી નાખવા હું ઈચ્છા
રાખું છું. એમ કહી લાલ નેત્રો કરી મનુષ્ય ઉપર બાણ
ચઢાવ્યું. ૬૪

રામજીની સમુદ્રને બાળીને સુકાવી નાખવાની ઉગ્ર
પ્રતિજ્ઞા સાંભળી, સમુદ્ર કમ્પી ઊઠ્યો; દિવ્યસ્વરૂપ ધારણ
કરી, અનેક પ્રકારની ભેટો ગ્રહણ કરી, શ્રી રામના
ચરણોમાં તે ભેટો ધરીને શ્રી રામની સ્તુતિ કરવા મંડ્યો.
જહોઽહં રામ તે સૃષ્ટઃ સૃજતા નિર્ણિલં જગત્ ।

સ્વભાવમન્યથા કર્તુ કઃ શક્તો દેવનિર્મિતમ્ ॥૭૧॥

(સમુદ્ર કહે છે:—) હે રામજી ! સંપૂર્ણ જગતની
રચના કરતી વખતે આપે મને જડ રચ્યો હતો. તેથી
આપના રચેલા મારા જડ સ્વભાવને કોણ બદલી
શકે ? ૭૧

સ્થૂલાનિ પશ્ચભૂતાનિ જહાન્યેવ સ્વભાવતઃ ।

સૃષ્ટાનિ ભવતૈતાનિ ત્વદાજ્ઞાં લઙ્ઘ્યન્તિ ન ॥૭૨॥

પાંચે સ્થૂળ ભૂતો સ્વભાવથી જ જડ છે. તે આપે જ સરજ્યાં છે. તે આપની આજ્ઞાને ઉલ્લંઘન કરી શકતાં નથી. ૭૨

तामसादहमो राम भूतानि प्रभवन्ति हि ।

कारणानुगमात्तेषां जडत्वं तामसं स्वतः ॥७३॥

હે રામ ! પંચમહાભૂતો તામસ અહંકારથી ઉત્પન્ન થએલાં છે. માટે પોતાના કારણને અનુસરતાં તેમનામાં તમોરૂપ જડપણું તો સ્વભાવથી જ રહેલું છે. ૭૩

[શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે કારણગુણા हि कार्यगुणानारमन्ते । કારણના ગુણો, કાર્યના ગુણને સરજે છે. ૭૩]

निर्गुणस्त्वं निराकारो यदा मायागुणान्प्रभो ।

लील्याङ्गीकरोषि त्वं तदा वैराजनामवान् ॥७४॥

આપ નિર્ગુણ તથા નિરાકાર છો. હે પ્રભો ! જે સમયે આપ ક્રીડા કરવાની ઈચ્છા વડે માયાના ગુણોને અંગીકાર કરો છો તે સમયે આપનું “વૈરાજ” એવું નામ પડે છે. ૭૪

गुणात्मनो विराजश्च सत्त्वाद्देवा बभूविरे ।

रजोगुणात्प्रजेशाद्या मन्योर्भूतपतिस्तव ॥७५॥

તે ગુણમય વિરાટ ભગવાનના સત્ત્વગુણથી દેવ-તાઓ, રજોગુણથી પ્રજાપતિ આદિ અને (તમોગુણ

૩૫) “કોપ ”થી ભૂતપતિ (રુદ્રગણ) ઉત્પન્ન થયા. ૭૫
ત્વામહં માયયા છન્નં લીલયા માનુષાકૃતિમ્ ।

જડબુદ્ધિર્જડો મૂર્ખઃ કથં જાનામિ નિર્ગુણમ્ ॥૭૬॥

માયાના ગુણમાં ઢંકાઈ, કીડાવડે મનુષ્ય
આકૃતિને ધારણ કરેલા એવા આપ નિર્ગુણ પરમા-
ત્માને હું જડબુદ્ધિવાળો જડ તથા મૂર્ખ કેવી રીતે
જાણી શકું ? ૭૬

દण्ड एव हि मूर्खाणां सन्मार्गप्रापकः प्रभो ।

भूतानाममरश्रेष्ठ पशूनां लगुडो यथा ॥૭૭॥

હે પ્રભો ! હે દેવોમાં શ્રેષ્ઠ ! પશુઓને જેમ
લાકડી (નો માર) સીધા રસ્તા ઉપર લાવે છે તે
પ્રમાણે આપનો દંડજ મૂર્ખ પ્રાણીઓને સન્માર્ગ
ઉપર લાવનારો છે. ૭૭

शरणं ते व्रजामीश शरण्यं भक्तवत्सल ।

अभयं देहि मे राम लंकामार्गं ददामि ते ॥૭૮॥

હે ભક્તવત્સલ ! હું, શરણે આવેલાનું રક્ષણ
કરનારા આપને શરણે આવ્યો છું. હે રામજી ! મને
અભય આપો, હું આપને લંકામાં જવાનો માર્ગ
આપું છું. ૭૮

પ્રસંગ ૫ મો.

યુદ્ધકાંડ. સર્ગ ૪. શ્લો. ૪૦-૫૬

રાવણુનો શુક નામનો ચર રાવણુને સુગ્રીવના દશ મન્ત્રિયોનાં નામ તથા બળ વર્ણવી, રામ કોણ છે તે કહે છે અને પછી શ્લો. ૪૩ થી ૫૦ માં કહે છે કે હે રાવણ “ ભલો થા, રામને શરણે જા.”

રામો ન માનુષો સાક્ષાદાદિનારાયણઃ પરઃ ।

સીતા સાક્ષાજ્જગદ્દેતુશ્ચિચ્છત્તિર્જગદાત્મિકા ॥૪૦॥

(તેમ વળી આ) રામચન્દ્ર મનુષ્ય નથી પણ સાક્ષાત્ આદિ નારાયણ પરમાત્મા છે; અને સીતાજી જગતને ઉત્પન્ન કરનારાં ચૈતન્યશક્તિ છે તથા જગત્ સ્વરૂપ છે. ૪૦

× × × ×
ક્ષણનાશિનિ સંસારે શરીરે ક્ષણમંગુરે ।

પંચભૂતાત્મકે રાજંશ્ચતુર્વિંશતિતત્ત્વકે ॥૪૩॥

મલમાંસાસ્થિદુર્ગન્ધભૂયિષ્ઠેઽહંકૃતાલયે ।

કૈવાસ્થા વ્યતિરિક્તસ્ય કાયે તવ જડાત્મકે ॥૪૪॥

હે રાજન્ ! ક્ષણ ક્ષણમાં નાશ થનારા સંસારમાં ચોવીસ તત્ત્વોના સમૂહરૂપ આ ક્ષણભંગુર, પાંચ ભૌતિક શરીરમાં—જેમાં—મળ, માંસ, અસ્થિ, આદિ

દુર્ગન્ધિવાળા પદાર્થોનીજ અધિકતા છે અને જે અહંકારનું આશ્રયસ્થાન છે તથા જડરૂપ છે એવી કાયામાં તેનાથી ભિન્ન એવા તમને આટલી શી પ્રીતિ છે ? ૪૩-૪૪

[પ્રકૃતિ, મહત્તત્ત્વ (સમષ્ટિબુદ્ધિ), ત્રિગુણાત્મક અહંકાર, પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા મન, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, શબ્દાદિક પાંચ વિષયો, એ બધાં મળીને ચોવીસ તત્ત્વો કહેવાય છે.]

યત્કૃતે બ્રહ્મહત્યાદિપાતકાનિ કૃતાનિ તે ।

ભોગભોક્તા તુ યો દેહઃ સદેહોઽત્ર પતિષ્યતિ ॥૪૫॥

જે શરીરને માટે તેં બ્રહ્મહત્યાદિ પાપો કર્યા છે અને જે સંપૂર્ણ ભોગોનું ભોક્તા છે તે આ શરીર તો અહિંજ પડી રહેશે (નાશ પામશે). ૪૫

પુણ્યપાપે સમાયાતો જીવેન સુખદુઃખયોઃ ।

કારણે દેહયોગાદિનાઽઽત્મનઃ કુરુતોઽનિશમ્ ॥૪૬॥

સુખદુઃખના કારણરૂપ (પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં) પાપ-પુણ્ય જીવની સાથેજ આવે છે અને તેજ પુણ્ય-પાપ દેહના સંબંધ આદિ દ્વારા જીવને અહિંનિશ સુખ-દુઃખની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. ૪૬

યાવદ્દેહોઽસ્મિ કર્તાસ્મીત્યાત્માહંકુરુતેઽવશઃ ।

અધ્યાસાત્તાવદેવ સ્યાજ્જન્મનાશાદિસંભવઃ ॥૪૭॥

(અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતા) અધ્યાસને લીધે જ્યાં સુધી આ જીવ “હું દેહ છું, હું કર્તા છું” એવું અભિમાન કરે છે ત્યાં સુધી તેને પરાણે પણ જન્મ-મરણ આદિનો સંભવ બન્યો રહે છે. ૪૭

તસ્માત્ત્વં ત્યજ દેહાદાવભિમાનં મહામતે ।

આત્માતિનિર્મલઃ શુદ્ધો વિજ્ઞાનાત્માચલોઽવ્યયઃ ॥૪૮॥

માટે હું મહાબુદ્ધિશાળિ! તમે દેહાદિમાંથી અભિમાનનો ત્યાગ કરો. આત્મા તો અત્યંત નિર્મળ, શુદ્ધ સ્વરૂપ, વિજ્ઞાનમય, અવિચળ અને અવિકારી છે. ૪૮

સ્વાજ્ઞાનવશતો બન્ધં પ્રતિપદ્ય વિમુહ્યતિ ।

તસ્માત્ત્વં શુદ્ધભાવેન જ્ઞાત્વાત્માનં સદા સ્મર ॥૪૯॥

પોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનને વશ રહેલો (આ જીવ, જન્મ મરણના) બન્ધનમાં પડીને મોહ પામે છે. માટે આત્માના સ્વરૂપને જાણીને તમે નિત્ય તે આત્માનું શુદ્ધભાવથી સ્મરણ કરો. ૪૯

વિરતિં ભજ સર્વત્ર પુત્રદારગૃહાદિષુ ।

નિરયેષ્વપિ ભોગઃ સ્યાચ્છ્વશૂકરતનાવપિ ॥૫૦॥

પુત્ર, સ્ત્રી અને ઘર વગેરેમાં સંબંધ ન રાખો

(ઉપરામ થાઓ); નરકમાં તથા કુતરા અને ભુંડ
આદિ યોનિયોમાં પણ (વિષય) ભોગતો મળે છે. ૫૦
દેહં લब्ધ્વા વિવેકાઢ્યં દ્વિજત્વં ચ વિશેષતઃ ।

તત્રાપિ ભારતે વર્ષે કર્મભૂમૌ સુદુર્લભમ્ ॥

કો વિદ્વાનાત્મસાત્કૃત્વાદેહં ભોગાનુગો ભવેત્ ॥૫૧॥

સત્ અને અસત્ વસ્તુના વિષયમાં, વિવેક બુદ્ધિ-
વાળો દેહ મેળવીને, અને તે (દેહો)માં પણ ખાસ
કરીને બ્રાહ્મણનું શરીર પામીને તથા અતિ દુર્લભ
એવી આ કર્મભૂમિ ભારતવર્ષમાં જન્મ પામીને, એવો
કોણ વિદ્વાન્ હશે કે જે દેહને આત્મા માનીને
ભોગોનું સેવન કરે ? ૫૧

અતસ્ત્વં બ્રાહ્મણો ભૂત્વા પૌલસ્ત્યતનયશ્ચ સન્ ।

અજ્ઞાનીવ સદા ભોગાનનુધાવસિ કિં મુધા ॥૫૨॥

માટે તમે બ્રાહ્મણ હોવાથી અને તે પણ પુલસ્ત્યના
પુત્ર વિશ્રવાના પુત્ર હોઈને અજ્ઞાનીની માફક હંમેશાંજ
આ વિષયભોગો માટે વ્યર્થ શામાટે દોડો છો ? ૫૨

અઙ્ગીકુરુષ્વ મદ્વાક્યં હિતમેવ વદામિ તે ॥૫૩॥

(હે રાવણ !) હું આપના હિતનીજ વાત કહું
છું; આપ તેનો સ્વીકાર કરો. ૫૩

સત્સદ્ગતિં કુરુ ભજસ્વ હરિં શરણ્યં
શ્રીરાઘવં મરકતોપલકાન્તિકાન્તમ્ ।

સીતાસમેતમનિશં ધૃતચાપવાણં
સુગ્રીવલક્ષ્મણવિભીષણસેવિતાઙ્ગિમ્ ॥૫૬॥

આ પ હંમેશાં સત્સંગ કરો અને જેના શરીરની

કાન્તિ મરકત મણિના સમાન છે તથા સુગ્રીવ, લક્ષ્મણ
અને વિભીષણ જેના ચરણકમળોની સેવા કરી રહ્યા
છે તે શરણાગત વત્સલ, ધનુર્બાણધારી શ્રી રઘુનાથજી
તથા સીતાજીનું ભજન કરો. ૫૬

પ્રસંગ ૬ ક્ષો.

યુદ્ધકાંડ. સર્ગ. ૬. શ્લો. ૪૩-૬૧.

યુદ્ધમાં શ્રી રામનું બાણ વાગવાથી રાવણને મૃત્યુ
આવી ગઈ તથા હાથમાંથી ધનુષ્ નીચે પડી ગયું. મૃત્યુ
વળતાં તેને રામે આજ્ઞા કરી “હે રાવણ ! મારા બાણથી
તું વીંધાયો છો. તને આજે લંકામાં જઈ આરામ
લેવાની હું રજા આપું છું, જ. કાલે મારું પરાક્રમ ફરીથી
જોજો.” રાવણ તે રાત્રે લંકામાં જઈ એકલો “કાલનેમિ”
ના ઘેર ગયો; આખી રાત્રિ તેને ઘેર ગાળી. ત્યાં
કાલનેમિ રાવણને સલાહ આપે છે:—

પ્રિયં તે કરવાણ્યેવ ન પ્રાણાન્ ધાર્યામ્યહમ્ ।

મારીચસ્ય યથારણ્યે પુરાભૂન્મૃગરૂપિણઃ ।

તથૈવ મે ન સન્દેહો ભવિષ્યતિ દશાનન ॥૪૩॥

કાળનેમિ કહે છે:—હું આપનું હિત જ કરીશ.
(તેમ કરવામાં) મારા પ્રાણોની દરકાર હું નહિં
કરું; (તથાપિ તેનાથી આપને શો લાભ થશે ?)
હે દશાનન ! પહેલાં દંડકા વનમાં મૃગરૂપ ધારણ
કરેલા મારીચની જે દશા થઈ હતી તેજ દશા મારી
થશે એમાં મને લગારે સન્દેહ નથી. ૪૩

હતાઃ પુત્રાશ્ચ પૌત્રાશ્ચ બાન્ધવા રાક્ષસાશ્ચ તે ॥૪૪॥

ઘાતયિત્વાઽસુકુલં જીવિતેનાપિ કિં તવ ।

રાજ્યેન વા સીતયા વા કિં દેહેન જહાત્મના ॥૪૫॥

આપના પુત્ર, પૌત્ર, બાંધવો તથા જે કોઈ રાક્ષસો
હતા તે બધા મરાઈ ગયા. હે રાવણ ! સર્વ અસુર
કુળનો સંહાર કરાવીને, કદાચ આપ જીવતા રહો
તો પણ શું (ફળ છે) ? રાજ્ય, સીતા અથવા આ
જડ દેહથી પણ શું (લાભ છે) ? ૪૪—૪૫

સીતાં પ્રયચ્છ રામાય રાજ્યં દેહિ વિभीષણે ।

વનં યાહિ મહાબાહો રમ્યં મુનિગણાશ્રયમ્ ॥૪૬॥

હે મહાબાહો! આપ રામચન્દ્રજીને સીતા સોંપી
દો તથા વિભીષણને રાજ્ય આપો. (પછી) મુનિ-
ગણથી સેવાયલા સુંદર તપોવનમાં જાઓ. ૪૬

(નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં ચિત્તની સ્થિરતા માટે વિધિ.)

સ્નાત્વા પ્રાતઃ શુભજલે કૃત્વા સન્ધ્યાદિકાઃ ક્રિયાઃ ।
તત્ત્વ એકાન્તમાશ્રિત્ય સુસ્વાસનપરિગ્રહઃ ॥૪૭॥

(ત્યાં) પ્રાતઃકાળમાં શુદ્ધ જળમાં સ્નાન કરીને
સન્ધ્યા આદિ નિત્યકર્મોથી નિવૃત્ત થઈને એકાન્ત
દેશમાં સુખપૂર્વક આસન વાળી બેસો. ૪૭

વિસૃજ્ય સર્વતઃ સંગમિતરાન્વિષયાન્ બહિઃ ।

બહિઃપ્રવૃત્તાક્ષગણં શનૈઃ પ્રત્યક્ પ્રવાહય ॥૪૮॥

બહારના સર્વ વિષયોના સંગ તજી દઈને, બહાર-
ના વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થનારા ઇન્દ્રિયોના સમૂહને
ધીરે ધીરે પ્રત્યક્ આત્મામાં લગાડો. ૪૮

પ્રકૃતેર્ભિન્નમાત્માનં વિચારય સદાનય ।

ચરાચરં જગત્કૃત્સ્નં દેહબુદ્ધીન્દ્રિયાદિકમ્ ॥૪૯॥

આબ્રહાસ્તમ્બપર્યન્તં દૃશ્યતે શ્રૂયતે ચ યત્ ।

સૈષા પ્રકૃતિરિત્યુક્તા સૈવ માયેતિ કીર્તિતા ॥૫૦॥

હે નિષ્યાપ ! પ્રકૃતિથી ભિન્ન પોતાના આત્માનો

સદા વિચાર કરો. દેહ, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય આદિ તથા સંપૂર્ણ ચરાચર જગત્ અને બ્રહ્માથી આરંભી થુંબડા પર્યન્ત જે કંઈ દેખાય છે, તથા શ્રવણમાં આવે છે તે બધું “ પ્રકૃતિ ” છે એમ કહેવાય છે અને તેનેજ માયા કહે છે. ૪૯-૫૦

सर्गस्थितिविनाशानां जगद्वृक्षस्य कारणम् ।

लोहितश्वेतकृष्णादिप्रजाः सृजति सर्वदा ॥५१॥

(તે માયા) સંસારરૂપી વૃક્ષની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશનું કારણ છે. (તે પ્રકૃતિ) સદા શ્વેત (સત્ત્વગુણ પ્રધાન), લોહિત (રજોગુણ પ્રધાન) અને કૃષ્ણ (તમોગુણ પ્રધાન) પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. ૫૧

कामक्रोधादिपुत्राद्यान्हिंसातृष्णादिकन्यकाः ।

मोहयन्त्यनिशं देवमात्मानं स्वैर्गुणैर्विभुम् ॥५२॥

(તે માયા) કામ ક્રોધ આદિ રૂપ પુત્રોને અને હિંસા, તૃષ્ણા આદિ કન્યાઓને ઉત્પન્ન કરે છે, તથા પોતાના ગુણોદ્ધારા સર્વવ્યાપક અને સ્વયંપ્રકાશ આત્માને અહર્નિશ મોહ પમાડે છે; (પ્રાણીઓને પોતાના આત્મસ્વરૂપનું વિસ્મરણ કરાવે છે.) ૫૨

કર્તૃત્વમોક્તૃત્વમુત્થાન્ સ્વગુણાનાત્મનીશ્વરે ।

આરોપ્ય સ્વવશં કૃત્વા તેન ક્રીડતિ સર્વદા ॥૫૩॥

કર્તાપણું, ભોક્તાપણું આદિ પોતાના ગુણોનો
(પોતાના પ્રભુ) આત્મામાં આરોપ કરીને, તે દ્વારા
આત્માને પોતાને વશ કરી, સદા તેની સાથે ખેલે છે; ૫૩

શુદ્ધોઽપ્યાત્મા યયા યુક્તઃ પશ્યતીવ સદા બહિઃ ।

વિસ્મૃત્ય ચ સ્વમાત્માનં માયાગુણવિમોહિતઃ ॥૫૪॥

(તથા) જે (પ્રકૃતિ)ની સાથે બેડાઈ, માયાના
ગુણોથી મોહ પામી, પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે અને
નિત્ય શુદ્ધ હોવા છતાં પણ જાણે આત્મા બહારના
વિષયોને જ બેતો હોય (એવો જણાય છે). ૫૪

યદા સદ્ગુરુણા યુક્તો બોધ્યતે બોધરૂપિણા ।

નિવૃત્તદૃષ્ટિરાત્માનં પશ્યત્યેવ સદા સ્ફુટમ્ ।

જીવન્મુક્તઃ સદા દેહી મુચ્યતે પ્રાકૃતૈર્ગુણૈઃ ॥૫૫॥

(માયાથી મોહિત થએલો એ પ્રાણી) જ્યારે
જ્ઞાની એવા સદ્ગુરુને શરણે જાય છે અને તેમની
પાસેથી નિર્મળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તે બાહ્ય
એવા જગતના વિષયોમાંથી દૃષ્ટિ ખેંચી લઈને પોતાના
સ્વરૂપને જ સ્પષ્ટ દેખે છે. અને પછી આ દેહધારી જીવ
જીવન્મુક્ત થઈ પ્રાકૃતગુણોથી સદા મુક્ત થાય છે. ૫૫

ત્વમપ્યેવં સદાત્માનં વિચાર્ય નિયતેન્દ્રિયઃ ।

પ્રકૃતેરન્યમાત્માનં જ્ઞાત્વા મુક્તો ભવિષ્યસિ ॥૫૬॥

હે રાવાણ ! આપ પણ એ પ્રમાણે સદા જિતેન્દ્રિય થઈને તથા આત્મસ્વરૂપનો વિચાર કરીને, પ્રકૃતિથી આત્માને ભિન્ન જાણીને મુક્ત થઈ જશો. ૫૬

ધ્યાતું યદ્યસમર્થોઽસિ સગુણં દેવમાશ્રય ॥૫૭॥

(નિર્ગુણ પરમાત્માનું) ધ્યાન કરવાને આપ અસમર્થ હો તો સગુણ પરમાત્માનું સેવન કરો. ૫૭

(સગુણ બ્રહ્મ શ્રીરામનું ધ્યાનઃ—)

હૃત્પદ્મકર્ણિકે સ્વર્ણપીઠે મણિગણાન્વિતે ।

મૃદુશ્લક્ષ્ણતરે તત્ર જાનક્યા સહ સંસ્થિતમ્ ॥૫૮॥

વીરાસનં વિશાલાક્ષં વિદ્યુત્પુંજનિમામ્બરમ્ ।

કિરીટહારકેયૂરકૌસ્તુભાદિભિરન્વિતમ્ ॥૫૯॥

હૃદયરૂપી કમળકળિમાં, મણિઓના સમૂહ જેમાં જડેલા છે એવા કોમળ અને અત્યંત લીસા સુવર્ણના આસન ઉપર જનકીની સાથે વીરાસનથી બેઠેલા; વિશાળ નેત્રવાળા; વીજળીના સમૂહ જેવાં તેજસ્વી (પીળાં) વસ્ત્રવાળા; મુકુટ, હાર, બાજુબંધ અને કૌસ્તુભ આદિ મણિને ધારણ કરનારા; ૫૮—૫૯

નૂપુરૈઃ કટકૈર્માન્તં તથૈવ વનમાલયા ।
 લક્ષ્મણેન ધનુર્દ્રન્દ્રકરેણ પરિસેવિતમ્ ॥૬૦॥
 એવં ધ્યાત્વા સદાત્માનં રામં સર્વહૃદિ સ્થિતમ્ ।
 ભક્ત્યા પરમયા યુક્તો મુચ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥૬૧॥

ઝાંઝર તથા કડાંથી શોભાયમાન; વનમાળાધારી;
 બન્ને હાથમાં (એક પોતાનું અને એક શ્રીરામનું એવાં
 બે) ધનુષને ધારણ કરનાર લક્ષ્મણથી સેવાતા; સર્વના
 હૃદયમાં નિવાસ કરનારા પોતાના આત્મારૂપ શ્રી
 રામનું પરમભક્તિથી એ પ્રમાણે સદા ધ્યાન ધરવાથી
 આપ મુક્ત થશો એમાં સંશય નથી. ૬૦-૬૧

પ્રસંગ ૭ મો.

યુદ્ધકાંડ. સર્ગ. ૭. શ્લો. ૫૭-૬૫.

રાવણનાં દુઃખથી ભરેલાં વચન સાંભળી કુંભકર્ણ
 સારી પેઠે હસ્યો, પછી બોલ્યો:—

પુરા મન્ત્રવિચારે તે ગદિતં યન્મયા નૃપ ।
 તદ્વદ્ય ત્વામુપગતં ફલં પાપસ્ય કર્મણઃ ॥૫૭॥

હે રાજન્ ! મન્ત્રણા કરતી વખતે પહેલાં મેં જે
 કહ્યું હતું તે, પાપકર્મનું ફળ આ વખતે તને પ્રાપ્ત
 થયું છે. ૫૭

पूर्वमेव मया प्रोक्तो रामो नारायणः परः ।

सीता च योगमायेति बोधितोऽपि न बुध्यसे ॥૫૮॥

મેં પહેલાંજ કહ્યું હતું કે રામ સાક્ષાત્ પરમાત્મા,
નારાયણ છે; સીતા યોગમાયા છે; એવો મેં તને
ઉપદેશ કર્યો હતો તો પણ તું સમજતો નથી. ૫૮

(શ્રી રામ પરમાત્મા છે અને સીતા યોગમાયા છે
એ વસ્તુ કુંભકર્ણે શી રીતે જાણી તે કહે છે:—મને
નારદે કહ્યું હતું કે “હું દેવતાઓની એક ગુપ્ત ગોષ્ઠી
(મન્ત્રણા)માં બેઠો હતો. ૬૦)

तत्रोत्पन्नमुदन्तं ते वक्ष्यामि शृणु तत्त्वतः ।

युवाभ्यां पीडिता देवाः सर्वे विष्णुमुपागताः ॥૬૧॥

તે ગુપ્ત ગોષ્ઠીમાં જે વાત નિશ્ચય દરવામાં
આવી છે તે તને યથાર્થ કહું છું, તે તું સાંભળ.
તમો બન્ને ભાઈઓથી અતિશય પીડા પામેલા બધા
દેવો વિષ્ણુ ભગવાનની પાસે ગયા; ૬૧

ऊचुस्ते देवदेवेशं स्तुत्वा भक्त्या समाहिताः ।

जहि रावणमक्षोभ्यं देव त्रैलोक्यकण्ठकम् ॥૬૨॥

દેવના દેવ સર્વેશ્વર વિષ્ણુ ભગવાનની અત્યંત
ભક્તિ અને (ચિત્તની) એકાગ્રતાથી સ્તુતિ કરીને

કહેવા લાગ્યા કે હું દેવ ! આ રાવાણ ત્રણે લોકને
દુઃખ દેનારો છે, અને અમે કોઈ તેનો વાળ પણ
વાંકો કરી શકતા નથી (તેના આગળ અમારું જરાયે
ચાલતું નથી). માટે આપ તેનો સંહાર કરો. ૬૨

માનુષેણ મૃતિસ્તસ્ય કલ્પિતા બ્રહ્મણા પુરા ।

અતસ્ત્વં માનુષો ભૂત્વા જહિ રાવણકણ્ટકમ્ ॥૬૩॥

બ્રહ્માએ પૂર્વ કાળમાં તેનું મરણ મનુષ્યને હાથે
નિર્માણ કર્યું છે; એટલા માટે આપ મનુષ્યનો અવતાર
ધારણ કરીને કંટકરૂપ રાવાણનો વધ કરો. ૬૩

તથેત્યાહ મહાવિષ્ણુઃ સત્યસંકલ્પ ईश्वरः ।

જાતો રઘુકુલે દેવો રામ इत्यभिविश्रुतः ॥૬૪॥

સર્વ શક્તિમાન તથા સત્યસંકલ્પ એવા વિષ્ણુએ
કહ્યું “ બહુ સારું.” (તે વિષ્ણુ દેવ) હમણાં રઘુ-
વંશમાં પરમ પ્રસિદ્ધ રામને નામે પ્રગટ થયા છે. ૬૪

સ હનિષ્યતિ વઃ સર્વાનિત્યુક્ત્વા પ્રયયૌ મુનિઃ ।

અતો જાનીહિ રામં ત્વં પરં બ્રહ્મ સનાતનમ્ ॥૬૫॥

એ તમારા બધાનો નાશ કરશે.” આ રીતે કહીને
નારદમુનિ ચાલ્યા ગયા. માટે તમે રામને સનાતન
પરબ્રહ્મ જાણો. ૬૫

પ્રસંગ ૮ મો.

યુદ્ધકાંડ. સર્ગ ૮. શ્લો. ૩૪-૪૭; ૬૮.

રાવણે પોતાના સંકટ સમયે કુંભકર્ણને જગાડ્યો. કુંભકર્ણ રાવણનાં વ્યંગ વચન સાંભળી ક્રોધે ભરાયો. રામની સામે યુદ્ધ કરવા ચાલી નીકળ્યો. વાનરો નાસ-ભાગ કરવા લાગ્યા. વાનરોનો અનેક રીતે સંહાર કરતા કુંભકર્ણને જોઈ, હાથમાં ગદા લઈને ઉભેલો વિભીષણ મોટાભાઈ કુંભકર્ણના ચરણમાં પ્રણામ કરી બોલ્યો:—
(૮-૯)

હે મહામતિવાળા મોટાભાઈ! હું, ભાઈ ઉપર દયા કરો. મેં મોટાભાઈ રાવણને હિતકારક સલાહ આપીને કહ્યું કે શ્રી રામ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. સીતા પાછી સોંપો. તે ન માનતાં મારો તિરસ્કાર કરી, મને તરવાર લઈ મારવા દોડ્યા. તેથી હું ચાર મન્ત્રિયોની સાથે રામને શરણે ગયો છું. (૧૨) વિભીષણને કુંભકર્ણ પોતાની છાતી સાથે ચોંપ્યો અને “રામના ચરણનો આશ્રય કરી ઘણો વખત જીવતો રહે” એવો આશીર્વાદ આપી કહ્યું કે ભાઈ, મારા મનમાં વીરરસ છાઈ રહ્યો છે. મોટે હવે તું જા. એમ કહી કુંભકર્ણ યુદ્ધમાં ઉતર્યો. તેને શ્રી રામે યુદ્ધમાં હણ્યો. ત્યારે

નારદ ઉવાચ ।

દેવદેવ જગન્નાથ પરમાત્મન્સનાતન ।

નારાયણાસિલાધાર વિશ્વસાક્ષિન્નમોઽસ્તુ તે ॥૩૪॥

(નારદજી સ્તુતિ કરતાં બોલ્યા:—) હે દેવોના દેવ ! હે જગન્નાથ ! હે પરમાત્મન્ ! હે સનાતન પુરુષ ! હે નારાયણ ! હે સર્વાધાર ! હે વિશ્વ સાક્ષિન્ ! હું તમને નમસ્કાર કરું છું. ૩૪

વિશુદ્ધજ્ઞાનરૂપોઽપિ ત્વં લોકાનતિવશ્ચયન્ ।

માયયા મનુજાકારઃ સુખદુઃખાદિમાનિવ ॥૩૫॥

તમે વસ્તુતાએ વિશુદ્ધ વિજ્ઞાનમય છો, તથાપિ પોતાની માયાવડે, સર્વ લોકોને મોહિત કરતા થકા, મનુષ્યનો અવતાર ધારણ કરીને, સુખી છતાં દુઃખી જેવા જણાઓ છો. ૩૫

ત્વં માયયા ગુહ્યમાનઃ સર્વેષાં હૃદિ સંસ્થિતઃ ।

સ્વયંજ્યોતિઃ સ્વભાવસ્ત્વં વ્યક્ત એવામલાત્મનામ્ ॥૩૬॥

તમારી માયાવડે ઢંકાઈને સર્વના હૃદયમાં (અન્તર્યામી રૂપે) તમે રહેલા છો; તમે સ્વયં પ્રકાશ સ્વરૂપ છો (છતાં) શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળા પુરુષોને જ તમારો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૩૬

उन्मीलयन् सृजस्येतन्नेत्रे राम जगत्त्रयम् ।

उपसंह्रियते सर्वं त्वया चक्षुर्निमीलनात् ॥३७॥

હે રામ ! તમે નેત્રો ખોલતાં આ ત્રિલોકીને રચ્યો છો. અને નેત્રો મીંચી જાઓ છો ત્યારે એ સર્વનો લય થઈ જાય છે. ૩૭

यस्मिन्सर्वमिदं भाति यतश्चैतच्चराचरम् ।

यस्मान्न किंचिल्लોકેऽस्मिस्तस्मै ते ब्रह्मणे नमः ॥३८॥

જેને વિષે આ સર્વ (ચરાચર જગત્) પ્રતીત થાય છે, અને જેનાથી (આ) ચરાચર જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, તથા જેનાથી ભિન્ન (જેના સિવાય) આ જગતમાં ખીજું કંઈ નથી એવા આપ બ્રહ્મને હું નમસ્કાર કરું છું. ૩૮

प्रकृतिं पुरुषं कालं व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणम् ।

यं जानन्ति मुनिश्रेष्ठास्तस्मै रामाय ते नमः ॥३९॥

જેને મુનીશ્વરો પ્રકૃતિ, પુરુષ, કાળ તથા વ્યક્ત તેમજ અવ્યક્ત જાણે છે તે આપ શ્રી રામને હું નમસ્કાર કરું છું. ૩૯

विकाररहितं शुद्धं ज्ञानरूपं श्रुतिर्जगौ ।

त्वां सर्वजगदाकारमूर्तिं चाप्याह सा श्रुतिः ॥४०॥

વેદો આપને નિર્વિકાર, શુદ્ધ અને જ્ઞાન સ્વરૂપે વર્ણવે છે; તથા તેજ વેદ આપને સમસ્ત જગતરૂપ મૂર્તિમાન (વિરાટ સ્વરૂપ) પણ વર્ણવે છે. ૪૦

વિરોધો દૃશ્યતે દેવ વૈદિકો વેદવાદિનામ્ ।

નિશ્ચયં નાધિગચ્છન્તિ ત્વત્પ્રસાદં વિના બુધાઃ ॥૪૧॥

હે દેવ ! વેદવેત્તાઓને વૈદિક (વેદ-વચનોમાં) વિરોધ જોવામાં આવે છે; આપની કૃપાવિના વિદ્વાનો પણ (કોઈ એક) નિશ્ચય ઉપર આવતા નથી. ૪૧

માયયા ક્રીડતો દેવ ન વિરોધો મનાગપિ ।

રશ્મિજાલં સ્વેર્યદ્દદ્ દૃશ્યતે જલવદ્ ભ્રમાત્ ॥૪૨॥

ભ્રાન્તિજ્ઞાનાત્તથા રામ ત્વયિ સર્વં પ્રકલ્પ્યતે ।

મનસોઽવિષયો દેવ રૂપં તે નિર્ગુણં પરમ્ ॥૪૩॥

હે દેવ ! માયાવડે ક્રીડા કરતા એવા આપને વિષે (વેદ વચનોમાં દેખાતો) જરાપણ વિરોધ નથી; જેવી રીતે સૂર્યનાં કિરણોનો સમૂહ ભ્રાન્તિથી જળના જેવો દેખાય છે, તેવી રીતે હે રામ ! આ સંપૂર્ણ જગત અજ્ઞાનને લીધે આપમાં કલ્પિત દેખાય છે. હે દેવ ! આપનું (માયાથી) પર જે નિર્ગુણ સ્વરૂપ છે તે તો મનનો વિષય નથી. ૪૨-૪૩

કથં દૃશ્યં ભવેદેવ દૃશ્યાભાવે ભજેત્કથમ્ ।
 અતસ્તવાવતારેષુ રૂપાણિ નિપુણા ભુવિ ॥૪૪॥
 ભજન્તિ બુદ્ધિસમ્પન્નાસ્તરન્ત્યેવ ભવાર્ણવમ્ ।
 કામક્રોધાદયસ્તત્ર બહવઃ પરિપન્થિનઃ ॥૪૫॥

હે દેવ ! (આપનું નિર્ગુણ સ્વરૂપ) આ સ્થૂળ નેત્રોથી કેવી રીતે જોઈ શકાય ? અને દેખાય નહિ એવા સ્વરૂપનું ભજન (ધ્યાન) પણ કેવી રીતે થાય ? એટલા માટે સંસારમાં બુદ્ધિમાન્ પુરુષો અવતારોથી ધારણ કરેલાં આપનાં રૂપો (મૂર્તિઓ)નું ભજન કરે છે; (અને તે ભજનના પ્રભાવથી) બુદ્ધિમાન્ થએલા તે પુરુષો સંસારરૂપી સાગરને તરી જાય છે, પરંતુ આપના ભજનમાં કામ, ક્રોધ વગેરે ધણાં વિદ્યો (શત્રુઓ)છે. ૪૪-૪૫

भीषयन्ति सदा चेतो मार्जारा मूषकं यथा ।
 त्वन्नाम स्मरतां नित्यं त्वद्रूपमपि मानसे ॥४६॥
 त्वत्पूजानिरतानां ते कथामृतपरात्मनाम् ।
 त्वद्भक्तसङ्गिनां राम संसारो गोष्पदायते ॥४७॥

જેમ ખિલાડાં ઉંદરોને ખીવરાવે છે તેમ તે કામ-

ક્રોધાદિક ભક્તોનાં ચિત્તને સદા બીવરાવે છે. (પરન્તુ) જે પુરુષો પોતાના મનમાં નિત્ય આપના નામનું તથા રૂપનું સ્મરણ કરે છે, આપની પૂજા કરવામાં તત્પર રહે છે, આપની કથારૂપી અમૃતનું પાન કરે છે તથા આપના ભક્તોનો સંગ કરે છે તેમને તો હે રામ ! આ સંસાર ગાયની ખરી જેવડો થઈ પડે છે અર્થાત્ સંસાર જે કે સમુદ્રની પેઠે તરવો મુશ્કેલ છે છતાં તે ગાયની ખરી જેવડો નાનો-તુચ્છ ભાસે છે.

૪૬-૪૭

x x x x x

ત્વમેવ સાક્ષાજ્જગતામધીશો

નારાયણો લક્ષ્મણ એવ શેષઃ ।

યુવાં ધરામારનિવારણાર્થં

જાતૌ જગન્નાટકસૂત્રધારૌ ॥૬૮॥

હે ભગવન્ ! આપ સાક્ષાત્ જગત્પતિ નારાયણ છો; અને લક્ષ્મણ શેષનો જ અવતાર છે. આપ બન્ને, સંસારરૂપી નાટકના સૂત્રધાર, પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે અવતરેલા છો. ૬૮

પ્રસંગ ૯ મો.

યુદ્ધકાંડ. સર્ગ ૧૦. શ્લોક ૩૬-૬૦.

મંદોદરીને વિલાપ કરતી સાંભળીને રાવણે યજ્ઞ અધુરો મૂક્યો અને તેને જ્ઞાનપૂર્વક સમજાવવા લાગ્યો.

રાવણ ઉવાચ ।

दैवाधीनमिदं भद्रे जीवता किं न दृश्यते ।
त्यजशोकं विशालाक्षि ज्ञानमालम्ब्य निश्चितम् ॥३६॥

હે કલ્યાણિ ! આ સુખ-દુઃખ દૈવને આધીન છે; જીવતો પ્રાણી શું શું જોતો નથી ? (સુખ દુઃખ બધું જીવે છે.) હે વિશાળ નેત્રવાળિ ! (જે ભાગ્યમાં છે તેને કોઈપણ ફેરવી શકતું નથી) એ નિશ્ચિત જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને તું શોક (કરવો) છોડી દે. ૩૬

अज्ञानप्रभवः शोकः शोको ज्ञानविनाशकृत् ।
अज्ञानप्रभवाहन्धीः शरीरादिष्वनात्मसु ॥३७॥

આ શોક અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્ઞાનનો નાશ કરે છે. શરીર વગેરે અનાત્મ પદાર્થોમાં “અહં બુદ્ધિ” એ પણ અજ્ઞાનથી જ થાય છે. ૩૭

तन्मूलः पुत्रदारादिसंबंधः संसृतिस्ततः ।
हर्षशोकभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः ॥३८॥

તે અહંબુદ્ધિથી પુત્ર, સ્ત્રી આદિ સાથે સંબંધ થાય છે અને તે સંબંધથી જન્મ-મરણરૂપ સંસાર તથા હર્ષ, શોક, ભય, ક્રોધ, લોભ, મોહ, સ્પૃહા વગેરે થાય છે. ૩૮

अज्ञानप्रभवा ह्येते जन्ममृत्युजरादयः ।

आत्मा तु केवलः शुद्धो व्यतिरिक्तो ह्यलेपकः ॥૩૯॥

आनन्दरूपो ज्ञानात्मा सर्वभावविवर्जितः ।

न संयोगो वियोगो वा विद्यते केनचित्सतः ॥૪૦॥

જન્મ, મરણ અને ઘડપણ આદિ અવસ્થા અજ્ઞાનથી થાય છે.

આત્મા તો એક માત્ર, શુદ્ધ, સર્વથી પૃથક્ તથા અસંગ આનન્દસ્વરૂપ, જ્ઞાનમય તથા સર્વ ભાવથી રહિત છે. એ સત્યસ્વરૂપ આત્માનો કોઈ વસ્તુ સાથે સંબંધ અથવા કોઈ વસ્તુથી વિયોગ થતો નથી. ૩૯-૪૦

एवं ज्ञात्वा स्वमात्मानं त्यज शोकमनिन्दिते ।

इदानीमेव गच्छामि हत्वा रामं सलक्ष्मणम् ॥૪૧॥

હે સુન્દરિ ! તું તને પોતાને આવા (આત્મા સ્વરૂપ) જાણીને શોકનો ત્યાગ કર. હું હમણાં જ જઈ છું અને લક્ષ્મણ સહિત રામને મારીને (પાછો આવીશ.) ૪૧

x

x

x

x

x

રાવણનાં એ બધાં વચન સાંભળીને મન્દોદરી અતિશય દુઃખી થઈ રાવણને કહે છે:—

મન્દોદરી ઉવાચ ।

શક્યો ન રાઘવો જેતું ત્વયા ચાન્યૈઃ કદાચન ।

રામો દેવવરઃ સાક્ષાત્પ્રધાનપુરુષેશ્વરઃ ॥૪૫॥

મન્દોદરી કહે છે:—(હે પ્રભો !) રામને તમે અથવા બીજે કોઈ કદિપણ જીતી શકે તેમ નથી; દેવાધિદેવ રામચન્દ્ર પ્રકૃતિ તથા જીવોના નિયામક (ઈશ્વર) છે. ૪૫

મત્સ્યો ભૂત્વા પુરા કલ્પે મનું વૈવસ્વતં પ્રભુઃ ।

રક્ષ સકલાપદ્મ્યો રાઘવો ભક્તવત્સલઃ ॥૪૬॥

ભક્તવત્સલ પ્રભુ શ્રી રામચન્દ્રે પૂર્વકલ્પમાં મત્સ્યાવતાર ધારણ કરીને વૈવસ્વત્ નામના મનુની સર્વ આપત્તિમાંથી રક્ષા કરી હતી. ૪૬

રામઃ કૂર્મોઽભવત્પૂર્વં લક્ષ્યોજનવિસ્તૃતઃ ।

સમુદ્રમથને પૃષ્ઠે દધાર કનકાચલમ્ ॥૪૭॥

એજ શ્રી રામે પૂર્વે સમુદ્રમથનના સમયમાં લાખ યોજનના વિસ્તારવાળું કાચબાનું રૂપ ધારણ કરીને પોતાની પીઠ ઉપર મન્દરાચળ પર્વતને ધારણ કર્યો હતો. ૪૭

હિરણ્યાક્ષોઽતિદુર્વૃત્તો હતોઽનેન મહાત્મના ।

ક્રોડરૂપેણ વપુષા ક્ષોણીમુદ્ધરતા ક્વચિત્ ॥૪૮॥

આ મહાત્મા રઘુનાથે ક્રોધ એક વખતે પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવા માટે વરાહનો અવતાર લઈને મહા દુરાચરણી હિરણ્યાક્ષને મારી નાખ્યો હતો. ૪૮

ત્રિલોકકણ્ઠકં દૈત્યં હિરણ્યકશિપું પુરા ।

હતવાન્નારસિંહેન વપુષા રઘુનન્દનઃ ॥૪૯॥

આજ રઘુનાથે પૂર્વે નૃસિંહનું શરીર ધારણ કરીને ત્રણ લોકના શત્રુરૂપ દૈત્ય હિરણ્યકશિપુનો સંહાર કર્યો હતો. ૪૯

વિક્રમૈસ્ત્રિભિરેવાસૌ બલિં વદ્ધ્વા જગત્ત્રયમ્ ।

આક્રમ્યાદાત્સુરેન્દ્રાય મૃત્યાય રઘુસત્તમઃ ॥૫૦॥

એ રઘુશ્રેષ્ઠે (વામન અવતાર લઈને) ત્રણ પગલાંથી ત્રણ લોકને માપી લઈને બળિરાજને બાંધીને તે ત્રણ લોક પોતાના સેવક ઈન્દ્રને આપી દીધા હતા. ૫૦

રાક્ષસાઃ ક્ષત્રિયાકારા જાતા ભૂમેર્ભરાવહાઃ ।

તાન્હત્વા બહુશો રામો ભુવં જિત્વા હ્યદાન્મુનેઃ ॥૫૧॥

જ્યારે રાક્ષસોનો સમૂહ ક્ષત્રિયરૂપે ઉત્પન્ન થઈ પૃથ્વીને ભારરૂપ થઈ પડ્યો હતો ત્યારે એજ શ્રી રામ-

ચન્દ્રે પરશુરામ સ્વરૂપે અવતાર લઈ, અનેક વાર
ક્ષત્રિયોને હણીને, પૃથ્વી (કશ્યપ) મુનિને દાનમાં
આપી હતી. ૫૧

સ એવ સાંપ્રતં જાતો રઘુવંશે પરાત્પરઃ ।

ભવદર્થે રઘુશ્રેષ્ઠો માનુષત્વમુપાગતઃ ॥૫૨॥

પ્રકૃતિથી પર એવા એજ પરમાત્મા હમણાં તમારે
માટે જ (તમારો સંહાર કરવા) રઘુકુળમાં અવતર્યા
છે અને મનુષ્યરૂપ થયા છે. ૫૨

મન્દોદરીનાં વચન સાંભળી રાવણ તેને કહે છે:—
રામેણ સહ યોત્સ્યામિ રામબાણૈઃ સુશીઘ્રગૈઃ ।

વિદાર્યમાણો યાસ્યામિ તદ્દિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ ॥૫૬॥

રામની સાથે હું યુદ્ધ કરીશ અને એમનાં શીઘ્ર-
ગામી બાણોથી વીંધાઈને તે વિષ્ણુ ભગવાનના પરમ
પદને પામીશ. ૫૬

જાનામિ રાઘવં વિષ્ણું લક્ષ્મીં જાનામિ જાનકીમ્ ।

જ્ઞાતૈવ જાનકી સીતા મયાનીતા વનાદ્ બલાત્ ।

રામેણ નિધનં પ્રાપ્ય યાસ્યામીતિ પરં પદમ્ ॥૫૭॥

શ્રી રામને હું સાક્ષાત્ વિષ્ણુ બાણું છું અને

જનકીને હું ભગવતી લક્ષ્મી જાણું છું. રામના હાથથી
મરીને પરમપદને પામીશ એ પ્રમાણે જાણ્યા પછી
જ મેં જનકનન્દિની સીતાને વનમાંથી બળાત્કારે
અહિં આણી છે. ૫૭

विमुच्य त्वां तु संसाराद्गमिष्यामि सह प्रिये ॥५८॥

હે પ્રિયે ! હું તને અહિં છોડીને (મારા હણાયલા
બીજા રાક્ષસ વીરોની સાથે) સંસારમાંથી ચાલ્યો
જઈશ. ૫૮

परानन्दमयी शुद्धा सेव्यते या मुमुक्षुभिः ।

तां गतिं तु गमिष्यामि हतो रामेण संयुगे ॥५९॥

મુમુક્ષુઓ જે પરમ આનન્દમય વિશુદ્ધ ગતિને
સેવે (પામે) છે તેજ ગતિને યુદ્ધમાં રામના હાથથી
હણાયેલો હું પ્રાપ્ત કરીશ. ૫૯

प्रक्षाल्य कल्मषाणीह मुक्तिं यास्यामि दुर्लभाम् ॥६०॥

અહિં મારાં સંપૂર્ણ પાપ કર્મોને સાફ કરી
નાખીને દુર્લભ એવા મોક્ષ-પદને હું પામીશ. ૬૦

પ્રસંગ ૧૦ મો.

યુદ્ધકાંડ. સર્ગ ૧૨. શ્લો. ૧૦-૨૭.

રાવણ હણાયો. તેને જોઈ મન્દોદરી આદિ રાણીઓ અને વિભીષણ પણ અતિ શોક કરવા લાગ્યાં. શ્રીરામે લક્ષ્મણને આજ્ઞા કરી કે વિભીષણને સમજાવો કે ભાઈના સંસ્કાર કરે અને મન્દોદરી આદિ રાવણની વહાલી રાણીઓને આમ પછાડ ખાઈ ખાઈને રોતી રોકે. એ આજ્ઞા સાંભળી લક્ષ્મણે મરેલા રાવણની પાસે, મરેલા જેવા પડેલા વિભીષણને બોધ કરવા માંડ્યો અને તેનો શોક દૂર કર્યો.

લક્ષ્મણ ઉવાચ ।

यं शोचसि त्वं दुःखेन कोऽयं तव विभीषण ॥१०॥

લક્ષ્મણ કહે છે:—હું વિભીષણ ! દુઃખથી તું જેનો શોક કરે છે તે તારે કોણ છે ? અર્થાત્ તેની સાથે તારે શો સંબંધ છે ? ૧૦

त्वं वास्य क्तमः सृष्टेः पुरेदानीमतः परम् ।

यद्वत्तोयौघपतिताः सिकता यान्ति तद्वशाः ॥११॥

संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते तथा कालेन देहिनः ।

यथा धानासु वै धाना भवन्ति न भवन्ति च ॥१२॥

(તથા) આ જન્મની પૂર્વે, હુમણું અને હવે પછી

તારે અને તેને શો સંબંધ ? (કોઈ પણ જાતનો સંબંધ નહિ.) (૧) જેમ જળના પ્રવાહમાં પડેલી રેતી તે પ્રવાહને આધીન થઈને એકઠી મળે છે અને છૂટી પડી જાય છે તે પ્રમાણે કાળને આધીન રહેલા જીવો સમયપર એકઠા થાય છે અને સમયપર છૂટા પડી જાય છે; (વસ્તુતાએ કોઈને કોઈની સાથે સંબંધ નથી;) (૨) જેમ એક ધાન્યમાંથી બીજાં અનેક ધાન્યો ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામી જાય છે, ૧૧-૧૨

एवं भूतेषु भूतानि प्रेरितानीशमायया ।

त्वं चेमे वयमन्ये च तुल्याः कालवशोद्भवाः ॥१३॥

તેમ ઈશ્વરની માયા વડે પ્રેરાયલાં પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. (માત્ર તને જ ભાઈના વિયોગ થયો છે એમ નથી, પરંતુ) તું, હું અને આ બીજા છે તે બધા સરખા છીએ; અને કાળને આધીન છીએ. (એટલે એ બધાને પણ તારી પેઠે સંયોગ તથા વિયોગ થયો છે અને હવે પછી થશે.) ૧૩

जन्ममृत्यू यदा यस्मात्तदा तस्माद्भविष्यतः ।

ईश्वरः सर्वभूतानि भूतैः सृजति हन्त्यजः ॥१४॥

आत्मसृष्टैस्वतन्त्रैर्निरपेक्षोऽपि बालवत् ।

देहेन देहिनो जीवा देहाद्देहोऽभिजायते ॥१५॥

જે સમયે અને જેનાથી પ્રાણીનો જન્મ તથા મૃત્યુ નિર્માણ થયાં છે, તે સમયે અને તેનાથી તે પ્રાણીનો જન્મ તથા મૃત્યુ થશે. તથા બાળકની માફક અજન્મા ઈશ્વર, (કેવળ વિનોદ માટે) પોતે ઉત્પન્ન કરેલાં પરાધીન પ્રાણીઓ (સ્ત્રી પુરુષો) દ્વારા સર્વ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરે છે અને (વળી પાછા) તેમનો નાશ કરે છે. (માતા-પિતાના) દેહથી બીજ દેહની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને એ દેહ (ની ઉપાધિ)ને લીધે “દેહી” કહેવાય છે. ૧૪-૧૫

बीजादेव यथा बीजं देहान्य इव शाश्वतः ।

देहिदेहविभागोऽयमविवेककृतः पुरा ॥૧૬॥

(હે વિભીષણ !) જેમ બીજથી (વૃક્ષની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તે વૃક્ષથી) બીજની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ બીજ દેહોની ઉત્પત્તિ પણ અનાદિ કાળથી ચાલી આવે છે. (જ્યાં સુધી અવિદ્યા મટતી નથી, ત્યાં સુધી સંસાર-જન્મમરણ-નો પ્રવાહ ચાલ્યા જ કરે છે. અને જીવ તો દેહથી ભિન્ન છે તથા નિત્ય છે પરંતુ દેહના સંબંધને લઈને જીવાત્મા દેહી કહેવાય છે. વાસ્તવમાં) દેહ અને દેહીનો આ ભેદ (આજે કલ્પેલો નથી) અનાદિકાળથી અવિવેકથી કહેલો છે. ૧૬

નાનાત્વં જન્મનાશશ્ચ ક્ષયો વૃદ્ધિઃ ક્રિયા ફલમ્ ।
દ્રષ્ટુરાભાન્ત્યતદ્ધર્મા યથામેદારુવિક્રિયાઃ ॥૧૭॥

લાકડું વાંકુચુકું હોવાથી બળતું હોય ત્યારે જેમ
(લાકડામાં રહેલો અગ્નિ) જુદી જુદી રીતનો ભાસે છે;
અને (અજ્ઞાની) અગ્નિને પણ વાંકોચુકો કહે છે—
લાકડાના વિકારો અગ્નિમાં આરોપ કરે છે, તેમ સાક્ષી
આત્મામાં, ભિન્નતા, જન્મ, મરણ, ક્ષય, વૃદ્ધિ, કર્મ
તથા કર્મનાં ફળ, પ્રતીત થાય છે; (વસ્તુતાએ) એ
ધર્મો આત્માના નથી. ૧૭

ત ઇમે દેહસંયોગાદાત્મના ભાન્ત્યસદ્ગ્રહાત્ ।

યથા યથા તથા ચાન્યદ્ધયાયતોઽસત્સદાગ્રહાત્ ॥૧૮॥

ભેદ, જન્મ, મરણ આદિ ધર્મો, અન્તઃકરણના
સંબંધને લીધે (અહંતા, મમતા આદિ) અસદ્બુદ્ધિ
થવાથી, આત્માને છે એમ ભાસે છે. આત્મા સાથે
દેહનો સંબંધ માનવાથી જે જે પ્રમાણે (આત્મામાં
સત્યવત્) ભાસે છે તે પ્રમાણે સત્ય (આત્મા)નો
નિશ્ચય કરી. તેનું જ ધ્યાન કરતા રહેવાથી (તે ધર્મો
આત્મામાં) અસત્ય ભાસે છે. ૧૮

પ્રસુપ્તસ્યાનહમ્ભાવાત્તદા ભાતિ ન સંસૃતિઃ ।

જીવતોઽપિ તથા તદ્દદિમુક્તસ્યાનહંકૃતેઃ ॥૧૯॥

જેમ ઉંધી ગએલા પુરુષને અહંકાર, મમતા બુદ્ધિ હોતી નથી તેથી તેને સંસારની પ્રતીતિ થતી નથી તેમ અહંકાર રહિત જીવનમુક્ત પુરુષને (તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી) જીવતાં છતાં સંસારની પ્રતીતિ થતી નથી. ૧૯

તસ્માન્માયામનોધર્મં જહ્યહમ્મમતાશ્રમમ્ ।

રામભદ્રે ભગવતિ મનો ધેહ્યાત્મનીશ્વરે ॥૨૦॥

સર્વભૂતાત્મનિ પરે માયામાનુષરૂપિણિ ।

બાહ્યેન્દ્રિયાર્થસંબંધાત્યાજયિત્વા મનઃ શનૈઃ ॥૨૧॥

માટે (હે વિભીષણ !) માયાના વિકાર તેમજ બ્રાન્તિરૂપ—અહંતા મમતારૂપ, મનના ધર્મનો ત્યાગ કરો અને બાહ્ય વિષયોમાંથી મનનો સંબંધ હઠાવી લઈ, તેને ધીમે ધીમે તમારા આત્મારૂપ સર્વના અન્તર્યામી, પરમેશ્વર, માયાવડે મનુષ્ય સ્વરૂપ ધારી ભગવાન્ રામચન્દ્રમાં સ્થિર કરો. ૨૦—૨૧

તત્ર દોષાન્દર્શયિત્વા રામાનન્દે નિયોજય ।

દેહબુદ્ધ્યા ભવેદ્ભ્રાતા પિતા માતા સુહૃત્પ્રિયઃ ॥૨૨॥

દેહ બુદ્ધિથી ભાઈ, માતા, પિતા, મિત્ર અને પ્રિય સંબંધિયોની પ્રતીતિ થાય છે. (માટે ચિત્તને) તેમનામાં દોષ દર્શન કરાવીને તેને રામાનન્દમાં જોડી દો. ૨૨

વિલક્ષણં યદા દેહાજ્ઞાનાત્યાત્માનમાત્મના ।

તદા કઃ કસ્ય વા બન્ધુઞ્ચૈતા માતા પિતા સુહૃદ્ ૨૩

જે સમયે (શુદ્ધ) અન્તઃકરણથી (મનુષ્ય) આત્માને દેહથી વિલક્ષણ જાણે છે તેજ સમયે, કોણ કોનો બંધુ, ભાઈ, માતા, પિતા તથા મિત્ર છે ? ૨૩

મિથ્યાજ્ઞાનવશાજ્ઞાતા દારાગારાદયઃ સદા ।

શબ્દાદયશ્ચ વિષયા વિવિધાશ્ચૈવ સંપદઃ ॥૨૪॥

બલં કોશો ભૂત્યવર્ગો રાજ્યં ભૂમિઃ સુતાદયઃ ।

અજ્ઞાનજત્વાત્સર્વે તે ક્ષણસંગમભંગુરાઃ ॥૨૫॥

સ્ત્રી ધર વગેરેમાં સંબંધ, શબ્દાદિ વિષયો, અનેક પ્રકારની સંપત્તિ, સૈન્ય, ધનભંડાર, સેવક વર્ગ, રાજ્ય, ભૂમિ અને પુત્રો વગેરેમાં ભ્રાન્તિથી મમતા થાય છે. તે સર્વે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલાં હોવાને લીધે ક્ષણમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્ષણમાં નાશ પામે છે. ૨૪-૨૫

અથોત્તિષ્ઠ હૃદા રામં ભાવયન્ ભક્તિભાવિતમ્ ।

અનુવર્તસ્વ રાજ્યાદિ ભુજ્ઞન્પ્રારબ્ધમન્વહમ્ ॥૨૬॥

માટે (હું વિભીષણ !) ઉઠો; ભક્તિપૂર્વક શ્રી રામનું હૃદયમાં ધ્યાન ધરતાં નિરન્તર પ્રારબ્ધ ભોગવતાં, રાજ્યાદિનું પાલન કરો. ૨૬

ભૂતં ભવિષ્યદમજન્ વર્તમાનમથાચરન્ ।

વિહરસ્વ યથાન્યાયં ભવદોષૈર્ન લિપ્યસે ॥૨૭॥

(આ શું થઈ ગયું ? હવે પછી શું થશે ? એવા) ભૂત અને ભવિષ્યના વિચાર છોડી દઈને વર્તમાન દશામાં જે સુખદુઃખાદિ પ્રાપ્ત થાય તેમાં ન્યાય પ્રમાણે વિહાર કરો. એ પ્રમાણે વર્તવાથી તમે સંસારના દોષોથી લેપાશે નહીં. ૨૭

પ્રસંગ ૧૧ મો.

યુદ્ધકાંડ. સર્ગ ૧૪. શ્લો. ૨૧-૩૧.

ચૌદ વર્ષ પૂરાં થયા પછી શ્રી રામ અયોધ્યા તરફ પાછા ફરતાં ભરદ્વાજ મુનિના આશ્રમમાં આવ્યા. તેમને પ્રણામ કરી, ભરત અને શત્રુઘ્નના કુશળ સમાચાર વિષે કંઈ સાંભળ્યું છે? એવું પૂછ્યું, ત્યારે ભરદ્વાજ મુનિએ તપના પ્રભાવથી જાણેલી ભરત, શત્રુઘ્ન તથા અયોધ્યાની સર્વ હકીકત કહી. પછી શ્રી રામનું વર્ણન કરવા માંડ્યું.

ભરદ્વાજ ઉવાચ ।

ત્વં બ્રહ્મ પરમં સાક્ષાદાદિમધ્યાન્તવર્જિતઃ ।

ત્વમગ્રે સલિલં સૃષ્ટ્વા તત્ર સુપ્તોઽસિ ભૂતકૃત્ ॥૨૧॥

ભરદ્વાજ મુનિ કહે છે:—(હે રામ !) તમે આદિ, મધ્ય અને અન્તથી રહિત છો; સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ છો; સમસ્ત ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનારા છો; સૌથી પહેલું

જળ ઉત્પન્ન કરીને તમે તેને વિષે શયન કર્યું હતું. ૨૧

નારાયણોઽસિ વિશ્વાત્મન્નરાણામન્તરાત્મકઃ ।

ત્વન્નામિકમલોત્પન્નો બ્રહ્મા લોકપિતામહઃ ॥૨૨॥

હું વિશ્વના આત્મારૂપ ! તમે નારાયણ* છો;

મનુષ્યોના અન્તરાત્મા છો. તમારા નાભિકમળમાંથી

સમસ્ત લોકોના પિતામહ બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા છે. ૨૨

અતસ્ત્વં જગતામીશઃ સર્વલોકનમસ્કૃતઃ ।

ત્વં વિષ્ણુર્જાનકી લક્ષ્મીઃ શેષોઽયં લક્ષ્મણાભિધઃ ૨૩

એટલા માટે તમે સર્વ જગતના ઈશ્વર છો તથા સર્વ લોકો તમને નમસ્કાર કરે છે. તમે વિષ્ણુ છો, જનકી

લક્ષ્મી છે; અને આ લક્ષ્મણ શેષનાગ છે. ૨૩

આત્મના મૃજસીદં ત્વમાત્મન્યેવાત્મમાયયા ।

ન સજ્જસે નમોવત્ત્વં વિચ્છક્ત્યા સર્વસાક્ષિકઃ ॥૨૪॥

તમે તમારી પોતાની માયાવડે જ તમારા પો-

* (૧) નર=પુરુષ. તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું નાર જળ (પ્રકૃતિ) કહેવાય અને તે નાર જેનું અયન (ધર) છે તે નારાયણ કહેવાય છે.

(૨) નાર=જીવોનો સમૂહ; તે જોનો અયન (આશ્રય) છે, તે નારાયણ.

(૩) નાર=જીવોનો સમૂહ; તેનું અયન (પ્રવર્તવું) જોનાથી થાય તે નારાયણ.

તાના સ્વરૂપવિષે આ સર્વ જગતને સરજે છે; પરંતુ આકાશની પેઠે તે જગતમાં તમે બંધાતા નથી; ચૈતન્ય શક્તિવડે તમે સર્વના સાક્ષી છો. ૨૪

બહિરન્તશ્ચ ભૂતાનાં ત્વમેવ રઘુનન્દન ।

પૂર્ણોઽપિ મૂઢદૃષ્ટીનાં વિચ્છિન્ન ઇવ લક્ષ્યસે ॥૨૫॥

હે રઘુનન્દન ! તમે સર્વ પ્રાણીમાત્રની અંદર તથા બહાર રહેલા છો તથા પરિપૂર્ણ છો; (તો પણ) મૂઢ બુદ્ધિવાળાઓને પરિચ્છિન્ન (એક દેશી) જેવા જણાઓ છો. ૨૫

જગત્ત્વં જગદાધારસ્ત્વમેવ પરિપાલકઃ ।

ત્વમેવ સર્વભૂતાનાં ભોક્તા ભોજ્યં જગત્પતે ॥૨૬॥

હે જગત્પતિ ! તમે જ જગત્ છો; જગતના આધાર છો, તમેજ જગતના રક્ષક છો; સર્વ પ્રાણીઓમાં ભોક્તા પણ તમે જ છો; અને ભોગ ભોગવવાની વસ્તુ પણ તમે જ છો. ૨૬

દૃશ્યતે શ્રૂયતે યદ્યત્સ્મર્યતે વા રઘૂત્તમ ।

ત્વમેવ સર્વમશ્વિલં ત્વદ્વિનાન્યન્ન કિંચન ॥૨૭॥

હે રઘુવંશમાં શ્રેષ્ઠ ! જે જે દેખાય છે, સંભળાય છે, અથવા સ્મરણ કરાય છે તે સર્વ તમેજ છો. તમારા વિના બીજું કંઈ લગાર પણ નથી. ૨૭

માયા સૃજતિ લોકાંશ્ચ સ્વગુણૈરહમાદિભિઃ ।

ત્વચ્છત્કિપ્રેરિતા રામ તસ્માત્ત્વય્યુપચર્યતે ॥૨૮॥

હે રામ ! તમારી શક્તિથી પ્રેરાયલી માયા પોતાના અહંકારાદિ ગુણોએ કરીને લોકોને રચે છે એટલા માટે (સેવક વગેરેએ કરેલું કાર્ય જેમ રાજાએ કરેલું ગણાય છે તેમ) આ જગતનું કર્તાપણું તમારે વિષે આરોપ કરાય છે. ૨૮

યથા ચુમ્બકસાન્નિધ્યાચ્ચલન્ત્યેવાય આદયઃ ।

જહાસ્તથા ત્વયા દૃષ્ટા માયા સૃજતિવૈ જગત્ ॥૨૯॥

જેમ ચમકપહાણના સમીપપણાથી લોહું વગેરે જડ પદાર્થો હાલે છે તે પ્રમાણે માયા આપની દૃષ્ટિ પડતાં જ જગતની રચના કરે છે. ૨૯

દેહદ્વયમદેહસ્ય તવ વિશ્વં રિશ્કિષોઃ ।

વિરાટ્ સ્થૂલં શરીરં તે સૂત્રં સૂક્ષ્મમુદાહતમ્ ॥૩૦॥

વિરાજઃ સંભવન્ત્યેતે અવતારાઃ સહસ્રશઃ ।

કાર્યાન્તે પ્રવિશન્ત્યેવ વિરાજં રઘુનન્દન ॥૩૧॥

તમે દેહ રહિત અર્થાત્ નિરાકાર છો તો પણ જગતની રક્ષા કરવાની ઇચ્છાવાળા તમે જો દેહ ધારણ કરો છો. (તેમાં) સ્થૂળ શરીર “વિરાટ્” અને સૂક્ષ્મ શરીર “સૂત્ર” કહેવાય છે. (૩૦) તમારા વિરાટ શરીરમાંથી હજારો અવતારો થાય છે. હે રઘુનન્દન ! કાર્યો કર્યા પછી પાછા તેઓ વિરાટ સ્વરૂપમાંજ પ્રવેશ કરે છે.

ઉત્તરકાંડ.

અસંગ ૧ લો.

ઉત્તરકાંડ. સર્ગ ૨. શ્લો. ૬૩. ૭૧-૭૪.

અગસ્ત્ય ઋષિ, શ્રી રામજીની સભામાં અતિ-
હર્ષથી રાવણ આહિની ઉત્પત્તિ કહી રહ્યા છે. તે
રાવણાહિએ તપ કરી કેવાં કેવાં દુષ્કર્મો કર્યા તે કહ્યા
પછી, કહે છે કે લોકોને રંજાડનારા રાવણનો તમે, મેઘ-
નાહનો લક્ષ્મણે તથા પર્વત જેવા શરીરવાળા કુંભકર્ણનો
પણ તમેએ નાશ કર્યો છે. ૬૧-૬૨

भवान्नारायणः साक्षाज्जगतामादिकृद्भिः ।

त्वत्स्वरूपमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥६३॥

(અગસ્ત્ય ઋષિ કહે છે:) તમે સાક્ષાત્ નારાયણ
છો. જગતના આદિ કર્તા છો; વ્યાપક છો; આ સ્થા-
વર જંગમરૂપ સમસ્ત જગત તમારું જ સ્વરૂપ છે. ૬૩

ત્વયા સૃષ્ટમિદં સર્વં વિશ્વં સ્થાવરજઙ્ગમમ્ ।

ત્વામાશ્રિત્યૈવ જીવન્તિ સર્વે સ્થાવરજઙ્ગમાઃ ॥૭૧॥

સ્થાવર તથા જંગમરૂપ આ સર્વ જગત તમે સંજોડું
છે અને તે સર્વ તમારો જ આશ્રય કરીને જીવે છે. ૭૧

ત્વદ્વક્તમશિલં વસ્તુ વ્યવહારેऽપિ રાઘવ ।

ક્ષીરમધ્યગતં સર્પિર્યથા વ્યાપ્યાશિલં પયઃ ॥૭૨॥

હે રાધવ ! દૂધમાં રહેલું ધી જેમ બધા દૂધમાં
વ્યાપીને રહેલું છે તેમ વ્યવહારમાં પણ સમસ્ત
વસ્તુઓ તમારાથીજ વ્યાપ્ત છે. ૭૨

ત્વદ્વાસા માસતેઽર્કાદિ ન ત્વં તેનાવમાસસે ।

સર્વગં નિત્યમેકં ત્વાં જ્ઞાનચક્ષુર્વિલોકયેત્ ॥૭૩॥

સૂર્ય, ચન્દ્ર વગેરે (સર્વ ગ્રહો) તમારા પ્રકાશથી
પ્રકાશે છે; તમે તેનાથી પ્રકાશતા નથી. સર્વવ્યાપી,
નિત્ય, અને એક સ્વરૂપ તમને જ્ઞાનદ્રષ્ટિવાળો પુરુષ
જોઈ શકે છે. ૭૩

નાજ્ઞાનચક્ષુસ્ત્વાં પશ્યેદન્ધદૃગ્ માસ્કરં યથા ।

યોગિનસ્ત્વાં વિચિન્વન્તિ સ્વદેહે પરમેશ્વરમ્ ॥૭૪॥

આંધળો જેમ સૂર્યને જોઈ શકતો નથી તેમ જ્ઞાન-
રૂપી નેત્રથી રહિત પુરુષ તમને જોઈ શકતો નથી.
યોગી પુરુષો (અનાત્મ પદાર્થોનો બાધ કરવાવાળાં
ઉપનિષદ્ વાક્યોથી અહર્નિશ) તમને—પરમેશ્વરને—
પોતાના શરીરમાં શોધે છે. ૭૪

પ્રસંગ ૨ જો.

ઉત્તરકાંડ. સર્ગ ૩. શ્લોક ૪૪-૫૩.

શ્રી સનતકુમારના મુખનીવાણી સાંભળીને રાવણે પર-
માત્માના હાથે મરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અગસ્ત્ય ઋષિ
કહે છે કે હે રઘુનાથજી ! મુનિવરે રાવણને કહ્યું કે તારી
ધૃત્તિ પૂર્ણ થશે. થોડો કાળ રાહ જો. એમ કહી ફરીથી

સનત્કુમાર ઉવાચ ।

તસ્ય સ્વરૂપં વક્ષ્યામિ હ્યરૂપસ્યાપિ માયિનઃ ।

સ્થાવરેષુ ચ સર્વેષુ નદેષુ ચ નદીષુ ચ ॥૪૪॥

સનત્કુમાર કહે છે:—(હે રાવણ !) તે પરમાત્મા રૂપરહિત છે તોપણ તે માયાવીનાં (માયાથી ધારણ કરેલાં) રૂપો હું તને કહું છું. સર્વ સ્થાવર પદાર્થોમાં તથા નદો અને નદીઓમાં (વિષ્ણુ ભગવાનની સત્તા વ્યાપેલી છે.) ૪૪

ઓઙ્કારશ્ચૈવ સત્યં ચ સાવિત્રી પૃથિવી ચ સઃ ।

સમસ્તજગદાધારઃ શેષરૂપધરો હિ સઃ ॥૪૫॥

ઐકાર, સત્ય, સાવિત્રી તથા પૃથ્વી પણ તે પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે. સર્વ જગતના આધારરૂપ શેષનો અવતાર ધરનારા પણ તેજ પરમાત્મા છે. ૪૫

સર્વે દેવાઃ સમુદ્રાશ્ચ કાલઃ સૂર્યશ્ચ ચન્દ્રમાઃ ।

સૂર્યોદયો દિવારાત્રી યમશ્ચૈવ તથાનિલઃ ॥૪૬॥

અમિરિન્દ્રસ્તથા મૃત્યુઃ પર્જન્યો વસવસ્તથા ।

બ્રહ્મા રુદ્રાદયશ્ચૈવ યે ચાન્યે દેવદાનવાઃ ॥૪૭॥

સર્વે દેવો, સમુદ્રો, કાળ, સૂર્ય, ચન્દ્ર, સૂર્યનો ઉદયકાળ, દિવસ, રાત્રિ, યમ, પવન, અગ્નિ, ઇન્દ્ર, મૃત્યુ, મેઘ, વસુઓ, બ્રહ્મા અને રુદ્ર આદિ તથા બીજા દેવો અને દાનવો છે તે સર્વે પરમાત્મા જ છે. ૪૬—૪૭

વિદ્યોતતે જ્વલત્યેષ પાતિ ચાત્તીતિ વિશ્વકૃત્ ।

ક્રીડાં કરોત્યવ્યયાત્મા સોઽયં વિષ્ણુઃ સનાતનઃ ॥૪૮

સમ્પૂર્ણ વિશ્વને રચવાવાળો “તેજ આ” વિષ્ણુ ભગવાન અવિકારી હોવા છતાં (પોતાની માયાને લીધે) અનેક જાતની ક્રીડાઓ કરે છે; (વીજળી થઈને) ઝબુકે છે; (અગ્નિ બનીને) પ્રજ્વલિત થાય છે; (વિષ્ણુ-રૂપે) રક્ષા કરે છે તથા (રુદ્ર રૂપે સર્વનો) સંહાર કરે છે. ૪૮

તેન સર્વમિદં વ્યાપ્તં ત્રૈલોક્યં સચરાચરમ્ ॥૪૯॥

આ સ્થાવર જંગમાત્મક ત્રણે લોક તેનાથી વ્યાપ્ત છે. ૪૯

× × × × × ×
દ્રષ્ટું ન શક્યતે કૈશ્ચિદ્દેવદાનવપન્નગૈઃ ।

યસ્ય પ્રસાદં કુરુતે સ ચૈનં દ્રષ્ટુમર્હતિ ॥૫૧॥

તે ભગવાન કોઈ પણ દેવ, દાનવ તથા નાગથી દેખી શકાતા નથી; પણ જેના ઉપર તે પ્રસન્ન થાય છે તેજ તેનાં દર્શન કરી શકે છે. ૫૧

ન ચ યજ્ઞતપોભિર્વા ન દાનાધ્યયનાદિભિઃ ।

શક્યતે ભગવાન્દ્રષ્ટુમુપાયૈરિતૈરપિ ॥૫૨॥

યજ્ઞ, તપ, દાન, અધ્યયન આદિ ઉપાયોથી તથા બીજા (એવા) ઉપાયોથી પણ વિષ્ણુ ભગવાનનાં દર્શન થઈ શકતાં નથી. ૫૨

તદ્ગતૈસ્તદ્ગતપ્રાણૈસ્તચ્ચિત્તૈર્ધૂતકલ્મષૈઃ ।

શક્યતે ભગવાન્વિષ્ણુર્વેદાન્તામલદૃષ્ટિભિઃ ॥૫૩॥

(પરન્તુ) જે વિષ્ણુના ભક્તો છે, તેમને વિષે પોતાનાં મન અને પ્રાણ જેમણે પરોવી દીધાં છે, અને તેમ કરવાથી જેઓનાં પાપ ધોવાઈ ગયાં છે તથા જેઓની દૃષ્ટિ વેદાન્ત શાસ્ત્રનું મનન કરવાથી નિર્મળ થયેલી છે તેઓ વિષ્ણુ ભગવાનનાં દર્શન કરી શકે છે. ૫૩

પ્રસંગ ૩ જો.

ઉત્તરકાંડ. સર્ગ ૪. શ્લોક ૬૩

શ્રી રામચન્દ્રે વિજયનામનાદ્દૂતનું કહેવું સાંભળી તથા પોતાના મન્ત્રી વગેરે આપ્ત મનુષ્યોએ તે દૂતના વચનની સત્યતામાં સંમતિ આપી તેથી તેમણે મન્ત્રી વગેરે આપ્તજનોને વિદાય કરી, લક્ષ્મણને બોલાવીને કહ્યું “ હે ભાઈ ! મારા ઉપર સીતાને લીધે મોટો લોકાપવાદ આવી લાગ્યો છે; મારે તું કાલે જ પ્રભાતમાં સીતાને રથમાં બેસાડીને વાદમીકિ મુનિના આશ્રમની પાસે મૂકીને અહિં ચાલ્યો આવજો. (૫૧-૫૬). સીતાને વનમાં મોકલ્યા પછી

રામોઽપિ સીતારહિતઃ પરાત્મા

વિજ્ઞાનદૃષ્ટકેવલ આદિદેવઃ ।

સન્ત્યજ્ય મોગાનસિલાન્વિરક્તો

મુનિવ્રતોઽમૂન્મુનિસેવિતાઙ્ગિઃ ॥૬૩॥

અયોધ્યામાં સીતાવિયોગી, આદિદેવ અને જ્ઞાન-દષ્ટિરૂપ પરમાત્મા શ્રી રામચન્દ્ર જેમના ચરણનું મુનિયો સેવન કરે છે (તથા જે પોતે મુનિના ચરણનું સેવન કરે છે) તે પણ, સર્વ ભોગોને તજી દઈ, વિરક્ત થઈ ને મુનિના સરખાં વ્રતને ધારણ કરીને રહ્યા. ૬૩

[સર્વ વ્યાપક રામને સીતા (પ્રકૃતિ) એ દાશરથિ બનાવ્યા હતા. સીતા (પ્રકૃતિ) ની ઉપાધિ જતી રહેતાં આત્મ-પ્રાપ્તિ માટે તે દાશરથિ રામ પાછા મુનિ થયા. પ્રકૃતિના સંબંધથી પરમેશ્વર નામ પડ્યું. પ્રકૃતિ જતાં પોતે પૂર્ણ સ્વરૂપ હતા તેવાજ રહ્યા.

ઘટાકાશને બનાવનાર ઘટ હતો. ઘટ ઉપાધિ જતી રહેતાં ઘટાકાશ મટી ગયું. મહાકાશ હતું તેજ રહ્યું:

જીવાત્મા બનાવનાર અવિદ્યા હતી. જ્ઞાને કરી અજ્ઞાન જતું રહેતાં જીવભાવ મટી ગયો. શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ હતું તેજ રહ્યું.]

પ્રસંગ ૪ થો.

ઉત્તરકાંડ. સર્ગ ૬. શ્લો. ૪૦-૫૬

વાલ્મીકિ મુનિ સમાધિમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી એકાંત પ્રદેશમાં શાંતપણે બેઠા હતા. તે સમયે વાર્તા કરતાં કુશે પોતાના ગુરુ વાલ્મીકિને જ્ઞાનશાસ્ત્ર વિષે પ્રશ્ન કર્યો કે હે ભગવન્ ! હું આપની પાસેથી સંક્ષેપમાં સર્વ જ્ઞાન શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. હે મહારાજ ! પ્રાણીને સંસારરૂપી દૃઢ બંધન થવાનું કારણ શું છે ? તથા પ્રાણી સંસારના દૃઢ બંધનથી કેવી રીતે છૂટી શકે ? તે વાત, હે સર્વજ્ઞ મુનિ ! મને, શિષ્યને કહો. ૩૭-૩૯

વાલ્મિકિ ક્વાચ ।

શ્રુણુ વક્ષ્યામિ તે સર્વ સંક્ષેપાદ્વન્ધમોક્ષયોઃ ।

સ્વરૂપં સાધનં ચાપિ મત્તઃ શ્રુત્વા યથોદિતમ્ ॥૪૦॥

તથૈવાચર ભદ્રં તે જીવન્મુક્તો ભવિષ્યાસિ ।

દેહ એવ મહાગેહમદેહસ્ય ચિદાત્મનઃ ॥૪૧॥

વાલ્મીકિ મુનિ કહે છે :-હે પુત્ર ! હું તને બંધનનું અને મોક્ષનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ તથા સાધન, સંક્ષેપમાં કહું છું તે તું મારી પાસેથી શ્રવણ કર અને સાંભળીને મેં જે પ્રમાણે કહ્યું હોય તે જ પ્રમાણે તું આચરણ કર; તારું કલ્યાણ થશે; અને તું જીવન્મુક્ત થઈશ.

દેહરહિત ચૈતન આત્માનું મોટું ધર આ શરીર જ છે. ૪૦-૪૧

[ખરી રીતે આત્મા તો દેહ રહિત છે. તો પણ મનુષ્ય જમ ધરમાં રહે છે તેમ આત્મા શરીરરૂપી ધરમાં રહે છે. અને ધરના ધણીને જમ ધરની સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી, તેમ આત્માને પણ શરીરની સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી. અર્થાત્ આત્મા શરીરરૂપ નથી; પરંતુ તેનાથી ભિન્ન છે. ૪૦-૪૧]

તસ્યાહંકાર એવાસ્મિન્મન્ત્રી તેનૈવ કલ્પિતઃ ।

દેહગેહાભિમાનં સ્વં સમારોપ્ય ચિદાત્મનિ ॥૪૨॥

તેન તાદાત્મ્યમાપન્નઃ સ્વચેષ્ટિતમશેષતઃ ।

વિદધાતિ ચિદાનન્દે તદ્વાસિતવપુઃ સ્વયમ્ ॥૪૩॥

(તે ચૈતન્યરૂપ આત્માના આ દેહરૂપી રહેવાના)

ધરમાં તેણે જ કલ્પેલો અહંકાર રૂપી તેનો મન્ત્રી છે. તે અહંકાર પોતાના દેહરૂપી સ્થાનનું (“આ તો મારું છે” એવી જાતનું) અભિમાન ચૈતન્યરૂપ આત્મામાં આરોપણ કરીને, તે આત્મા સાથે એકરૂપ થઈને, પોતાની સર્વ એષ્ટા (વ્યાપાર), ચૈતન્યરૂપ આત્મામાં આરોપણ કરે છે. તે અહંકારથી વ્યાપ્ત થએલો દેહી (જીવાત્મા). ૪૨-૪૩

तेन संकल्पितो देही संकल्पनिगडावृतः ।

पुत्रदारगृहादीनि संकल्पयति चानिशम् ॥૪૪॥

તે અહંકારવડે દેહનું અભિમાન ધરીને (જીવાત્મા) સંકલ્પેરૂપી બેડીઆથી કેદી થઈને રાત દહાડો પુત્ર, સ્ત્રી, ઘર વગેરેના સંકલ્પ-વિકલ્પ કર્યા કરે છે. ૪૪

संकल्पयन्स्वयं देही परिशोचति सर्वदा ।

त्रयस्तस्याहमो देहा अधमोत्तममध्यमाः ॥૪૫॥

તે દેહાભિમાની આત્મા સંકલ્પેથી પોતે રાત દહાડો શોક કર્યા કરે છે; તે અહંકારના ત્રણ દેહ છે અધમ, ઉત્તમ અને મધ્યમ. ૪૫

[સંકલ્પો=ધૃષ્ટિ પદાર્થને પ્રાપ્ત કરવા; તે પ્રાપ્ત થયા પછી તે નાશ ન પામે એવા મનમાં થતા વિચારો. ૪૫]

તમઃસત્ત્વરજઃસંજ્ઞા જગતઃ કારણં સ્થિતેઃ ।

તમોરૂપાદ્ધિ સંકલ્પાન્નિત્યં તામસચેષ્ટ્યા ।

અત્યન્તં તામસો ભૂત્વા કૃમિકીટત્વમાપ્નુયાત્ ॥૪૬॥

તે(દેહો)નાં તમો, સત્ત્વ અને રજો એવાં નામ છે. અને તે ત્રણે (ગુણ) જગતની સ્થિતિમાં કારણ છે. તમોગુણી સંકલ્પ કરવાથી(અજ્ઞાન વડે પશુઓના જેવી) નિત્ય તામસી ચેષ્ટા કરવાથી, પુરુષ અત્યન્ત તામસી બની જઈને કીડી, મંકોડી આદિ યોનિઓમાં જન્મ ધારણ કરે છે. ૪૬

સત્ત્વરૂપો હિ સંકલ્પો ધર્મજ્ઞાનપરાયણઃ

અદૂરમોક્ષસામ્રાજ્યઃ સુખરૂપો હિ તિષ્ઠતિ ॥૪૭॥

જ્યારે સાત્ત્વિક સંકલ્પવાળો થાય છે ત્યારે તે પુરુષ ધર્મ તથા જ્ઞાનમાં જ પરાયણ થાય છે. તેથી મોક્ષરૂપી સામ્રાજ્યની પાસે તે સુખપૂર્વક વસે છે. ૪૭

રજોરૂપો હિ સંકલ્પો લોકે સ વ્યવહારવાન્ ।

પરિતિષ્ઠતિ સંસારે પુત્રદારાનુરંજિતઃ ॥૪૮॥

રજોગુણપ્રધાન સંકલ્પવાળો તે પુરુષ વ્યવહાર-કુશળ બને છે તથા (આ)લોકમાં પુત્ર, સ્ત્રી વગેરેમાં આસક્ત થાય છે. ૪૮

ત્રિવિધં તુ પરિત્યજ્ય રૂપમેતન્મહામતે ।

સંકલ્પં પરમાપ્નોતિ પદમાત્મપરિક્ષયે ॥૪૯॥

પરન્તુ હે મોટી બુદ્ધિવાળા ! જે મનુષ્ય આ ત્રણે પ્રકારના સંકલ્પોને છોડી દે છે, તેના ચિત્તનો લય થવાથી તેને પરમ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૪૯.

दृष्टीः सर्वाः परित्यज्य नियम्य मनसा मनः ।

सबाह्याभ्यन्तरार्थस्य संकल्पस्य क्षयं कुरु ॥५०॥

માટે સંપૂર્ણ (ઇન્દ્રિયોના વિષયો સંબંધી) વિચારોનો ત્યાગ કરીને, (શુદ્ધ) મનદ્વારા (વિષયા-સક્ત) મનને નિયમમાં રાખીને, બહાર તથા અંદરના વિષયોના સંકલ્પોનો નાશ કર. ૫૦

यदि वर्षसहस्राणि तपश्चरसि दारुणम् ॥५१॥

पातालस्थस्य भूस्थस्य स्वर्गस्थस्यापि तेऽनघ ।

नान्यः कश्चिदुपायोऽस्ति संकल्पोपशमादृते ॥५२॥

હે નિષ્પાપકુશ ! પાતાળમાં, પૃથિવી ઉપર અથવા સ્વર્ગમાં રહીને તું હજારો વર્ષો સુધી કઠોર તપ કરીશ તો પણ સંકલ્પનો નાશ કર્યા વિના મોક્ષ મેળવવાનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી. ૫૧-૫૨

अनाबाधेऽविकारे स्वे सुखे परमपावने ।

संकल्पोपशमे यत्नं पौरुષेण परं कुरु ॥५३॥

(એટલા માટે) દુઃખરહિત, નિર્વિકાર, સ્વાનન્દ સ્વરૂપ તથા પરમ પવિત્ર એવી સંકલ્પશાન્તિ પ્રાપ્ત કરવા પુરુષાર્થવડે મહાન્ યત્ન કર. ૫૩

સંકલ્પતન્તૌ નિશિલા ભાવાઃ પ્રોતાઃ કિલાનઘ ।

છિન્ને તન્તૌ ન જાનીમઃ કયાન્તિ વિભવાઃ પરાઃ ॥૫૪॥

હે પાપ રહિત કુશ ! સકળ પદાર્થો સંકલ્પરૂપી સૂત્રમાં પરોવાયલા છે; એ સંકલ્પરૂપી સૂત્ર તૂટી જાય છે ત્યારે તે સર્વે વૈભવો ક્યાં જતા રહે છે તે આપણે જાણતા નથી. ૫૪

નિઃસંકલ્પો યથાપ્રાપ્તવ્યવહારપરો ભવ ।

ક્ષયે સંકલ્પજાલસ્ય જીવો બ્રહ્મત્વમાનુયાત્ ॥૫૫॥

(માટે) સર્વ સંકલ્પ-વિકલ્પોનો ત્યાગ કરીને પ્રારબ્ધ અનુસાર જે વ્યવહાર પ્રાપ્ત થાય તે વ્યવહાર પરાયણ થા. એ રીતે જ્યારે સંકલ્પરૂપી જાળનો નાશ થાય છે ત્યારે (આ) જીવને બ્રહ્મપદ પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૫

અધિગતપરમાર્થતામુપેત્ય

પ્રસભમપાસ્ય વિકલ્પજાલમુચ્ચૈઃ ।

અધિગમય પદં તદ્વિત્તીયં

વિતતસુખાય સુષુપ્તચિત્તવૃત્તિઃ ॥૫૬॥

(હે કુશ !) હઠથી સંપૂર્ણ વિકલ્પ જાળને તજી દઈને તથા પરમાર્થ જાવને પ્રાપ્ત થઈને, અર્થાત્ બ્રહ્મતત્ત્વ જાણીને, અખંડ આનન્દની પ્રાપ્તિ માટે, સકળ વિષય રહિત એક બ્રહ્માકાર ચિત્તવૃત્તિ જેની થએલી છે એવા તમે, તે અદ્વિતીય એક બ્રહ્મપદને પ્રાપ્ત થાઓ. ૫૬

શ્રી રામગીતા ॥

(ગુજરાતી અર્થ સહિત.)

ઉપોદ્ઘાત ।

તતો જગન્મંગલમંગલાત્મના

વિધાય રામાયણકીર્તિમુત્તમામ્ ।

ચચાર પૂર્વાચરિતં રઘૂત્તમો

રાજર્ષિવર્યૈરભિસેવિતં યથા ॥૧॥

શ્રી મહાદેવ કહે છે:—હે પાર્વતિ! ત્યારપછી રઘુ-
વંશમાં શ્રેષ્ઠ શ્રી રામચન્દ્ર જગતના કલ્યાણમાટે
ધારણ કરેલા પોતાના દિવ્ય(મંગળ) દેહ વડે (શ્રવણ
કરનારાઓને મોક્ષરૂપી ફળ દેનારી તથા વાલ્મીકિ
આદિએ રચેલી અનેક)રામાયણો,(તથા દુષ્ટ રાવણનો
વધ વગેરે પોતાની) ઉત્તમ કીર્તિની સ્થાપના (વિસ્તાર)
કરીને, (સીતાનો ત્યાગ કર્યા પછી) પૂર્વકાળમાં
(પોતાના પૂર્વજ ઈક્ષ્વાકુ વગેરે) શ્રેષ્ઠ રાજર્ષિઓએ જે
પ્રમાણે(પ્રજાપાલન અને ધર્મ) આચરણ વગેરે કર્યું હતું
તે પ્રમાણે (સદાચારનું આચરણ) કરવા લાગ્યા. ૧

સૌમિત્રિણા પૃષ્ઠ ઉદારબુદ્ધિના

રામઃ કથાઃ પ્રાહ પુરાતનીઃ શુભાઃ ।

રાજ્ઞઃ પ્રમત્તસ્ય નૃગસ્ય શાપતો

દ્વિજસ્ય તિર્યક્ત્વમથાહ રાઘવઃ ॥૨॥

(એક સમયે) ઉદાર બુદ્ધિવાળા લક્ષ્મણે પ્રશ્ન કરવાથી શ્રી રામચન્દ્ર (ધર્મનો નિર્ણય કરનારી) પ્રાચીન (રાજાઓની) પવિત્ર કથાઓ કહેતા હતા. (તે પ્રસંગે) બ્રાહ્મણના શાપથી પ્રમાદી નૃગ રાજાને તિર્યગ યોગિ પ્રાપ્ત થઈ તે (વૃત્તાન્ત) રામચન્દ્રે કહ્યું. ૨

[એક દિવસે નૃગ રાજાએ એક બ્રાહ્મણને દાનમાં આપેલી ગાયોમાંથી એક ગાય પાછી આવીને નૃગ રાજાની ગાયોના ટાળામાં પાછી પેસી ગઈ. એ બિના ન જાણતા હોવાથી નૃગ રાજાએ બીજા દિવસે એક અયાચિ બ્રાહ્મણને તે ગાય દાનમાં આપી. પછી તે બન્ને બ્રાહ્મણોએ નૃગરાજાની પ્રાર્થના સાંભળી નહિ, પરંતુ તે બ્રાહ્મણોએ નૃગ રાજાને “કાચંડો થા” એવો શાપ આપ્યો. (વાંચો. શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કં ૦ ૧૦ અં ૬૪)

આ આખ્યાનથી એમ સૂચવ્યું કે અજાણતાં પણ જો બ્રાહ્મણનું ધન લેવાય તો પરમ ધાર્મિક નૃગ રાજાના જેવી દશા થાય છે.] ૨

કદાચિદેકાન્ત ઉપસ્થિતં પ્રભું

રામં રમાલ્પલિપાદપંકજમ્ ।

સૌમિત્રિરાસાદિતશુદ્ધભાવનઃ

પ્રણમ્ય ભક્ત્યા વિનયાન્વિતોઽબ્રવીત્ ॥૩॥

એક દિવસે એકાન્તમાં બેઠેલા અને લક્ષ્મીજી જેમના ચરણ કમળની સેવા કરી રહ્યાં છે એવા શ્રી રામચન્દ્રજીની પાસે શુદ્ધ વિચાર (અન્તઃકરણ) વાળા લક્ષ્મણજી આવ્યા; (તથા ગુરુબુદ્ધિથી તેમને) ભક્તિ-પૂર્વક પ્રણામ કરીને નમ્ર ભાવથી બોલ્યા: ૩

શ્રી લક્ષ્મણ ઉવાચ ॥

ત્વં શુદ્ધબોધોઽસિ હિ સર્વદોહિના—

માત્માસ્યધીશોઽસિ નિરાકૃતિઃ સ્વયમ્ ।

પ્રતીયસે જ્ઞાનદશાં મહામતે

પાદાબ્જભૃંગાહિતસંગસંગિનામ્ ॥૪॥

લક્ષ્મણજી કહે છે :—હે મહા બુદ્ધિમાન્ ! આપ શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ છો; સર્વ પ્રાણીઓના ‘આત્મા’ છો, સર્વના ઇશ્વર (નિયંતા) તથા (જીવોની પેઠે કર્માધીન) દેહથી રહિત છો; (આવા આપના સ્વરૂપને સાધારણ મનુષ્યો જાણી શકતા નથી પણ) જેમનાં ચિત્ત તમારા ચરણ કમળમાં

ભમરાઓની પેઠે લાગી રહેલાં છે એવા આપના ભક્તોનો સંગ કરનારા, તથા જ્ઞાનયુક્ત (વિવેક) દષ્ટિ-વાળા આપના (આવા) સ્વરૂપને જાણે છે. ૪

अहं प्रपन्नोऽस्मि पदाम्बुजं प्रभो
भवापवर्गं तवयोगि भावितम् ।

यथाअसाज्ञानमपाख्यारिधिं

सुखं तरिष्यामि तथानुशाधि माम् ॥५॥

હે પ્રભુ ! (સંસારમાંથી છૂટવા માટે) યોગિયોએ ધ્યાન કરતાં અને સંસાર બંધનથી મુક્ત કરવાવાળાં, તમારાં ચરણ કમળને હું શરણે આવ્યો છું. માટે જેના વડે અજ્ઞાનરૂપી અપાર સમુદ્રને હું સુખપૂર્વક તરી જાઉં તેવો ઉપદેશ આપ મને આપો. ૫

ઉપદેશનો આરંભ.

श्रुत्वाथ सौमित्रिवचोऽखिलं तदा

प्राह प्रपन्नार्तिहरः प्रसन्नधीः ।

विज्ञानमज्ञानतमः प्रशान्तये

श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः ॥६॥

લક્ષ્મણનાં એ બધાં વચ્ચેના સાંભળીને, શરણે આવેલાની સંસાર-પીડાને હરનાર, રાજાઓને વિષે ભૂષણરૂપ તથા પ્રસન્ન ચિત્તવાળા શ્રી રામચન્દ્રજી,

સાંભળવા માટે ઉત્સુક એવા લક્ષ્મણને, તેના અજ્ઞાનરૂપી અન્ધકારનો નાશ કરવા માટે, તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. ૬

શ્રી રામ ઉવાચ ।

આદૌ સ્વર્ણશ્રમવર્ણિતાઃ ક્રિયાઃ

કૃત્વા સમાસાદિતશુદ્ધમાનસઃ ।

સમાપ્ય તત્પૂર્વમુપાત્તસાધનઃ

સમાશ્રયેત્સદ્ગુરુમાત્મલબ્ધયે ॥૭॥

(ગુરુનું શરણુ.)

શ્રી રામ કહે છે:—(મુમુક્ષુ પુરુષે) પ્રથમ પોતાના વર્ણુ અને આશ્રમ માટે (શાસ્ત્રોમાં) ખતાવેલી (નિત્ય, નૈમિત્તિક તથા યજ્ઞ, દાન વગેરે) ક્રિયાઓ કરીને, અન્તઃકરણ શુદ્ધ કરવું; (તે ક્રિયાઓ કરતી વખતે જ) શમ, દમ આદિ સાધન કરી લેવાં; (અને ચિત્ત શુદ્ધિ થયા) પછી તે તે કર્મો કરવાં છોડી દઈ, આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે સદ્ગુરુને શરણે જવું. ૭

[આ શ્લોકમાં કર્મનું બહિરંગપણું અને શમ દમ આદિનું અન્તરંગપણું સ્પષ્ટ જણાવ્યું. વળી શમ, દમ અને વૈરાગ્ય દૃઢ થાય ત્યાં સુધી કર્મ આદિ કરવાં. પરન્તુ તે સિદ્ધ થયા પછી કર્મોદિકને સમાપ્ત કરવાં—છોડી દેવાં. પછી શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ એવા સદ્ગુરુનું સેવન કરવું. અહિં એવું સૂચન

છે કે પોતાની મેળે પોતે વાક્યાર્થનો નિચાર કરે તો તે કદિ ફળદાયક થતો નથી.] ૭

જ્ઞાન તથા કર્મની મીમાંસા:-

ક્રિયા શરીરોદ્ભવહેતુરાદતા

પ્રિયાપ્રિયૌ તૌ ભવતઃ સુરાગિણઃ ।

ધર્મેતરૌ તત્ર પુનઃ શરીરકં

પુનઃ ક્રિયા ચક્રવદીર્યતે ભવઃ ॥૮॥

(પૂર્વ જન્મમાં પ્રેમપૂર્વક કરેલી) ક્રિયા અર્થાત્ કર્મ આ શરીરની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ છે. તે શરીરમાં રાગવાળાથી ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ એવા બન્ન પ્રકારની ક્રિયાઓ થાય છે; તે ક્રિયાઓથી ધર્મ અને અધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે; અને તે ધર્મ, અધર્મ (પુણ્ય-પાપ) થી ફરી બીજું શરીર મળે છે. વળી તે શરીરથી (જીવ ફરી) કર્મ કરે છે. આ પ્રમાણે ચક્રની પેઠે સંસાર ફર્યા કરે છે. ૮

[ગાડીનાં પૈડાંનો ઉપરનો ભાગ કોઈ વાર નીચે આવે છે અને કોઈ વાર નીચેનો ભાગ ઉપર આવે છે. તેમ આ સંસાર-ચક્રમાં ભટકતો જીવ પણ કોઈવાર પુણ્યના પ્રતાપથી ઉપરના લોકોમાં જાય છે અને કોઈવાર પાપકર્મોના ઉદયથી નીચેના લોકોમાં જાય છે. ૮.]

અજ્ઞાનમેવાસ્ય હિ મૂલકારણં
તદ્જ્ઞાનમેવાત્ર વિધૌ વિધીયતે ।
વિદ્યૈવ તન્નાશવિધૌ પટીયસી
ન કર્મ તજ્જં સવિરોધમીરિતમ્ ॥૧॥

આ સંસારનું મૂળ કારણ અજ્ઞાન જ છે. અને
આ (શાસ્ત્રીય) વિધિ વાક્યોમાં તે અજ્ઞાનનો નાશ
જ (સંસારની નિવૃત્તિ કરવા માટે) સાધનરૂપ થઈ
પડે છે: અર્થાત્ સંસારની નિવૃત્તિ કરવા માટે અજ્ઞા-
નનો નાશ કરવો જ જોઈએ. અજ્ઞાનનો નાશ કરવામાં
માત્ર બ્રહ્મવિદ્યા (જ્ઞાન) જ સમર્થ છે. (પરંતુ સકામ)
કર્મ સમર્થ (થઈ શકતાં) નથી. કર્મ અજ્ઞાનથી
(ઉત્પન્ન)થાય છે. (હવે) અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થનારું જે
કર્મ તેને અજ્ઞાનનું વિરોધી કહ્યું છે, તો તે કર્મ અજ્ઞા-
નનું નાશ કરનાર થઈ શકે નહિં. ૯

[કર્મોની ઉત્પત્તિ અજ્ઞાનથી થાય છે તેથી કર્મનો અને
અજ્ઞાનનો પરસ્પર વિરોધ નથી. જેને જેની સાથે વિરોધ હોય
છે તેજ તેનો નાશ કરી શકે છે. જ્ઞાન (બ્રહ્મવિદ્યા) અને અજ્ઞાનને
પરસ્પર વિરોધ છે તેથી જ્ઞાન, અજ્ઞાનનો નાશ કરી શકે છે ૯.]

નાજ્ઞાનહાનિર્ન ચ રાગસંક્ષયો
ભવેત્તતઃ કર્મ સદોષમુદ્ભવેત્ ।

તતઃ પુનઃ સંસૃતિરપ્યવારિતા

તસ્માદ્બુધો જ્ઞાનવિચારવાન્ભવેત્ ॥૧૦॥

(કર્મનો અને અજ્ઞાનનો પરસ્પર વિરોધ ન હોવાથી) કર્મો કરવાથી અજ્ઞાનનો નાશ થતો નથી, તેમ વિષયાસક્તિ પણ દૂર થતી નથી; પરંતુ કર્મ કરવાથી તો ક્ષણભંગુર ફળ આપનારું અને દોષવાળું કર્મ જ ઉત્પન્ન થાય છે. તે કર્મથી ફરી પાછો સંસાર અર્થાત્ જન્મમરણ થાય છે. માટે બુદ્ધિવાન્ પુરુષે વેદાંત શાસ્ત્રો (જ્ઞાન) નો જ વિચાર કર્યા કરવો. ૧૦

[કટલાએક સમુચ્ચયવાદી આચાર્યોનો એવો મત છે કે જ્ઞાન તથા કર્મ, એ બન્ને એકઠાં મળીને મુક્તિ આપે છે. કેવળ જ્ઞાનથી અથવા કેવળ કર્મથી પણ મુક્તિ મળતી નથી. એ મત શ્લો. ૧૧-૧૩ માં શ્રી રામચન્દ્ર પ્રથમ દર્શાવે છે.]

સમુચ્ચયવાદીની શંકા

નનુ ક્રિયા વેદમુખેન નોદિતા

તથૈવ વિદ્યા પુરુષાર્થસાધનમ્ ।

કર્તવ્યતા પ્રાણભૂતઃ પ્રનોદિતા

વિદ્યાસહાયત્વમુપૈતિ સા પુનઃ ॥૧૧॥

જેમ વેદ, જ્ઞાનને (મોક્ષરૂપી પરમ) પુરુષાર્થનું

ઉત્તરકાંડ. શ્રી રામગીતા (જ્ઞાન તથા કર્મની મીમાંસા) ૨૦૧

સાધન કહે છે, તેમ કર્મ પણ મનુષ્યોએ (જીવતાં સુધી) કરવાં જ એવી વેદ પ્રેરણા કરેલી છે. માટે તે ક્રિયા જ્ઞાનને સહકારી બને છે. ૧૧

[જો કર્મ કરવામાં ન આવે તો ચિત્તશુદ્ધિ થાય નહીં અને તે વિના જ્ઞાન પણ થાય નહીં. એટલા માટે કર્મ સહિત જ્ઞાન મોક્ષ આપી શકે છે.

દષ્ટાંત:—(૧) જવી રીતે ઘટને ઉત્પન્ન કરવામાં દંડ ચક્ર વગેરેની પરસ્પર સહાય છે તેમ ક્રિયા જ્ઞાનની સહાયક છે.

(૨) પક્ષી જમ બે પાંખવડે આકાશમાં ઉડી શકે છે, તેમજ જીવને પણ જ્ઞાન અને કર્મવડે સનાતન એવા બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૧]

कर्माकृतौ दोषमपि श्रुतिर्जगौ

तस्मात्सदा कार्यमिदं मुमुक्षुणा ।

ननु स्वतन्त्रा ध्रुवकार्यकारिणी

विद्या न किञ्चिन्मनसाप्यपेक्षते ॥૧૨॥

(તેમજ) જે પુરુષો (વેદોક્ત) કર્મ નથી કરતા તેમને દોષ લાગે છે એમ શ્રુતિ બતાવે છે; તેથી મુમુક્ષુ પુરુષે સદા કર્માનુષ્ઠાનપૂર્વક જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. ૧૨

[અહિં સિદ્ધાંતી શંકા કરે છે: નિશ્ચય એવા પરમપુરુષા-

થઈથી મોક્ષને સંપાદન કરનારી વિદ્યા (જ્ઞાન) સ્વતન્ત્ર છે. તેને મનથી પણ બીજા કોઈની સહાયતાની આવશ્યકતા નથી. ૧૨]

न सत्यकार्योऽपि हि यद्वदध्वरः

प्रकांक्षतेऽन्यानपि कारकादिकान् ।

तथैव विद्या विधितः प्रकाशितै-

र्विशिष्यते कर्मभिरेव मुक्तये ॥૧૩॥

(સમુચ્ચયવાદી તે શંકાનો ઉત્તર આપે છે :)
તમારું કહેવું ઠીક નથી. કારણ કે જોમ (વેદોક્ત) યજ્ઞકર્મ સત્ય (અચળ) હોય છે, તે! પણ બીજાં કારકોની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ શ્રુતિવાક્યોથી પ્રકાશિત એવાં કર્મોદ્ધારા જ જ્ઞાન મુક્તિને માટે વિશેષ ગણાય છે; (પણ તે સ્વતન્ત્ર થઈને આપો શકતું નથી. ૧૩

[કારક = કરવામાં સહાયક - હોતા, ઋત્વિક, યજમાન આદિ તથા પ્રયાજ, અનુયાજ આદિ તથા દેશ, કાળ આદિ.

શ્રુતિ-વાક્યો:-(૧) જીવે ત્યાં સુધી અગ્નિહોત્રનો હોમ કરવો. (૨) વેદ ભણીને, ગાયત્રી આદિ મંત્રનો જપ કરનારો, પુત્રવાન, અન્નદાતા, અગ્નિહોત્રી, તથા યથાશક્તિ યજ્ઞ કરનારાએ મોક્ષમાં મન પરોવવું, બીજાએ નહીં. ૧૩]

[સિદ્ધાંતી સમુચ્ચયવાદીના ઉપર કહેલા મતનું ખંડન કરી કહે છે:-]

કેચિદ્દદન્તીતિ વિતર્કવાદિન-

સ્તદપ્યસદ્દૃષ્ટવિરોધકારણાત્ ।

દેહાભિમાનાદભિવર્ધતે ક્રિયા

વિદ્યા ગતાહંકૃતિતઃ પ્રસિદ્ધયતિ ॥૧૪॥

એ પ્રમાણે જે કોઈ કુતર્કી કહે છે એના કહેવામાં પ્રત્યક્ષ વિરોધ દેખાય છે અને તે કારણથી તેનું કહેવું પણ ઠીક નથી. કારણકે ક્રિયા દેહાભિમાનથી થાય છે. અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તો દેહાભિમાન ટળી જવાથી સિદ્ધ થાય છે. ૧૪

[તોપછી દિવસ અને રાત્રીની પેઠે પરસ્પર વિરુદ્ધ એવાં કર્મ તથા જ્ઞાન, એક સાથે જીવને વિષે કેવી રીતે રહી શકશે? અને જ્યારે તે બન્ને એક સ્થાનમાં રહી શકે નહિ તો પછી તે બન્નેનો સમુચ્ચય પણ કેવી રીતે થઈ શકે? કદીપણ થઈ શકે નહીં. આ કારણને લીધે સમુચ્ચયવાદીઓનો મત મિથ્યા છે. ૧૪]

વિદ્યા (જ્ઞાન)નું સ્વરૂપ:-

વિશુદ્ધવિજ્ઞાનવિરોચનાશ્ચિતા

વિદ્યાત્મવૃત્તિશ્ચરમેતિ મણ્યતે ।

ઉદેતિ કર્માશિલકારકાદિભિ-

ર્નિહન્તિ વિદ્યાશિલકારકાદિકમ્ ॥૧૫॥

(સિદ્ધાંતી ખારમા શ્લોકમાં કહેલા મતનું ખંડન કરતાં કહે છે:—) વિશુદ્ધ અને નિર્મળ એવા જ્ઞાનને આપનારાં વેદાન્ત વાક્યોનો વિચાર કરવાથી પ્રાપ્ત થનારી અન્તઃકરણની છેલ્લી (ચરમ) આત્મવૃત્તિ અર્થાત્ પ્રત્માકારવૃત્તિ તે વિધા (આત્મ-જ્ઞાન) કહેવાય છે. સંપૂર્ણ કર્મો, કારકોની સહાયવડે થાય છે; પરંતુ જ્ઞાન તો સર્વ કારક આદિનો (અનિત્યતાની ભાવનાદ્વારા) નાશ કરે છે. ૧૫.

[આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં જ્ઞાનનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. તે જ્ઞાન ક્રિયાદિને વિષે રહેલી “હું કર્તા છું” એવી અહંકારવાળી બુદ્ધિને દૂર કરે છે. અને ઉત્તરાર્ધમાં જ્ઞાન અને કર્મની વિષ-મતા બતાવી સમુચ્ચયનું વારણ કર્યું છે.

વિધા (જ્ઞાન) અને કર્મ (ક્રિયા) એ બન્નેનો વિરોધ છે. તેથી તે બન્નેનો સમસમુચ્ચય સંભવતો નથી. માટે મુમુક્ષુ પુરુષે સમગ્ર કામ્યકર્મનો ત્યાગ કરવો. જ્યાંસુધી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય ત્યાંસુધી માત્ર નિત્ય, નૈમિત્તિક કર્મ કરવાં. ૧૫]

તસ્માત્યજેત્કાર્યમશેષતઃ સુધી—

વિદ્યાવિરોધાન્ન સમુચ્ચયો ભવેત્ ।

આત્માનુસન્ધાનપરાયણઃ સદા

નિવૃત્તસર્વેન્દ્રિયવૃત્તિગોચરઃ ॥૧૬॥

ત્યાર પછી સમસ્ત ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી નિવૃત્ત થઈ, નિરંતર આત્માનુસન્ધાનમાં જેનું ચિત્ત લાગી રહ્યું છે એવો બુદ્ધિમાન પુરુષ સંપૂર્ણ કર્મોનો સર્વથા ત્યાગ કરી દે. કારણકે તે કર્મો જ્ઞાનનાં વિરોધી હોવાથી, જ્ઞાન સાથે તેમનો સમસમુચ્ચય થઈ શકતો નથી. ૧૬

યાવચ્છરીરાદિષુ માયયાત્મધી—

સ્તાવદ્વિધેયો વિધિવાદકર્મણામ્ ।

નેતીતિ વાક્યૈરસ્થિલં નિષિધ્ય તત્

જ્ઞાત્વા પરાત્માનમથ ત્યજેત્ક્રિયાઃ ॥૧૭॥

જ્યાં સુધી માયાવડે, અનાત્મ એવાં શરીરાદિને વિષે આત્મબુદ્ધિ, અર્થાત્ “હું કર્તા છું” એવી બુદ્ધિ રહે છે ત્યાં સુધી તેને વેદમાં કહેલાં કર્મો કરવાં ઘટે છે. (પરંતુ તે દેહાત્મ બુદ્ધિનો ત્યાગ થયા પછી) આ સર્વ જગતનો નાશ નાશ એ વાક્યથી નિષેધ કરીને અર્થાત્ મિથ્યા જાણીને (તે સઘળા જગતથી વિલક્ષણ એવા) સત્ય, પરમાત્મ—સ્વરૂપને જાણ્યા પછી સર્વ ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરવો. ૧૭

યદા પરાત્માત્મવિભેદભેદકં

વિજ્ઞાનમાત્મન્યવમાતિ માસ્વરમ્ ।

તદૈવ માયા પ્રવિલીયતેઽઙ્ગસા

સકારકા કારણમાત્મસંસૃતેઃ ॥૧૮॥

જ્યારે પરમાત્મા અને જીવાત્માના ભેદને દૂર કરવાવાળું પ્રકાશમય વિજ્ઞાન અન્તઃકરણમાં સ્પષ્ટ રીતે ઉદય થાય છે તેજ વખતે અનેક જન્મ અપાવવામાં કારણરૂપ કર્મોસહિત (તે તે જીવોની ઉપાધિભૂત) અવિદ્યા, એકદમ, અનાયાસે નષ્ટ થાયછે. ૧૮

શ્રુતિપ્રમાણાભિવિનાશિતા ચ સા

કથં ભવિષ્યત્યપિ કાર્યકારિણી ।

વિજ્ઞાનમાત્રાદમલાદિતીયત-

સ્તસ્માદવિદ્યા ન પુનર્ભવિષ્યતિ ॥૧૯॥

શ્રુતિયોમાં પ્રમાણરૂપ તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યોના જ્ઞાનદ્વારા નાશ પામેલી તે અવિદ્યા ફરી યોતાનું કાર્ય કરવામાં કેવી રીતે સમર્થ થશે? (નહી થાય). વળી તે એક માત્ર નિર્મળ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી, તે અવિદ્યા ફરીથી ઉત્પન્ન થતી નથી. ૧૯

યદિ સ્મ નષ્ટા ન પુનઃ પ્રસૂયતે

કર્તાહમસ્યેતિ મતિઃ કથં ભવેત્ ।

તસ્માત્સ્વતન્ત્રા ન કિમપ્યપેક્ષતે

વિદ્યા વિમોક્ષાય વિભાતિ કેવલા ॥૨૦॥

એક વખત (તત્ત્વજ્ઞાનથી) અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થયા પછી તે પાછી ફરીથી ઉત્પન્ન થતી નથી ત્યારે (તે જ્ઞાનીને) “ હું કર્તા છું ” એવી ખુદ્ધ કેવી રીતે થાય ? (અર્થાત કોઈ પ્રકારે થાય નહીં. અને એવી “ અહમ્ ” બુદ્ધિના અભાવથી તે સમયે કર્મોનો પણ અભાવ થાય.) એ કારણથી જ્ઞાન સ્વતન્ત્ર છે અને તે (જીવને) મોક્ષને માટે બીજા કોઈ (કર્મ) ની અપેક્ષા રાખતું નથી; પરંતુ (જ્ઞાન) પોતે એકલું જ મોક્ષ માટે સમર્થ છે. ૨૦

સા તૈત્તિરીયશ્રુતિરાહ સાદરં

ન્યાસં પ્રશસ્તાસિલકર્મણાં સ્ફુટમ્ ।

એતાવદિત્યાહ ચ વાજિનાં શ્રુતિ-

જ્ઞાનં વિમોક્ષાય ન કર્મ સાધનમ્ ॥૨૧॥

તૈત્તિરીય શાખાની પ્રસિદ્ધ શ્રુતિએ આદર પૂર્વક પ્રશસ્ત (પ્રખ્યાત) એવાં સમગ્ર કર્મોનો સ્પષ્ટ રીતે ત્યાગ કહ્યો છે. તથા “ એતાવત્ ” ઇત્યાદિ વાજસ-નેયી શાખાની શ્રુતિએ પણ કહ્યું છે કે મોક્ષનું સાધન જ્ઞાનજ છે, કર્મ નહીં. ૨૧

[ન કર્મણા ન પ્રજયા ધનેન ત્યાગેનૈકેનામૃતત્વમાનથુઃ ॥

(તૈત્તિ૦ આર૦ પ્ર૦ ૧૦ અ૦ ૧૦ ॥)

પ્રતાવદરે સ્વલ્પમૃતત્વમ્ ॥ (બૃહ૦ ઉ૦ ૪।૫।૧૫ વાજસ૦ શાખા ।)

આ રીતે કર્મનું તથા જ્ઞાનનું પરસ્પર વૈષમ્ય દેખાડ્યું.
હવે કર્મના અને જ્ઞાનના પ્રશ્નની વિષમતા દેખાડવા માટે સિદ્ધાંતી
કહે છે:—]

વિદ્યાસમત્વેન તુ દર્શિતસ્ત્વયા

ક્રતુર્ન દૃષ્ટાન્ત ઉદાહૃતઃ સમઃ ।

ફલૈઃ પૃથક્ત્વાદ્બહુકારકૈઃ ક્રતુઃ

સંસાધ્યતે જ્ઞાનમતો વિપર્યયમ્ ॥૨૨॥

(હે સમુચ્ચય વાદિ ! અગ્નિષ્ટોમ આદિ)
યજ્ઞોની તથા જ્ઞાનની તેં સમાનતા વર્ણુન કરી. પરંતુ
તે યજ્ઞની અને જ્ઞાનની સમાનતા સિદ્ધ થઈ શકે
એવું દૃષ્ટાન્ત તેં આપ્યું નથી; બંનેનાં કૃણ જુદાં જુદાં
હોવાથી તે તારું કહેવું યોગ્ય નથી. (હોતા, ઋત્વિક,
યજ્ઞમાન, દેશકાળ આદિ) બહુ સાધનોથી યજ્ઞ
સિદ્ધ થાય છે; અને જ્ઞાન તો એનાથી વિપરીત છે;
(અર્થાત્ તે જ્ઞાન કારક આદિથી સિદ્ધ થતું નથી.
તે જ્ઞાનની સિદ્ધિમાં તો ન્હર્તા, કર્મ વગેરે બુદ્ધિનો
ત્યાગ કરવો પડે છે.) ૨૨

સિદ્ધાંતી:—“ કદિ તું કહીશ કે વિદ્યા અર્થાત્ જ્ઞાન અને

કર્મ એ બન્ને તુલ્ય છે, કેમકે પરિણામમાં એક ફળ છે. ‘જેમ ઘટને માટે દંડ ચક્રાદિક છે તેમ’ એ અનુમાન પ્રમાણે મોક્ષરૂપ એક ફળને માટે જ્ઞાન અને કર્મ સરખાં છે.”

પણુ તેમ નથી કારણ કે અહંતા, મમતાના અભિમાન-રૂપ એવાં આંતર અને બાહ્ય દેશકાળાદિ નિયમોએ કરિ કતુ (યજ્ઞો)ના ફળોનું નોખાપણું છે અને જ્ઞાન તો એનાથી ભિન્નજ છે. માટે તે બન્નેનું સમાનપણું નથી. જ્યારે સમાનપણું નથી ત્યારે તેઓનો સમુચ્ચય કેવી રીતે બની શકે ? ન બને. ૨૨]

સપ્રત્યવાયો હ્યહમિત્યનાત્મધી—

રજ્ઞપ્રસિદ્ધા ન તુ તત્ત્વદર્શિનઃ ।

તસ્માદ્ બુદ્ધૈસ્ત્યાજ્યમવિક્રિયાત્મભિ

વિધાનતઃ કર્મ વિધિપ્રકાશિતમ્ ॥૨૩॥

(કર્મોનો ત્યાગ કરવાથી) હું અવશ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત ભાગી થઈશ (મને પાપ થશે, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત મારે કરવું પડશે) એવી અનાત્મ (ધર્મની) બુદ્ધિ અજ્ઞાનીઓને થાય છે, પણ તેવી બુદ્ધિ તત્ત્વવેત્તાને થતી નથી. તેટલા માટે (ક્રિયાના ફળને વિષે જેમનાં ચિત્ત આસક્ત થયાં છે એવાઓને અવશ્ય કરવાનાં એવાં) કર્મોનો, વિકારરહિત ચિત્તવાળા જ્ઞાની પુરુષે વિધિપૂર્વક ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૨૩

મહાવાક્ય વિચાર.

શ્રદ્ધાન્વિતસ્તત્ત્વમસીતિ વાક્યતો

ગુરોઃ પ્રસાદાદપિ શુદ્ધમાનસઃ ।

વિજ્ઞાય ચૈકાત્મ્યમથાત્મજીવયોઃ

સુખી ભવેન્મેરુરિવાપ્રકમ્પનઃ ॥૨૪॥

(નિષ્કામકર્મ કરવાથી) જેનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ થયું છે એવો તથા શ્રદ્ધાવાળો પુરુષ, ગુરુના પ્રસાદથી તત્ત્વમસિ એ વાક્યદ્વારા, જીવાત્મા તથા પરમાત્માના એકપણાને જાણીને સુમેરુ પર્વત જેવો અડગ તેમજ પરમ સુખી થાય છે. ૨૪

આદૌ પદાર્થાવગતિર્હિ કારણં

વાક્યાર્થવિજ્ઞાનવિધૌ વિધાનતઃ ।

તત્ત્વમ્પદાર્થૌ પરમાત્મજીવકા-

વસીતિ ચૈકાત્મ્યમથાનયોર્ભવેત્ ॥૨૫॥

એવો નિયમ છે કે વાક્યના અર્થનું જ્ઞાન થવામાં પ્રથમ (વાક્યના પ્રત્યેક) પદના અર્થનું જ્ઞાન થવું એ મુખ્ય કારણ છે. તત્ત્વમસિ મહાવાક્યમાં ત્રણ પદ છે. [(૧) તત્; (૨) ત્વમ્ (૩) અસિ.] તત્ પદનો અર્થ (સર્વજ્ઞતા આદિ ગુણવિશિષ્ટ) પરમાત્મા; અને ત્વમ્

પદનો અર્થ (અલ્પજ્ઞતા આદિ ગુણુવિશિષ્ટ) જીવા-
ત્મા એવો થાય છે. અને (ત્રીણું) અસિ પદ, તત્
તથા ત્વમ્ એ બંને પદોનું અભેદ બોધક છે. ૨૫

પ્રત્યક્પરોક્ષાદિવિરોધમાત્મનો—

વિહાય સંગૃહ્ય તયોશ્ચિદાત્મતામ્ ।

સંશોધિતાં લક્ષણયા ચ લક્ષિતાં

જ્ઞાત્વા સ્વમાત્માનમથાદ્યો ભવેત્ ॥૨૬॥

(જીવાત્મા અને પરમાત્મામાં) જીવાત્મા પ્રત્યક્
(અન્તઃકરણુ સાક્ષી) છે અને પરમાત્મા પરોક્ષ
(ઇન્દ્રિયાતીત) છે; આ (વાચ્યાર્થરૂપ અનેક
ધર્મોથી પ્રતીત થનારા) વિરોધનો ત્યાગ કરીને (ભાગ-
ત્યાગ) લક્ષણાવડે લક્ષિત (જણાવેલી) એ બંનેની
શુદ્ધ ચેતનતાનો સંગ્રહ કરીને તે (ચેતન)ને જ
પોતાનો આત્મા જાણી વિવેકી, પરમાત્મા સાથે એક
રૂપથી રહે. ૨૬

एकात्मकत्वाज्जहती न संभवे—

तथा जहल्लक्षणता विरोधतः ।

सोऽयम्पदार्थाविव भागलक्षणा

युज्येत तत्त्वम्पदयोरदोषतः ॥૨૭॥

આ તત્ત્વ અને ત્વમ્ પદોના અર્થની એકતામાં “જહતી લક્ષણા” સંભવતી નથી; અને તેમના વાચ્યાર્થમાં પરસ્પર વિરોધ હોવાથી “અજહતી લક્ષણા” પણ સંભવતી નથી. એટલા માટે સોડ્યમ્ (આ તે છે) એ બે પદોના અર્થની પેઠે આ તત્ત્વ અને ત્વમ્ પદોમાં “ભાગત્યાગ લક્ષણા” નો ઉપયોગ કોઈ પણ દોષ વગર કરાય છે. ૨૭

લક્ષણા :

જ્યાં શબ્દોના વાચ્યાર્થ (અર્થાત્ તે શબ્દની શક્તિ-વૃત્તિથી સિદ્ધ થતા અર્થ)ને છોડી દઈ બીજા અર્થ ગ્રહણ કરાય છે ત્યાં લક્ષણાવૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો કહેવાય છે.

આ લક્ષણા ત્રણ પ્રકારની છે. એક જહતી કહેતાં જહત્સ્વાર્થા લક્ષણા, બીજી અજહતી એટલે અજહત્સ્વાર્થા લક્ષણા અને ત્રીજી જહદજહત્ સ્વાર્થા લક્ષણા.

(૧) જ્યાં સંપૂર્ણ વાચ્ય અર્થનો ત્યાગ કરવામાં આવે એટલે કે શબ્દના મૂળ અર્થનો સંભવ ન હોવાથી તેનો ત્યાગ કરીને બીજા સંભવિત અર્થનો સ્વીકાર કરવામાં આવે, તે જહત્સ્વાર્થાલક્ષણા કહેવાય. જમકે: ગંગામાં ઘોષ(નેસડો)છે. ત્યાં ખરી રીતે ગંગા પદનો અર્થ જળપ્રવાહ છે. પરંતુ જળપ્રવાહમાં ગૌશાળા (નેસડો) રહેવાનો સંભવ નથી. માટે ગંગા શબ્દની તીરના અર્થમાં લક્ષણા કરવામાં આવે છે અર્થાત્ ગંગાપદનો વાચ્ય અર્થ “જળ પ્રવાહ” તેનો ત્યાગ કરીને ‘તટ’ લક્ષ્યાર્થ

સ્વીકારવામાં આવે છે. અને “ગંગામાં દોષ” એ વાક્યનો ગંગાના તટ ઉપર દોષ (ગૌશાળા) છે એવો અર્થ થવાથી કોઈ પ્રકારનો દોષ આવતો નથી.

ઉપર પ્રમાણે અર્થ કરવાથી ગંગા શબ્દનો વાચ્ય અર્થ “જળ પ્રવાહ” જરા પણ પ્રતીત થતો નથી. પરંતુ તે સર્વ અર્થનો ત્યાગ કરીને લક્ષ્ય અર્થ “તટ” તેનું ગ્રહણ થાય છે. માટે અહીં જહત્સ્વાર્થા લક્ષણા કહી.

આ લક્ષણા તત્ત્વમસિ મહાવાક્યમાં માની શકાશે નહીં. કારણ કે એ લક્ષણા માનવાથી અહીં તત્ અને ત્વમ્ એ બન્ને પદોના સંપૂર્ણ વાચ્ય અર્થોનો ત્યાગ થવાથી તેમાં રહેલો ચૈતન્યરૂપ વિશેષ અંશ છે તેનો પણ ત્યાગ થઈ જશે; તો પછી એકતા કેવી કરવી ?

(૨) જ્યાં વાચ્ય અર્થનો ત્યાગ કરવામાં ન આવે, પરંતુ અધિક અર્થનું ગ્રહણ થતું હોય ત્યાં અજહત્સ્વાર્થા લક્ષણા થાય છે. જમકે: કાકેમ્યો દધિ રક્ષ્યતામ્ “કાગડાઓથી દહીંનું રક્ષણ કરો.” અહીં કાકેમ્ય: એ પદનો વાચ્યાર્થ ‘કાગડાઓથી’ છે. પરંતુ કહેનારાનો અભિપ્રાય એવો છે કે દહીંનો નાશ કરનારાં બીજાં બિલાડાં વગેરેથી પણ દહીંનું રક્ષણ કરવું.

વાચ્ય અર્થ કાગડાઓથી કાયમ રહ્યો અને તે ઉપરાંત બિલાડાં આદિ એ અર્થ વિશેષ લીધો. માટે અહીં અજહત્ સ્વાર્થા લક્ષણા છે.

તત્ત્વમસિ એ મહાવાક્યમાં અજહત્સ્વાર્થા લક્ષણા લઘ્યે

તો તત્ અને ત્વમ્ એ બન્ને પદોનો વાચ્યાર્થ સર્વજ્ઞત્વ, અદ્વૈતજ્ઞત્વ કાયમ રહેશે અને વળી વિશેષ અર્થ ગ્રહણ કરવો પડશે. તેમ થવાથી વિરોધ જવો ને તેવો જ ઉભો રહેશે; અને એકતા પણ થશે નહીં. માટે આ મહાવાક્યમાં અજહત્સ્વાર્થા લક્ષણા થઈ શકે નહિ.

(૩) જ્યાં વાચ્ય અર્થમાંથી કંઈક વિરોધી અંશનો ત્યાગ કરીએ અને કંઈક અવિરોધી અંશને ગ્રહણ કરીએ ત્યાં ભાગત્યાગ લક્ષણા અર્થાત્ જહદજહલ્લક્ષણા થાય છે. જેમકે તે આ દેવદત્ત છે. કેટલાક સમય પૂર્વે જે દેવદત્તને કાશીપુરીમાં જોયો હતો અને જે શરીરે દૃષ્ટપુષ્ટ હતો તેજ આ કૃશ થયેલો દેવદત્ત છે.

અહીં “તે” શબ્દનો વાચ્યાર્થ દૃષ્ટપુષ્ટ તથા કાશીપુરીમાં રહેલો દેવદત્ત છે. અને “આ” શબ્દનો વાચ્યાર્થ કૃશ થયેલો તથા આ દેશમાં આવેલો દેવદત્ત છે.

તેને જોવો કાશીપુરીમાં, ભૂતકાળમાં જોયો હતો તેવો તે હમણાં નથી. આ રીતે ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળના વિશેષણની પરસ્પર વિરોધની પ્રતીતિ થાય છે. વિરોધ દૂર કરવા માટે પૂર્વકાળના દૃષ્ટપુષ્ટ આદિ અને વર્તમાનકાળના કૃશપણું આદિ વિરુદ્ધ અંશનો ત્યાગ કરીને દેવદત્તના માંસપિંડરૂપ વિશેષ્યનું ગ્રહણ થાય છે. અર્થાત્ પૂર્વકાળના અને વર્તમાનકાળના વિશેષણરહિત દેવદત્ત માત્ર વિશેષ્ય અંશ જ લક્ષ્યાર્થ થાય છે. આ પ્રમાણે જહદજહત્ સ્વાર્થા લક્ષણા દ્વારા તે આ દેવદત્ત એવો ત્રણે પદનો જેમ વાક્યાર્થ થાય છે તેમ

તત્ત્વમસિ એ મહાવાક્યમાં તત્ પદના વાચ્યાર્થ (માયો-
પાધિક, સર્વજ્ઞત્વ આદિ વિશિષ્ટ ચૈતન્ય)માંથી માયોપાધિક
સર્વજ્ઞત્વાદિ વિરુદ્ધ ધર્મનો ત્યાગ કરીને તથા ત્વમ્ પદના વાચ્યાર્થ
(અવિદ્યોપાધિક અદ્વૈતજ્ઞત્વાદિ વિશિષ્ટચૈતન્ય) માંથી અવિદ્યો-
પાધિક અદ્વૈતજ્ઞત્વાદિ વિરુદ્ધ ધર્મનો ત્યાગ કરીને, બન્નેનો
અવિરુદ્ધ અખંડચૈતન્ય અંશ માત્ર લક્ષ્યાર્થ થાય છે.

હવે ત્યાગ કરવા યોગ્ય આત્માની ઉપાધિનું શ્રી રામ વર્ણન કરે છે.

રસાદિપંચીકૃતભૂતસમ્ભવં

ભોગાલયં દુઃસ્વસુખાદિકર્મણામ્ ।

શરીરમાદ્યન્તવદાદિકર્મજં

માયામયં સ્થૂલમુપાધિમાત્મનઃ ॥૨૮॥

પૃથ્વી આદિ પંચીકૃત ભૂતોથી ઉત્પન્ન થએલું,
કર્મોનાં ફળ સુખ-દુઃખાદિને ભોગવવાનું સ્થાન,
આદિ અને અન્તવાણું અર્થાત્ જન્મ-મરણવાણું,
પૂર્વ જન્મોમાં કરેલાં કર્મોથી ઉત્પન્ન થએલું, તથા
માયામય આ શરીર આત્માની સ્થૂળ ઉપાધિરૂપ છે. ૨૮

સૂક્ષ્મં મનોબુદ્ધિદશેન્દ્રિયૈર્યુતં

પ્રાણૈરપચ્ચીકૃતભૂતસંભવમ્ ।

મોક્તુઃ સુખાદેરનુસાધનં ભવે-

ચ્છરીરમન્યદ્વિદુરાત્મનો બુધાઃ ॥૨૯॥

(અને) મન, બુદ્ધિ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો તથા પાંચ પ્રાણ (એ સત્તર તત્ત્વો) વાળું તથા અપંચીકૃત ભૂતોથી ઉત્પન્ન થએલું અને સુખ-દુઃખાદિનો અનુભવ કરવાનું સાધન એવું જે સૂક્ષ્મ શરીર તેને તત્ત્વવેત્તા લોકો આત્માનું ખીજું (સૂક્ષ્મ ઉપાધિરૂપ) શરીર કહે છે. ૨૯

[સ્થૂળ શરીરમાં સૂક્ષ્મ શરીર હોય ત્યાં સુધી સ્થૂળ શરીર ભોગનું સાધન થઈ શકે છે. અને સ્થૂળ શરીરમાંથી સૂક્ષ્મ શરીર નીકળી જાય ત્યારે મરણ થયું એમ કહેવાય છે. ૨૯]

અનાદ્યનિર્વાચ્યમપીહ કારણં

માયાપ્રધાનં તુ પરં શરીરકમ્ ।

ઉપાધિભેદાત્તુ યતઃ પૃથક્ સ્થિતં

સ્વાત્માનમાત્મન્યવધારયેત્ક્રમાત્ ॥૩૦॥

(એ જે શરીરોથી ભિન્ન) અનાદિ અને અનિર્વાચ્ય માયામય કારણ શરીર આ જીવનું ત્રીજું શરીર છે. આ પ્રમાણે ઉપાધિના ભેદથી, સર્વથા ભિન્ન રહેલા પોતાના આત્માનો, ક્રમે કરીને (ઉપાધિનો બાધ કરીને) અન્તઃકરણમાં નિશ્ચય કરવો અર્થાત્ જીવાત્મા તથા પરમાત્માને (ભાગત્યાગ લક્ષણાદ્વારા) અભિન્ન જાણવા. ૩૦

ઉપાધિનો બાધ.

કોશેષ્વયં તેષુ તુ તત્તદાકૃતિ—

વિભાતિ સજ્ઞાત્સ્ફટિકોપલો યથા ।

અસજ્ઞરૂપોઽયમજો યતોઽદ્વયો

વિજ્ઞાયતેઽસ્મિન્પરિતો વિચારિતે ॥૩૧॥

જેમ સ્ફટિક મણિ (સ્વચ્છ છે તોપણ) જસુંદના લાલ ફૂલના સંગથી લાલ જણાય છે તેમ આ આત્મા (નિર્લેપ છે તોપણ) તે અન્નમયાદિ કોશોના સંગથી તે તે કોશના જેવા આકારનો જણાય છે. પણ આ ઉપાધિનો રૂડીપ્રકારે વિચાર કરવાથી આ આત્મા સંગતથા રૂપથી રહિત હોવાને લીધે અજન્મા અને અદ્વિતીય છે એવો અનુભવ થાય છે. ૩૫

[મુમુક્ષુએ કોશોની ઉપાધિને લીધે થએલી તે તે આકારવાળી પ્રતીતિ મટાડવી એજ આ મહાવાક્યના અર્થના વિચારનું ક્ષણ છે. ૩૧]

બુદ્ધેસ્ત્રિધા વૃત્તિરપીહ દૃશ્યતે

સ્વપ્નાદિભેદેન ગુણત્રયાત્મનઃ ।

અન્યોન્યતોઽસ્મિન્વ્યભિચારતો મૃષા

નિત્યે પરે બ્રહ્મણિ કેવલે શિવે ॥૩૨॥

આ આત્માને વિષે જાત્રત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એવા ભેદથી જે ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિ દેખાય છે તે પણ સત્ત્વ, રજ અને તમરૂપ ત્રિગુણાત્મક બુદ્ધિના ધર્મો છે. પરંતુ એક, કલ્યાણ સ્વરૂપ, (ઉત્પત્તિ તથા નાશથી રહિત) નિત્ય પરબ્રહ્મમાં, તે ત્રણે વૃત્તિયોમાંથી દરેકનો એક બીજામાં વ્યભિચાર (અભાવ) હોવાથી (તે ત્રણે) મિથ્યા છે. ૩૨

[જાત્રત્ આદિનો અન્યોન્યનો વ્યભિચાર:—

- (૧) સ્વપ્ન અવસ્થા સમયે જાત્રત્ અને સુષુપ્તિનો અભાવ;
- (૨) સુષુપ્તિ અવસ્થા સમયે જાત્રત્ અને સ્વપ્નનો અભાવ;
- (૩) જાત્રત્ અવસ્થા સમયે સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિનો અભાવ.]

દેહેન્દ્રિયપ્રાણમનશ્ચિદાત્મનાં

સંઘાદજસ્રં પરિવર્તતે ધિયઃ ।

વૃત્તિસ્તમોમૂલતયાજ્ઞલક્ષણા

યાવદ્ ભવેત્તાવદસૌ ભવોઽન્નવઃ ॥૩૩॥

બુદ્ધિની વૃત્તિજ દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, મન અને ચિદાત્માના સંઘાતરૂપે નિરંતર ફર્યા કરે છે. એ વૃત્તિ તમોગુણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી અજ્ઞાન-પણાને બતાવવાવાળી છે. અને જ્યાંસુધી તે વૃત્તિ

ચાલ્યા કરે છે ત્યાં સુધી આ સંસાર (જન્મ-મરણ)
થયા કરે છે. ૩૩

નેતિપ્રમાણેન નિરાકૃતાશિલો

હૃદા સમાસ્વાદિતચિદ્ધનામૃતઃ ।

ત્યજેદશેષં જગદાત્તસદ્રસં

પીત્વા યથામ્ભઃ પ્રજહાતિ તત્ફલમ્ ॥૩૪॥

જેમ (શેરડીમાંથી રસ ચૂસી લીધા પછી કૂચા
અને) લીલાં નાળિયેરમાંથી અમૃત જેવું જળ પી
લીધા પછી, મનુષ્ય તે ફળ ફેંકી દે છે તેમ જેણે
“ ન ઈતિ ” વગેરે શ્રુતિ પ્રમાણથી (દેહ ઇન્દ્રિયાદિ
દૃશ્ય સમૂહરૂપ) સર્વ જગતનો બાધ કર્યો છે અને
જેણે (સત્ત્વગુણ પ્રધાન) મનથી (સર્વ દુઃખરહિત
એવા પરમ સુખરૂપ) ચૈતન્યરૂપ ધૃત અમૃતનો
સારી રીતે સ્વાદ કર્યો છે એવો પુરુષ સંપૂર્ણ દૃશ્ય,
તથા શ્રાવ્ય જગતનો ત્યાગ કરી દે. ૩૪

[આત્મા સ્થૂળ છે ? ના, અસ્થૂલઃ । સૂક્ષ્મ છે ? ના, અનણુઃ ।
દીર્ઘ છે ? ના, અદીર્ઘઃ । દુઃક છે ? ના, અહૃસ્વઃ । પ્રાણમય છે ?
ના. અન્નમય છે ? ના. એમ દરેકમાંથી ન ઈતિ, ન ઈતિ નિર્ણય
કરી, સંપૂર્ણ દૃશ્યનો ત્યાગ કરવો. ૩૪]

કદાચિદાત્મા ન મૃતો ન જાયતે
ન ક્ષીયતે નાપિ વિવર્ધતેઽનવઃ ।

નિરસ્તસર્વાતિશયઃ સુખાત્મકઃ

સ્વયંપ્રભઃ સર્વગતોઽયમદ્વયઃ ॥૩૫॥

આત્મા કોઈ દિવસ મરતો નથી, જન્મતો નથી, ક્ષીણ થતો નથી, વધતો નથી, (તે તો) પુરાતન છે; (વળી તે આત્મા) જેના (સુખ કે લાભ) કરતાં બીજું કોઈ વિશેષ સુખ અથવા લાભ નથી એવો, સુખ સ્વરૂપ, સ્વયંપ્રકાશ, વ્યાપક અને અદ્વિ-તીય છે. ૩૫

અધ્યાસ-નિરૂપણ.

एवंविधे ज्ञानमये सुखात्मके

कथं भवो दुःखमयः प्रतीयते ॥

अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रकाशते

ज्ञाने विलीयेत विरोधतः क्षणात् ॥૩૬॥

(કોઈ શંકા કરે છે:—) શ્લોક ૩૫ માં કહ્યું તે પ્રકારના જ્ઞાનમય અને સુખસ્વરૂપ આત્મામાં દુઃખમય સંસારની પ્રતીતિ કેવી રીતે થાય છે? અર્થાત્ જન્મમરણાદિ પ્રવાહરૂપ સંસારનું ભાન કેમ થાય છે ?

(ઉત્તરઃ) એ (ભ્રાન્તિરૂપ) સંસાર તો (દેહ અને અન્તઃકરણ આદિને વિષે “ આ હું અને આ મારું ” એવા) અધ્યાસના કારણે અજ્ઞાનથી જ પ્રતીત થાય છે. (પરંતુ) જ્ઞાન અને અજ્ઞાનને પરસ્પર વિરોધ હોવાથી, જ્ઞાન થતાં સર્વ એક ક્ષણ-માં જ લય પામી જાય છે. ૩૬

यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमा—

दध्यासमित्याहुरमुं विपश्चितः ।

असर्पभूतेऽहिविभावनं यथा

रज्ज्वादિકे तद्वदपीश्वरे जगत् ॥૩૭॥

એક વસ્તુમાં ભ્રાન્તિથી બીજી વસ્તુ ભાસે છે તેને તત્ત્વદર્શી લોકો “ અધ્યાસ ” કહે છે. (જેમકે) સર્પનો બીલકુલ સંભવ ન હોવા છતાં પણ અંધારામાં પડેલી દોરીમાં સર્પની પ્રતીતિ થાય છે (તે અધ્યાસ કહેવાય છે) એ પ્રમાણે આત્માને વિષે (સંસાર ન હોવા છતાં) પણ અજ્ઞાનને લીધે દેહાદિ સંસારની પ્રતીતિ થાય છે (તેનું નામ અધ્યાસ છે). ૩૭

विकल्पमायारहिते चिदात्मके—

ऽहङ्कार एष प्रथमः प्रकल्पितः ।

અધ્યાસ एवात्मनि सर्वकारणे

નિરામયે બ્રહ્મણિ કેવલે પરે ॥૩૮॥

વિકલ્પના કારણરૂપ માયા (ના સંગ)થી રહિત,
ચૈતન્ય સ્વરૂપ, સર્વના કારણરૂપ, નિરામય (આનંદ
રૂપ), કેવળ (સર્વ વિકારથી રહિત) બ્રહ્મરૂપ
(વ્યાપક) તથા (પ્રકૃતિથી) પર (સર્વ દૃશ્યથી
વિલક્ષણ) એવા આત્મામાં પ્રથમ આ “અહંકાર”
(અહમ્ એવી બુદ્ધિ) રૂપ અધ્યાસજ કલ્પાયો છે. ૩૮

[સંસાર આત્મનિષ્ઠ નથી પરંતુ બુદ્ધિનિષ્ઠ છે. તે સમ-
જાવવા અન્વય વ્યતિરેક પ્રમાણ આપે છે:]

इच्छादिरागादिसुखादिधर्मिकाः

સદા ધિયઃ સંસૃતિહેતવઃ પરે ।

यस्मात्प्रसुप्तौ तदभावतः परः

સુખસ્વરૂપેણ વિભાવ્યતે હિ નઃ ॥૩૯॥

સર્વના સાક્ષી આત્મામાં ઇચ્છા અનિચ્છા,
રાગદ્વેષ, સુખદુઃખ વગેરેરૂપ બુદ્ધિની વૃત્તિયોજ
(જન્મ-મરણ રૂપ) સંસારના કારણરૂપ છે.
અર્થાત્ બુદ્ધિની વૃત્તિયો છે તોજ સંસાર છે.

(આ અન્વય પ્રમાણ કહી હવે વ્યતિરેક પ્રમાણ

કહે છે.) સુષુપ્તિમાં તે બુદ્ધિની વૃત્તિયોનો અભાવ હોવાથી તે આત્મા આપણને સુખસ્વરૂપ જણાય છે. ૩૯

[સુષુપ્તિ ઉઠેલા પુરુષને પણ હું સુષુપ્ત સુતો હતો એવી પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનો અનુભવ થાય છે, તે આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય છે. આ તાત્પર્ય જણવું. ૩૯]

અનાદ્યવિદ્યોદ્ભવબુદ્ધિર્વિમ્બિતો

જીવઃ પ્રકાશોઽયમિતીર્યતે ચિતઃ ।

આત્મા ધિયઃ સાક્ષિતયા પૃથક્ સ્થિતો

બુદ્ધયાપરિચ્છિન્નપરઃ સ એવ હિ ॥૪૦॥

અનાદિ અવિદ્યાથી જેની ઉત્પત્તિ થઈ છે એવી બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત થએલો ચૈતન્યનો પ્રકાશ તેને “ જીવ ” કહે છે. અને આત્મા તો બુદ્ધિના સાક્ષી-પણાથી (બુદ્ધિના સંગથી રહિત) તે બુદ્ધિથી નોખા (અન્તર્યામીપણે) રહેલો છે અને તે પરાત્મા બુદ્ધિના પરિચ્છેદથી રહિત છે. ૪૦

ચિદ્વિમ્બસાક્ષ્યાત્મધિયાં પ્રસંગત—

સ્ત્વેકત્ર વાસાદનલાક્તલોહવત્ ।

અન્યોન્યમધ્યાસવશાત્પ્રતીયતે

જડાજડત્વં ચ ચિદાત્મચેતસોઃ ॥૪૧॥

અગ્નિથી તપેલા લોઢાની પેઠે ચિદાભાસ, સાક્ષી આત્મા, તથા બુદ્ધિનો સંનિકર્ષ (એકત્ર વાસ) છે, અર્થાત્ બંને પરસ્પર એકરૂપે રહેલાં છે. તેમના અન્યોન્યાધ્યાસ (પરસ્પરના અધ્યાસ) ને લીધે ચિદાત્માનું અને ચિત્તનું જડપણું તથા ચૈતન્યપણું જણાય છે. ૪૧

[એ કારણને લીધે તાર્કિકાએ ચિદ્રૂપ આત્માને જ્ઞાનાશ્રય માન્યો છે. અને તેજ કારણથી સ્માર્ત લોઢા જીવાત્માને જડ કહે છે. તે અધ્યાસ, ચિદાભાસ તથા ઇન્દ્રિયો સહિત મન અને અન્તઃકરણના પાસેપણાથી પ્રતીત થાય છે. જમ અગ્નિમાં તપાવેલા લોઢાના ગોળામાં અગ્નિનો ગુણ (દાહક શક્તિ) પ્રતીત થાય છે. અને લોઢાના ગોળાના ગુણ (ગોળાકાર આદિ) અગ્નિમાં પ્રતીત થાય છે અને છેવટે અગ્નિનો ગોળો એવો વ્યવહાર થવા માંડે છે. આ રીતે પરસ્પરમાં અધ્યાસ થવાથી આત્માનો ધર્મ ચૈતન્યપણું બુદ્ધિમાં અને બુદ્ધિનો ધર્મ જડપણું આત્મામાં ભાસે છે. આ પ્રમાણે અધ્યાસને લીધે બુદ્ધિથી શરીર સુધીની અનાત્મ વસ્તુઓને જ આત્મા માનવામાં આવે છે. ૪૧]

गुरोः सकाशादपि वेदवाक्यतः

सञ्जातविद्यानुभवो निरीक्ष्य तम् ।

स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं

त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरम् ॥४२॥

ગુરુની સમીપે જઈ (તેમને પ્રણામ આદિ કરી તેમણે કહેલાં) વેદવાક્યોથી જોણે આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ મેળવ્યો છે તે (શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન વડે) હૃદયમાં રહેલા એવા અને ઉપાધિ રહિત (ચિદાનંદ સ્વરૂપ) પોતાના આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને આત્માસ્વરૂપે દેખાતા દેહાદિ સંપૂર્ણ જડ જગતનો ત્યાગ કરે. ૪૨

આત્મ-ચિંતન.

પ્રકાશરૂપોઽહમજોઽહમદ્વયો—

ઽસકૃદ્વિભાતોઽહમતીવ નિર્મલઃ ।

વિશુદ્ધવિજ્ઞાનઘનો નિરામયઃ

સમ્પૂર્ણ આનન્દમયોઽહમક્રિયઃ ॥૪૩॥

હું પ્રકાશસ્વરૂપ, અજન્મા, અદ્વિતીય (સન્ન-તીય, વિન્નતીય અને સ્વગત ભેદથી રહિત), નિરન્તર ભાસમાન (દેખાતો), તથા અતિશય નિર્મળ (માયા-કૃત આવરણ અને વિક્ષેપથી રહિત) છું. હું વિશુદ્ધ, વિજ્ઞાનઘન (એક ચૈતન્યરૂપ), નિરામય, અક્રિય (કર્તા-પણું વગેરે અભિમાનથી રહિત) તથા સંપૂર્ણ છું. ૪૩

સદૈવ મુક્તોઽહમચિન્ત્યશક્તિમાન્

અતીન્દ્રિયજ્ઞાનમવિક્રિયાત્મકઃ ।

અનન્તપારોઽહમહર્નિશં બુધૈ—

વિભાવિતોઽહં હૃદિ વેદવાદિભિઃ ॥૪૪॥

હું સદા મુક્ત, અચિન્ત્ય શક્તિવાળો, ઇન્દ્રિયોથી ન જાણી શકાય એવો, જ્ઞાનસ્વરૂપ, અવિક્લિય તથા દેશકાળના પરિચ્છેદથી રહિત પરમાત્મારૂપ છું. વેદને જાણનારા પંડિતજનો અહર્નિશ હૃદયમાં મારું ધ્યાન કર્યા કરે છે. ૪૪

एवं सदात्मानमखण्डितात्मना

विचारमाणस्य विशुद्धभावना ।

हन्यादविद्यामचिरेण कारके

रसायनं यद्ददुपासितं रुजः ॥૪૫॥

એવી રીતે અખંડિત (જેનું ચિત્ત વિષયોમાં ખેંચાયલું નથી એવા) અન્તઃકરણથી આત્મસ્વરૂપનું ચિન્તન કરનારને વિશુદ્ધ ભાવના (અન્તઃકરણની અહ્માકાર વૃત્તિ) ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઉદય પામતાં જ, સેવન કરેલું રસાયન જેમ રોગનો નાશ કરે છે તેમ, તે અહ્માકાર વૃત્તિ તુરંત જ (ખીજ અનેક દેહોની પ્રાપ્તિ કરાવનાર કર્મો સહિત) અવિધાનો નાશ કરે છે. ૪૫

વિવિક્ત આસીન ઉપાર્તેન્દ્રિયો

વિનિર્જિતાત્મા વિમલાન્તરાશયઃ ।

વિભાવયેદેકમનન્યસાધનો

વિજ્ઞાનદૃષ્ટકેવલ આત્મસંસ્થિતઃ ॥૪૬॥

(પદ્મ, સ્વસ્તિક આદિમાંથી કોઈ એક આસન સિદ્ધ કરીને બેઠેલો અને શમ, દમ આદિ સાધન-સંપન્ન મુમુક્ષુ) જેણે ઈન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી પાછી વાળી છે, (પ્રાણાયામથી) અન્તઃકરણને વશ કર્યું છે, તથા (જેના કષાય મનમાંથી નાશ પામ્યા છે એવો) વિશુદ્ધ ચિત્તવાળો, તત્ત્વજ્ઞાન સિવાય મુક્તિ માટે બીજું કોઈ સાધન નથી એવો નિશ્ચય કરીને, આત્મામાં જ મનની સ્થિતિ કરીને જ્ઞાનદૃષ્ટિ દ્વારા, એકાન્ત સ્થળમાં બેસીને એક આત્માની જ ભાવના કરે (ધ્યાન ધરે.) ૪૬

વિશ્વં યદેતત્પરમાત્મદર્શનં

વિલાપયેદાત્મનિ સર્વકારણે ।

પૂર્ણશ્ચિદાનન્દમયોઽવતિષ્ઠતે

ન વેદ બાહ્યં ન ચ કિંચિદાન્તરમ્ ॥૪૭॥

(આ ધ્યાન કરનાર પુરુષે) આ વિશ્વને સર્વના કારણરૂપ આત્મામાં લય કરવો અર્થાત્ સર્વવિશ્વ

પરમાત્મ સ્વરૂપ છે એવું સમજવું એનું નામ “પર-
માત્મ દર્શન”. આમ (આત્મામાં સર્વ જગતનો લય)
કરવાથી (જ્ઞાની પુરુષ) પૂર્ણ (આત્મકામ) તથા ચિદા-
નન્દમય થઈને રહે છે અને પછી તેને બહારની કે
અંદરની કોઈ વસ્તુનું જ્ઞાન નથી રહેતું. (તે સર્વ
ઠેકાણે બ્રહ્મ જ જીવે છે.) ૪૭

ઐકાર ઉપાસના ।

पूर्व समाधेरखिलं विचिन्तये—

दोद्धारमात्रं सचराचरं जगत् ।

तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको

विभाव्यतेऽज्ञानवशान्न बोधतः ॥૪૮॥

સમાધિની સિદ્ધિ પહેલાં “સંપૂર્ણ ચરાચર જગત્
કેવળ ઐકાર રૂપ છે” એવું ચિન્તન કરે. આ જગત્
વાચ્ય છે અને પ્રણવ (ૐ) તેનો વાચક છે (આવી
ભાવના કરવી). અજ્ઞાનને લીધે જગતની પ્રતીતિ થાય
છે: જ્ઞાન થયા પછી જગત્ લગારે જણાતું નથી. ૪૮

अकारसंज्ञः पुरुषो हि विश्वको

ह्युकारकस्तैजस ईर्यते क्रमात् ।

પ્રાજ્ઞો મકારઃ પરિપઠ્યતેઽસ્તિલૈઃ

સમાધિપૂર્વં ન તુ તત્ત્વતો ભવેત્ ॥૪૯॥

(અ, ઉ અને મ્ એ ત્રણ અક્ષરો મળીને ઐ બને છે. તેમાં આદિ અક્ષર) અકાર છે તે(ના વાચ્ય અર્થ)ને સર્વ વેદો (જાગ્રત્ અવસ્થાનો અભિમાની) વિશ્વ કહે છે; (બીજો અક્ષર) ઉકાર છે તે(ના વાચ્ય અર્થ)ને (સ્વપ્ન અવસ્થાનો અભિમાની) તૈજસ કહે છે; અને અનુક્રમમાં આવતો (ત્રીજો અક્ષર) મ્કાર છે તે(ના વાચ્ય અર્થ)ને સુષુપ્તિ અવસ્થાનો અભિમાની પ્રાજ્ઞ કહે છે. આવી ભાવના સમાધિ અવસ્થાની પહેલાં જ થાય છે; પરંતુ તત્ત્વદર્શન થયા પછી એવો કોઈ ભેદ રહેતો નથી. (કારણ કે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી તો સર્વ જાતની વૃત્તિઓનો લય થઈ જાય છે.) ૪૯

વિશ્વં ત્વકારં પુરુષં વિલાપયે—

દુકારમધ્યે बहुधा व्यवस्थितम् ।

ततो मकारे प्रविलाप्य तैजसं

द्वितीयवर्णं प्रणवस्य चान्तिमे ॥૫૦॥

(વિરાટ વગેરે) અનેકરૂપે રહેલા અકારના વાચ્ય (જાગ્રત્ના અભિમાની) વિશ્વનો ઉકારના વાચ્યાર્થરૂપ

તૈજસ્ (એવા હિરણ્યગર્ભ)માં લય કરવો; અર્થાત્ વિશ્વને તૈજસ્ રૂપ જ બાણો. અને ઐકારની બીજ માત્રા ઉકારના વાચ્ય (સ્વભાવસ્થાના અભિમાની હિર-ણ્ય ગર્ભરૂપ) તૈજસનો તેની છેલ્લી માત્રા મકારના વાચ્ય (ઈશ્વર સ્વરૂપ) પ્રાણ વિષે લય કરવો; અર્થાત્ તૈજસને પ્રાણ સ્વરૂપ બાણો. ૫૦

મકારમપ્યાત્મનિ ચિદ્વધને પરે

વિલાપયેત્પ્રાણમપીહ કારણમ્ ।

સોઽહં પરં બ્રહ્મ સદા વિમુક્તિમ—

દ્વિજ્ઞાનદૃઢમુક્ત ઉપાધિતોઽમલઃ ॥૫૧॥

(તે ૫૯ી) મકારના વાચ્ય (સુષુપ્તિ અવસ્થાના અભિમાની ઈશ્વરરૂપ) પ્રાણનો અર્થાત્ કારણપણાના અભિમાની પુરુષનો ચૈતન્યધનરૂપ પરમાત્મા વિષે લય કરવો, અર્થાત્ પ્રાણને ચૈતન્યધન પરમાત્મારૂપ બાણો. ૫૯ી તે નિત્યમુક્ત, વિજ્ઞાન સ્વરૂપ, ઉપાધિ રહિત, નિર્મળ પરબ્રહ્મ હું છું (એવી ભાવના કરવી.) ૫૧

[શ્લો. ૫૦ તથા ૫૧ માં આપેલા લયચિંતન માટે વિચાર સાગર અંક ૨૮૫ થી ૨૯૩ વાંચો તથા સાથેના પૃ ૨૩૧ ઉપરનું ટાંટક વિચારો.]

(શ્લો. ૫૦-૫૧ માટે) લય ચિંતન. (વિચાર સાગર, અંક ૨૮૫-૨૯૩)

ઉત્તરકાંડ.

શ્રી રામગીતા (લય-ચિંતન)

૨૩૨

પ્રથમપાદ.	દ્વિતીયપાદ	તૃતીયપાદ	ચતુર્થપાદ.
કૃંકારની ચાર માત્રારૂપ ચારપાદ.	અ	મૂ	અર્ધ માત્રા
આત્માના ચાર પાદ	વિશ્વ અષ્ટિ સ્થૂળતો ભોક્તા, અભિમાની. (અહિર્વ્રજ)	તૈજસ સૂક્ષ્મતો ભોક્તા, અભિમાની. (અન્તર્વ્રજ)	તુરીય પ્રત્યક્ આત્મા ત્વમ્ પદનો લક્ષ્ય. જીવ સાક્ષી.
(ઉપાધિ)	સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, કારણ ત્રણ ઉપાધિ	સૂક્ષ્મ, કારણ એ ઉપાધિ	ઉપાધિ રહિત
અહમના ચાર પાદ	વિરાટ સમષ્ટિ સ્થૂળ પ્રપંચ સહિત ચેતન	હિરણ્યગર્ભ સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ પ્રપંચ સહિત ચેતન	અહમ તત્ત્વ પદનો લક્ષ્ય ધૃશ્વર સાક્ષી
સમાન ધર્મ	પ્રથમ પાદ સ્થૂળ ઉપાધિ	દ્વિતીય પાદ. સૂક્ષ્મ ઉપાધિ	ચતુર્થ પાદ. ઉપાધિ રહિતપાણું

કૃંકાર આદિ દરેકનાં એ સ્વરૂપ: (૧) અપરમાર્થ (મિથ્યા); (૨) પરમાર્થ (સત્ય). પહેલા ત્રણ પાદ મિથ્યા. દરેક પાદમાં, વ્યાપક, ચોથું પાદ, અસ્તિ ભાતિ પ્રિયરૂપ અધિષ્ઠાન ચેતન્ય તે સત્ય.

ઉપાધિતો ત્યાગ કરતાં વિશ્વ વિરાટરૂપ છે અને તે અકારરૂપ છે. એમ દરેક પાદમાં જાણો.

વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાણ એ ત્રણેમાં વ્યાપક જે તુરીય તેને જ હમ ત્રણેમાં વ્યાપક અમાત્ર રૂપ જાણો. આ પ્રમાણે આત્મા, ત્વમ્ અને કૃંકાર પાદની એકતા જાણી લય ચિંતન કરવું.

एवं सदा जातपरात्मभावनः

स्वानन्दतुष्टः परिविस्मृताखिलः ।

आस्ते स नित्यात्मसुखप्रकाशकः

साक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसिन्धुवत् ॥५२॥

એ પ્રમાણે જેને એક પરમાત્મા વિષે પરમ ભાવના થાય છે ત્યારે તે (પુરુષ) સ્વરૂપના આનંદથી સંતોષ પામીને રહે છે; તથા (પરિણામે દુઃખરૂપ એવાં સ્ત્રીપુત્રાદિક) સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચનું પણ તેને વિસ્મરણ થાય છે અને છેવટે નિત્ય આત્માનન્દનો અનુભવ કરવાવાળો તે, જીવન્મુક્ત થઈને સ્થિર જળથી ભરેલા સાક્ષાત્ સમુદ્રની પેઠે (વિષયોના સંબંધરૂપી તરંગોથી રહિત) સ્થિર થાય છે. પર

एवं सदाभ्यस्तसमाधियोगिनो

निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य हि ।

विनिर्जिताशेषરિપોરહં સદા

दृश्यो भवेयं जितषड्गुणात्मनः ॥५३॥

એ પ્રમાણે જે નિરન્તર સમાધિયોગનો અભ્યાસ કરે છે, સર્વ ઇન્દ્રિયોના શબ્દાદિ વિષયો જેના નિવૃત્ત

થયા છે, તેમજ કામ, ક્રોધ વગેરે સમ્પૂર્ણ શત્રુઓને જોણે જીત્યા છે તેવા તથા છએ ઇન્દ્રિયો (મન તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો)ને જીતવાવાળા (મહાત્મા)ને હું હંમેશાં પ્રત્યક્ષ થાઉં છું—મારો નિરન્તર સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૫૩

ધ્યાત્વૈવમાત્માનમહર્નિશં મુનિ—

સ્તિષ્ઠેત્સદા મુક્તસમસ્તબન્ધનઃ ।

પ્રારબ્ધમસ્તન્નભિમાનવર્જિતો

મય્યેવ સાક્ષાત્પ્રવિલીયતે તતઃ ॥૫૪॥

જેનાં સમસ્ત બંધનો છૂટિ ગયાં છે એવો મુનિ હંમેશા આ પ્રમાણે આત્માનું જ ચિન્તન કરતો રહે. તથા (કર્તા ભોક્તાપણાના) અભિમાનનો ત્યાગ કરીને પ્રારબ્ધ ફળ ભોગવે. એમ કરતાં તે (થોડા વખતમાં સાક્ષાત્) મારા સ્વરૂપમાં લીન થાય છે. ૫૪

આત્મચિન્તનની આવશ્યકતા.

આદૌ ચ મધ્યે ચ તથૈવ ચાન્તતો

ભવં વિદિત્વા ભયશોકકારણમ્ ।

હિત્વા સમસ્તં વિધિવાદનોદિતમ્

મજેત્સ્વમાત્માનમથાસિલાત્મનામ્ ॥૫૫॥

આદિ, મધ્ય અને અન્તમાં સંસાર સર્વ પ્રકારે
જય અને શોકનું કારણ (છે એમ) જાણીને તથા વેદે
પ્રેરણા કરેલાં સમસ્ત (કામ્ય) કર્મેનો ત્યાગ કરીને,
સર્વ પ્રાણિયોના અન્તરાત્મારૂપ પોતાના આત્માનું
ભજન કરવું. ૫૫

આત્મન્યમેદેન વિભાવયાન્નિદં

ભવત્યમેદેન મયાત્મના તદા ।

યથા જલં વારિનિધૌ યથા પયઃ

ક્ષીરે વિચ્છિન્નચોમ્ન્યાનિલે યથાઽનિલઃ ॥૫૬॥

જેમ સમુદ્રમાં જળ, દૂધમાં દૂધ, મહાકાશમાં
ઘટાકાશ તથા વાયુમાં વાયુ મળતાં એકરૂપ થઈ જાય
છે તેમ આ સંપૂર્ણ પ્રપંચનું, પોતાના આત્માની
સાથે, અભેદ ભાવથી ચિન્તન કરવાથી જીવ મારા
સ્વરૂપમાં મળી જઈ મારા સરખો જ થઈ જાય છે. ૫૬

[યથા નદ્યઃ સ્યન્દમાનાઃ સમુદ્રે—

ઽસ્તં ગચ્છન્તિ નામરૂપે વિહાય ।

તથા વિદ્વાન્ નામરૂપાદ્વિમુક્તઃ

પરાત્પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥(મુંડક ઉપ૦ ૩।૨।૮)

જેમ વહેતી નદીઓ સમુદ્રમાં મળી ગયા પછી નામ તથા
રૂપરહિત થઈ જાય છે, તેમજ જ્ઞાની પુરુષ પણ નામનો તથા

ફપનો ત્યાગ કરીને પ્રકૃતિથી પર એવા દિવ્યસ્વરૂપ પરમાત્મા સરખો જ થઈ જાય છે.]

इत्थं यदीक्षेत हि लोकसंस्थितो ।

जगन्मृषैवेति विभावयन्मुनिः ।

निराकृतत्वाच्छ्रुतियुक्तिमानतो

यथेन्दुभेदો दिशि दिग्भ्रमादयः ॥૫૭॥

એ રીતે જીવન્મુક્ત દશામાં પ્રારબ્ધના યોગથી લોક વ્યવહારને કરતાં છતાં “જગત્ મિથ્યા છે” એવું ચિન્તન કરતો મુનિ જ્યારે પોતાના એક સ્વરૂપને જાણે છે ત્યારે તેને જગતના સત્યપણાનો ભ્રમ મટી જાય છે; કેમકે શ્રુતિ, યુક્તિ તથા પ્રમાણદ્વારા તે જગતનો ખાધ થાય છે:

દૃષ્ટાંતઃ (૧) ઇન્દુ ભેદઃ—જેમ એક ચન્દ્રને વિષે બે ચન્દ્રનો ભ્રમ તે એક ચન્દ્રને જાણવાથી નિવૃત્ત થાય છે; (૨) જેમ પૂર્વ આદિ દિશાનો ભ્રમ તે, દિશાને યથાર્થ જાણવાથી નિવૃત્ત થાય છે; [(૩) વળી ફરતા પુરુષને દિશાઓ ફરવાનો તથા પાસે રહેલાં વૃક્ષો ફરવાનો ભ્રમ થાય છે તે તેના સ્થિરપણાના જ્ઞાનથી જેમ નિવૃત્ત થાય છે,] તેમ આત્મસ્વરૂપની એકતા જાણવાથી જગતના સત્યપણાનો ભ્રમ મટી જાય છે. ૫૭

યાવન્ન પશ્યેદાસિલં મદાત્મકં

તાવન્મદારાધનતત્પરો ભવેત્ ।

શ્રદ્ધાલુરત્યૂર્જિતમક્તિલક્ષણો

યસ્તસ્ય દૃશ્યોઽહમહર્નિશં હૃદિ ॥૫૮॥

જ્યાંસુધી બધા જગતને મારા અર્થાત્ પરમાત્મા સ્વરૂપ જોયું નથી ત્યાંસુધી નિરન્તર મારી આરાધનામાં તત્પર રહે. જે શ્રદ્ધાળુ છે તથા જેમની ભક્તિ મારે વિષે અતિશય વધેલી છે તેમને તેમના હૃદયમાં રાતદિવસ હું પ્રત્યક્ષ થાઉં છું. ૫૮

ઉપદેશના ઉપસંહાર.

રહસ્યમેતચ્છ્રુતિસારસङ्ગ્રહં

મયા વિનિશ્ચિત્ય તવોદિતં પ્રિય ।

યસ્ત્વેતદાલોચયતીહ બુદ્ધિમાન્

સ મુચ્યતે પાતકરાશિભિઃ ક્ષણાત્ ॥૫૯॥

હે પ્રિયબન્ધુ લક્ષ્મણ ! શ્રુતિના સાર સંગ્રહરૂપ આ રહસ્ય જ્ઞાન મેં નિશ્ચય કરીને તમને કહ્યું. જે બુદ્ધિમાન્ પુરુષ આ જ્ઞાનનો વિચાર કરે છે તે ક્ષણમાત્રમાં પાપના સમૂહથી મુક્ત થાય છે. ૫૯

આતર્યદીદં પરિદ્રશ્યતે જગ-

ન્માયૈવ સર્વં પરિહૃત્ય ચેતસા ।

મદ્ભાવનાભાવિતશુદ્ધમાનસઃ

સુખી ભવાનન્દમયો નિરામયઃ ॥૬૦॥

હે ભાઈ ! જે આ જગત્ દેખાય છે તે સર્વ માયા-
માત્ર છે એવું જાણીને પોતાના ચિત્તથી તેનો ત્યાગ
કરીને (તે જગતના પદાર્થો વિષે ચિત્તને ઉદાસીન
રાખીને) માત્ર મારી ભાવનાવડે જેનું મન શુદ્ધ છે એવા
તમે નિરામય, સુખી અને આનન્દપૂર્ણ થાઓ. ૬૦

[જે કે પહેલેથી જ તમે આનન્દરૂપ છો, પણ કંઠમાં
રહેલી માળાની વિસ્મૃતિથી તે માળા જેમ નિત્ય પ્રાપ્ત છતાં,
આપ પુરુષના વચનથી બ્રાન્તિ મટતાં, પાછી પ્રાપ્ત થાય છે,
તેમ તમે બ્રાન્તિને દૂર કરી આનન્દરૂપ થાઓ. ૬૦]

યઃ સેવતે મામગુણં ગુણાત્પરં

હૃદા કદા વા યદિ વા ગુણાત્મકમ્ ।

સોઽહં સ્વપાદાશ્ચિતરેણુભિઃ સ્પૃશન્

પુનાતિ લોકત્રિતયં યથા રવિઃ ॥૬૧॥

સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એ ગુણથી રહિત તથા
માયાથી પર તેમજ (સર્વજ્ઞતા આદિ અને અતૌકિક
લાવણ્ય આદિ) ગુણવાળી જેની મૂર્તિ છે એવો હું,

તેનું જે કોઈ પુરુષ શુદ્ધ ચિત્તથી સેવન કરે છે તે (નિર્ગુણ અને સગુણના બન્ને સેવક) હું રૂપ જ છે. તે ભક્ત પોતાના ચરણની રજના સ્પર્શથી સૂર્યની પેઠે ત્રણે લોકને પાવન કરે છે. ૬૧

[જમ સૂર્ય તેના કિરણોથી જગતના અંધારાનો નાશ કરીને, પ્રકાશ કરે છે, તેમ મારો પ્રિય ભક્ત, લોકોના અજ્ઞાન-રૂપ અંધારાનો નાશ કરીને સર્વને પવિત્ર કરે છે.]

વિજ્ઞાનમેતદસિલં શ્રુતિસારમેકં

વેદાન્તવેદ્યચરણેન મયૈવ ગીતમ્ ।

યઃ શ્રદ્ધયા પરિપેઠેદ્ ગુરુભક્તિયુક્તો

મદ્રૂપમેતિ યદિ મદ્વચનેષુ ભક્તિઃ ॥૬૨॥

વેદાંતનાં વાક્યોથી જાણવા યોગ્ય એવા મેં વર્ણુ-વેલી (કહેલી) આ અદ્વિતીય રામગીતા સંપૂર્ણ શ્રુતિ-યોનો એકમાત્ર સાર છે. ગુરુ (નાં વાક્યોમાં શ્રદ્ધા અને) ભક્તિવાળો જે પુરુષ આ (રામગીતા)નો શ્રદ્ધા સહિત પાઠ કરે તેને જે મારા વચનોમાં ભક્તિ (વિશ્વાસ) હોય તો તે મારા સ્વરૂપને પામે છે. ૬૨

ઈતિ શ્રીમદ્ અધ્યાત્મરામાયણમાં ઉત્તરકાંડમાં ગુજરાતી

અર્થ સહિત શ્રી રામગીતા સમાપ્ત.

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

પ્રસંગ ૬ હો.

ઉત્તરકાંડ. સર્ગ ૭. શ્લો. ૫૪-૮૩

રામચન્દ્રજી યજ્ઞ કરે છે. સીતાજી ત્યાં બન્ને પુત્રો સહિત આવે છે. સીતાજી પૃથ્વી દેવી પાસે માર્ગ માગે છે. પૃથ્વીના ગર્ભમાંથી સુંદર દિવ્ય સિંહાસન બહાર આવે છે. સત્તાને નાગેન્દ્રો આદરથી તેના ઉપર બેસાડી રસાતળમાં લઈ જાય છે. એ જોઈ બધાં ઉદાસ થયાં. વાંદરાં પણ ચિંતાતુર થયાં. કેટલાંક પૃથ્વીમાં સમાતાં સીતાનું ધ્યાન કરવા લાગ્યાં. સમસ્ત જગત્ બે વડી અચેત થઈ મૌન રહ્યું. શ્રી રામ પણ અન્નણ્યાની પેઠે સીતાનો શોક કરવા લાગ્યા ત્યારે મુનિયો સહિત બ્રહ્માએ આવીને રામને બોધ કર્યો. તેથી જેમ સુઠ ઉઠેલો પુરુષ સાવધાન થાય તેમ શ્રી રામ સાવધાન થઈ સર્વ ક્રિયા કરવા લાગ્યા. યજ્ઞના બ્રાહ્મણ આદિને ધન, રત્ન વગેરેથી પ્રસન્ન કરી વિદાય કર્યા. બન્ને કુમારોને સાથે લઈ અયોધ્યામાં આવ્યા. પછી એકાંતમાં રહેવા લાગ્યા.

એક દિવસે, ધ્યાનમાં પ્રીતિવાળા શ્રી રામને સાક્ષાત્ નારાયણરૂપ જાણી, માતા કૌશલ્યા ત્યાં આવી, ભક્તિ-પૂર્વક નમ્રતાથી તેમને કહેવા લાગ્યાં:—

રામ ત્વં જગતામાદિરાદિમધ્યાન્તવર્જિતઃ ॥૫૪॥

કૌશલ્યા કહે છે:—હે રામ ! તમે જગતના આદિ કારણરૂપ છો તથા આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત છો.

પરમાત્મા પરાનન્દઃ પૂર્ણઃ પુરુષ ईश्वरः ।

જાતોઽસિ મે ગર્ભગૃહે મમ પુણ્યાતિરેકતઃ ॥૫૫॥

પરમાત્મા, પરમ આનંદરૂપ, પૂર્ણ પુરુષ અને
ઈશ્વરરૂપ તમે મારા મોટા પુણ્યયોગથી મારા ઉદરથી
જન્મ્યા છો (એવા ભાસો છો). ૫૫

અવસાને મમાપ્યદ્ય સમયોઽમૂઢઘૃત્તમ ।

નાદ્યાપ્યબોધજઃ કૃત્સ્નો ભવચન્ધો નિવર્તતે ॥૫૬॥

હે રામ ! મારો અવસાન સમય થવા આવ્યો છે
છતાંપણ હજી સુધી અજ્ઞાનથી થએલો મારો સંસારનો
સંધળો બંધ નિવૃત્ત થયો નથી. ૫૬

इदानीमपि मे ज्ञानं भवचन्धनिवर्तकम् ।

यथा संक्षेपतो भूयात्तथा बोधय मां विभो ॥૫૭॥

માટે હે વિભો ! મારાં સંસારબંધનને નિવૃત્ત
કરનારું જ્ઞાન જે પ્રમાણે થાય તે પ્રમાણે હવે મને
સંક્ષેપમાં બોધ કરો. ૫૭

निर्वदवादिर्नामेवं मातरं मातृवत्सलः ।

दयालुः प्राह धर्मात्मा जराजर्जरितां शुभाम् ॥૫૮॥

એ પ્રમાણે વૈરાગ્ય યુક્ત વચનો બોલતાં એવાં,
વૃદ્ધાવસ્થાથી છૂર્ણ થએલાં, તથા શુભ લક્ષણવાળાં
માતા(કૌશલ્યા)ને, માતૃવત્સલ,(અને)ધર્માત્મા એવા
દયાળુ રામ નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. ૫૮

મોક્ષ પ્રાપ્તિનાં ત્રણ સાધનો શ્રી રામ માતાને કહે છે.

માર્ગાસ્ત્રયો મયા પ્રોક્તઃ પુરા મોક્ષાપિસાધકાઃ ।

કર્મયોગો જ્ઞાનયોગો ભક્તિયોગશ્ચ શાશ્વતઃ ॥૫૯॥

રામ કહે છે:—(હે માતઃ!) મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવનારા કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ તથા ભક્તિયોગ(એ નામના) ત્રણ સનાતન માર્ગો મેં પૂર્વ (વેદાદિને વિષે) કહ્યા છે. ૫૯

ભક્તિર્વિભિદ્યતે માતસ્ત્રિવિધા ગુણભેદતઃ ।

સ્વભાવો યસ્ય યસ્તેન તસ્ય ભક્તિર્વિભિદ્યતે ॥૬૦॥

હે માતઃ! ગુણના ભેદે કરીને ભક્તિ (પણ) ત્રણ પ્રકારની છે; જેનો જેવો સ્વભાવ હોય તેવા ભેદની તેની ભક્તિ હોય છે. ૬૦

[સત્ત્વ, રજઃ અને તમોગુણ પ્રધાન ભક્તના સ્વભાવને અનુસરીને તેની ભક્તિ પણ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ કહેવાય છે.]

હવે ત્રણ પ્રકારના ભક્તો બતાવે છે:—

યસ્તુ હિંસાં સમુદ્દિશ્ય દંભં માત્સર્યમેવ વા ।

ભેદદૃષ્ટિશ્ચ સંઘર્ષી ભક્તો મે તામસઃ સ્મૃતઃ ॥૬૧॥

જે પુરુષ હિંસા, દંભ અથવા માત્સર્યપણના ઉદ્દેશથી ભક્તિ કરે છે તથા જે ભેદદૃષ્ટિવાળો અને ક્રોધી હોય છે તેને મારો તામસી ભક્ત કહેલો છે. ૬૧

ફલાભિસન્ધિર્ભોગાર્થી ધનકામો યશસ્તથા ।

અર્ચાદૌ ભેદબુદ્ધ્યા માં પૂજયેત્સ તુ રાજસઃ ॥૬૨॥

(જે સ્વર્ગાદિક) ફળની ઇચ્છાવાળો થઈને તથા (આ લોકના) ભોગને ઇચ્છીને તેમજ ધન તથા યશની કામના રાખીને, પૂજન વગેરેમાં (આ ઉપાર્થ છે અને હું ઉપાસક છું એવી) ભેદ બુદ્ધિથી મારું પૂજન કરે છે તે રાજસી ભક્ત છે. ૬૨

परस्मिन्नर्पितं यस्तु कर्म निर्हरणाय वा ।

कर्तव्यामिति वा कुर्याद्भेदबुद्ध्या स सात्त्विकः ॥ ६३ ॥

જે મારા પરમાત્મ સ્વરૂપને વિષે પાપનો નાશ કરવા સારું કર્મ અર્પણ કરે અથવા આ (મારું અવશ્ય કર્તવ્ય છે તે) મારે કરવું જ જોઈએ એવી ભેદ બુદ્ધિથી (મારાં પૂજન આદિ કર્મ) કરે છે તે સાત્ત્વિક ભક્ત છે. ૬૩

मद्गुणाश्रयणादेव मय्यनन्तगुणालये ।

अविच्छिन्ना मनोवृत्तिर्यथा गंगांबुनोऽम्बुधौ ।

तदेव भक्तियोगस्य लक्षणं निर्गुणस्य हि ॥ ६४ ॥

મારા ગુણના આશ્રયથી જ્યારે અનંતગુણના સ્થાન રૂપ એવા મારામાં મનની વૃત્તિ અવચ્છિન્ન (સ્થિર) થાય છે ત્યારે જેમ ગંગાનું જળ સમુદ્રમાં મળતાં તે સમુદ્રના જળરૂપ થાય છે (તેમ મારા ભક્તનું મન મારે વિષે લીન થતાં તે મારી સાથે એક રૂપતાને પામે છે.) આ સ્થિતિ તે નિર્ગુણ ભક્તિ-યોગનું લક્ષણ છે. ૬૪

अहेतुक्यव्यवहिता या भक्तिर्मयि जायते ।

सा मे सालोक्यसामीप्यसार्ष्टिसायुज्यमेव वा ॥६५॥

કોઈ પણ પ્રકારના ફળની ઈચ્છા કર્યા વિના મારે વિષે જે અવ્યવહિત ભક્તિ કરવામાં આવે છે તે ભક્તિ સાલોક્ય, સામીપ્ય, સાર્ષ્ટિ અને સાયુજ્ય ગતિને આપે છે. ૬૫

[વૈકુંઠ આદિ લોકને પ્રાપ્ત થવું તે “સાલોક્ય” મુક્તિ છે. ભગવાનની પાસે જ હરહંમેશ રહેવું તે “સામીપ્ય” મુક્તિ છે. ભગવાનના સમાન ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ તે “સાર્ષ્ટિ” મુક્તિ છે અને ભગવાનમાં લય પામી જવું તે “સાયુજ્ય” મુક્તિ છે. ૬૫]

ददात्यपि न गृह्णन्ति भक्ता मत्सेवनं विना ।

स एवात्यन्तिको योगो भक्तिमार्गस्य भामिनि ॥६६॥

મારા ભક્તોને મારી સેવા વિનાનો મોક્ષ હું આપું છું છતાં તેઓ તે શ્રદ્ધા કરતા નથી. અર્થાત્ આનંદ સ્વરૂપ એવા મારા સ્વરૂપની જ સેવા કરે છે. હે માતઃ ! આ ભક્તિમાર્ગનો પરિપૂર્ણ યોગ કહેવાય છે. ૬૬

मद्भावं प्राप्नुयात्तेन अतिक्रम्य गुणत्रयम् ॥६७॥

તે ભક્તિયોગે કરીને ત્રણે ગુણોને ઉલ્લંઘન કરીને મારા સ્વરૂપને પામે છે. ૬૭

ભક્તિયોગનાં સાધનોનું વર્ણન(શ્લો. ૬૮-૭૨).

महता कामहर्षिणेन स्वधर्माचरणेन च ।

कर्मयोगेन शस्तन वर्जितेन विहिंसनात् ॥६८॥

ફળની ઈચ્છા કર્યા વગરના, હિંસા કર્યા વગરના,
વખાણવા લાયક તથા (નિત્ય નૈમિત્તિક) સ્વધર્મા-
ચરણરૂપી શ્રેષ્ઠ કર્મયોગ વડે, ૬૮

મહર્શનસ્તુતિમહાપૂજાભિઃ સ્મૃતિવન્દનૈઃ ।

ભૂતેષુ મદ્ભાવનયા સદ્ગેનાસત્યવર્જનૈઃ ॥૬૯॥

મારાં દર્શન, સ્તુતિ, મહાપૂજા, સ્મરણ, તથા
પ્રણામ વગેરેથી, પ્રાણીઓ વિષે (મારે વિષે જેવી
ભાવના રાખે તેવી) ઈશ્વર ભાવના કરવાથી, મારો
સતસંગ કરવાથી, અસત્યનો ત્યાગ કરવાથી, ૬૯

બહુમાનેન મહતાં દુઃસ્વિનામનુકમ્પયા ।

સ્વસમાનેષુ મૈત્ર્યા ચ યમાદીનાં નિષેવયા ॥૭૦॥

મહાત્મા પુરુષોને ઘણું માન આપવાથી, દુઃખી
જનો ઉપર દયા કરવાથી, પોતાના સમાન હોય
તેઓની સાથે મિત્રતા કરવાથી યમ નિયમ આદિના
નિરંતર સેવન કરવાથી, ૭૦

વેદાન્તવાક્યશ્રવણાન્મમ નામાનુકીર્તનાત્ ।

સત્સદ્ગેનાર્જવેણૈવ હ્યહમઃ પરિવર્જનાત્ ॥૭૧॥

વેદાન્ત વાક્યોના શ્રવણથી, મારા નામનું કીર્તન
કરવાથી, સત્પુરુષોનો સમાગમ કરવાથી, સરળતાથી,
(દેહાદિ વિષે) અહંકારનો ત્યાગ કરવાથી, ૭૧

કાઢ્યા મમ ધર્મસ્ય પરિશુદ્ધાન્તરો જનઃ ।

મદ્ગુણશ્રવણાદેવ યાતિ મામઙ્ગસા જનઃ ॥૭૨॥

મારા ધર્મો (પ્રાપ્ત કરવા)ની ઇચ્છાથી જેનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ થયું છે એવો પુરુષ મારા ગુણોનું શ્રવણ કરવાથીજ થોડા વખતમાં મને પામે છે. ૭૨

યથા વાયુવશાદ્ગન્ધઃ સ્વાશ્રયાદ્ઘ્રાણમાવિશેત્ ।

યોગાભ્યાસરતં ચિત્તમેવમાત્માનમાવિશેત્ ॥૭૩॥

જેવી રીતે વાયુના સંબંધથી ગંધ પોતાના આશ્રયમાંથી નાસિકામાં પ્રવેશ કરે છે તેવી રીતે યોગાભ્યાસમાં પ્રીતિવાળું ચિત્ત આત્માને વિષે જ પ્રવેશ કરે છે. ૭૩

સર્વેષુ પ્રાણિજાતેષુ હ્યહમાત્મા વ્યવસ્થિતઃ ।

તમજ્ઞાત્વા વિમૂઢાત્મા કુરુતે કેવલં બહિઃ ॥૭૪॥

હું સર્વ પ્રાણિયોમાં આત્મા રૂપે રહેલો છું, તેને જાણ્યા વિના મૂઢ અન્તઃકરણવાળો કેવળ બહારનાં સાધનો કરે છે. ૭૪

ક્રિયોત્પન્નૈર્નૈકમેદૈર્દ્રવ્યૈર્મે નામ્વ તોષણમ્ ।

ભૂતાવમાનિનાર્ચાયામર્ચિતોઽહં ન પૂજિતઃ ॥૭૫॥

પરંતુ ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલાં એવાં અનેક પ્રકારનાં દ્રવ્યો (ગંધ, પુષ્પ અને ધૂપ વગેરે) થી

મને સંતોષ થતો નથી. હે માતઃ ! અન્ય પ્રાણીઓનું અપમાન કરનાર પુરુષે પ્રતિમા આદિમાં મારું પૂજન કર્યું હોય તેથી કાંઈ મારું પૂજન કર્યું કહેવાતું નથી. અર્થાત્ તેનું તે પૂજન વ્યર્થ છે. ૭૫

તાવન્મામર્ચયેદેવં પ્રતિમાદૌ સ્વકર્મભિઃ ।

યાવત્સર્ગેષુ ભૂતેષુ સ્થિતં ચાત્મનિ ન સ્મરેત્ ॥૭૬॥

જ્યાં સુધી સર્વ પ્રાણીઓમાં તથા પોતાના અન્તઃકરણમાં “ હું ” રહેતો છું એવું ન જાણે ત્યાં સુધી મારું, પરમાત્માદેવનું પોતાનાં કર્મો વડે પ્રતિમા આદિમાં પૂજન કરવું. ૭૬

[સ્વરૂપને ઓળખ્યા પછી પૂજ્ય પૂજક ભાવ રહેતો નથી. માટે તે જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી બાહ્ય પૂજન વગેરેનો અધિકાર છે. તે જ્ઞાન થયા બાદ ભેદ રહેતો નથી. ૭૬]

યસ્તુભેદં પ્રકુરુતે સ્વાત્મનશ્ચ પરસ્ય ચ ।

ભિન્નદૃષ્ટેર્ભયં મૃત્યુસ્તસ્ય કુર્યાન્નિ સંશયઃ ॥૭૭॥

જે પુરુષ જીવાત્મા તથા પરમાત્મામાં ભેદ બુદ્ધિ રાખે છે તે ભેદ દૃષ્ટિવાળા પુરુષને મૃત્યુ ભય ઉત્પન્ન કરે છે એમાં સંશય નથી. ૭૭

મામતઃ સર્વભૂતેષુ પરિચ્છિન્નેષુ સંસ્થિતમ્ ।

एकं ज्ञानेन मानेन मैत्र्या चार्चयद्भिन्नधीः ॥७८॥

માટે ભિન્ન ભિન્ન જણાતાં સર્વ પ્રાણીઓને વિષે

રહેલા એવા એક મારું અભેદદર્શી ભક્તે જ્ઞાન, માન
તથા મૈત્રી આદિવડે પૂજન કરવું. ૭૮

चेतसैवानिशं सर्वभूतानि प्रणमेत्सुधीः ।

જ્ઞાત્વા માં ચેતનં શુદ્ધં જીવરૂપેણ સંસ્થિતમ્ ॥૭૯॥

બુદ્ધિમાન્ પુરુષે મને, શુદ્ધ ચૈતન્ય-સ્વરૂપને જ
જીવરૂપે રહેલો જાણીને, રાત્રિ દિવસ તે સર્વ પ્રાણી-
ઓને મનવડે જ પ્રણામ કરવા. ૭૯

तस्मात्कदाचिन्नेक्षेत भेदमीश्वरजीवयोः ।

મત્કિયોગો જ્ઞાનયોગો મયા માતરૂદીરિતઃ ॥૮૦॥

માટે જીવ અને ઈશ્વરને વિષે કદાપિ ભેદ દૃષ્ટિ
કરવી નહી. હે માતઃ ! આ ભક્તિયોગ તથા જ્ઞાનયોગ
મેં (તમને) કહ્યો. ૮૦

आलम्ब्यैकतरं वापि पुरुषः शुभमृच्छति ।

તતો માં મત્કિયોગેન માતઃ સર્વહદિ સ્થિતમ્ ।

પુત્રરૂપેણ વા નિત્યં સ્મૃત્વા શાન્તિમવાપ્સ્યસિ ॥૮૧॥

શ્રુત્વા રામસ્ય વચનં કૌસલ્યાનન્દસંયુતા ॥૮૨॥

આમાંના એકનું પણ અવલંબન કરવાથી પુરુષ
કલ્યાણને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે હે માતઃ ! તમે ભક્તિ-
યોગ દ્વારા સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેલો એવો જે
હું તેનું (ઈશ્વર ભાવથી) અથવા પુત્રભાવથી રમરણ
કરીને શાન્તિ પામશો. (૮૧) આ પ્રમાણે શ્રી રામનાં
વચન સાંભળીને કૌશલ્યા પરમ આનંદ પામ્યાં. ૮૨

રામં સદા હૃદિ ધ્યાત્વા છિત્વા સંસારબન્ધનમ્ ।
અતિક્રમ્ય ગતીસ્તિસ્રોઽપ્યવાપ પરમાં ગતિમ્ ॥૮૩॥

તથા હૃદયને વિષે સદા શ્રી રામનું ધ્યાન કરી,
સંસારનાં બંધનનું છેદન કરી, ત્રણ ગતિયોનું
ઉલ્લંઘન કરીને પરમગતિને પામ્યાં. ૮૩

[ત્રણ ગતિયોઃ—સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી.]

સાત્ત્વિકી ગતિ—અર્ચિરાદિ માર્ગની; ઉત્તરાયણ માર્ગની ગતિ.

રાજસી ગતિ—વૂમાદિ માર્ગની; દક્ષિણાયન માર્ગની ગતિ.

તામસી ગતિ—અયસ્વ મિયસ્વ ગતિ અર્થાત્ જન્મવું અને

મરવું એ ગતિ.

દહરાદિની ઉપાસના કરનારાઓની સાત્ત્વિકી ગતિ થાય છે. કર્મકાંડવાળાઓની રાજસીગતિ હોય છે. અને નિષિદ્ધ કર્મ કરનારાઓની તામસી ગતિ હોય છે.

એ ત્રણેથી પર ન અસ્ય પ્રાણા હ્યુત્કામન્તિ । આ પુરુષના પ્રાણ બહાર ગમન કરતા નથી અર્થાત્ બ્રહ્મને વિષે જ લીન થાય છે એમ માનનારા જ્ઞાનીઓની ચોથી ગતિ છે.

માતા કૌશલ્યા ત્રણે ગતિયોનું ઉલ્લંઘન કરી, સર્વોત્કૃષ્ટ ગતિને પામ્યાં. ૮૩]

ૐ

ૐ

સમાપ્તોઽયં ગ્રન્થ :

